

BİLİMSEL EKSEN

SCIENTIFIC AXIS - НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Bahar/Spring/Vesna 2010 ■ Yıl /Year/Год 1 ■ Sayı /Number/Число 1
ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW
ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
ISSN: 1309-5811

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY•Prof. Dr. Taciser ONUK•Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU
Prof.Dr. Naciye YILDIZ•Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN•Prof. Dr.Kurtuluş KAYALI•Prof.Dr.Özkul ÇOBANOĞLU

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.bilimseleksen.com

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Baskı Tarihi/ Press Date

10 Nisan 2010

Baskı / Pres / Типография

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Dr. Meyser KAYA

e-mail: tarzenkayaturk23@gmail.com Tel: 00994503290442

KKTC

Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK

Tel: 00905394132608 – 00905428803008

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

TÜRKİYE

İbrahim İMER

e-mail: i.imer@hotmail.com Tel: 0090546.491 24 15

Bilimsel Eksen dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmaldırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале Научный Меридиан следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu

Editorial Board

Консультативный совет – Редколлегия

- Akd. Prof. Dr. Agamusa AHUNDOV (AMEA Dilcilik Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Abdülkadir GÜRER (Anadolu Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet SEYHUN (Winnipeg University / KANADA)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali TORUN (Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Arif SAFİYEV (AAK Humaniter Bölümü / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Asker KARTARI (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Barbara KELLNER-HEINKELE (Berlin Freie Universität / ALMANYA)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fuat BOZKURT (Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE (Azerbaycan Musiki Akademisi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmail PARLATIR (Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmet ÇETİN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsrail ABBASOV (AMEA Folklor Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI (Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Meherrem CAFERLİ (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Meherrem QASIMOV (AMEA / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mohammad K. MAJALI (University of Jordan / TAYVAN)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nevin KÖSE (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)

- Prof. Dr. Sabri YENER (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sevim AKTEN (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şuayip KARAKAŞ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahsin MÜTTELİMOV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Tofik HACIYEV (AMEA / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN (Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Zafer ÖNLER (Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ahmet GÜMÜŞEN (Trakya Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Muhtar KUTLU (Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Rainer CZICHON (Berlin Freie Universität / ALMANYA)
Doç. Dr. Ramile ESXADULLAKIZI (Tatar Devlet Gumanitar-Pedagogika Üniversitesi / TATARİS-TAN)
Doç. Dr.. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Yrd. Doç. Dr. Sibel BAYRAKTAR (Trakya Üniversitesi / TÜRKİYE)

Not : *Alfabetik olarak sıralanmıştır.*

Note : *It is arranged in accordance with an alphabetical order.*

К сведению : *Следует в алфавитном порядке*

İÇİNDEKİLER

CONTENT

СОДЕРЖАНИЕ

Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırım Siyasəti və Bunun Ağır Nəticələri <i>Armenians' Slaughter Policy Against Azerbaijanis and Its Grave Consequences</i> <i>Политика Геноцида Армян Против Азербайджанцев И Её Тяжелые Последствия</i> Akd. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV	9
Atatürk ve Türk Dil Kurumunun Kurulmasını Hazırlayan Süreç <i>Ataturk and Procedure Preparing Turkish Language Institution</i> <i>Ататюрк И Процесс Создания Общества Турецкого Языка</i> Nail TAN	20
Füzuli Yaradıcılığında Əhli-Beyt Məsələsi Üzərinə Bir Açıqlama <i>Information on the Subject of Prophet's Family (Ehl-i Beyt) in "Mehemmed Fuzuli"s Books</i> <i>О Проблема «Эхли-Бейт» В Творчестве Мухаммеда Фузули</i> Prof. Dr. Hacı Kadir KADİRZADE	25
Kazak Topraklarındaki Misyoner Okulların Faaliyetleri (XIX. Yüzyıl) <i>Missionary Activities of the Schools in Kazakh Lands (XIX. Century)</i> <i>Деятельность Миссионерских Школ В Казахстане (XIX В.)</i> Risova Canat NURDİLLAKIZI	25
“Aşık Garip” Destanının Metinlerinin Varyantlığı <i>Text Variation of Dastan “Ashuq Qarib”</i> <i>Вариантивность Текстов Дастана «Ашук Гариб»</i> Doç. Dr. Naile RAHİMBEYLİ	39
The Psychological characteristic of Occurrence of Attachment to Narcotics in Modern Conditions <i>Müasir Şəraitdə Nakotik Maddələrin Qəbuluna Meylin Yaranmasının Psixoloji Səciyyəsi</i> <i>Психологическая Характеристика Возникновения Привязанности К Наркотическим Средствам В Современных Условиях</i> Jalə Hüseynqızı PƏŞMFURUŞ	44
Türk Dünyası'nda Kimlik ve Kavramlaştırma Sorunları <i>Issues of Idendity and Conceptualization in the Turkish World</i> <i>Проблемы Личности И Идеи В Тюркском Мире</i> İkbal VURUCU	53

Qloballaşma Dövründə Narkotizmlə və Narkobizneslə Cinayət-Hüquqi Mübarizənin Aktual Problemləri

Actual Problems of Criminal Law With Drug and Business in the Period of Globalizm

Актуальные Проблемы Уголовно-Правовой Борьбы С Наркотизмом И

Наркобизнесом В Период Глобализации

Davud ŞAHİCƏFƏRLU64

Avrupa Yolundaki Kosovalı Kimdir?

Who Is Kosovar On the Way of Europe?

Что Представляет Собой Албанец На Европейской Дороге

Mediha YARIMHOROZ72

Evaluation of Effective Factors in Reduction of Educational Motive of Students of Ardebil University of Medical Science

Erdebilin Tıp Üniversitesinin Öğrencilerinde Tahsil Motiflerinin Azalmasını Etkileyen

Faktörlerin Araştırılması

Исследование Факторов, Влияющих На Снижение Мотивации Образования

Студентов Ардебильского Медицинского Университета

Behzad RASOOLZADEH75

Riyaziyyatın Elmlər Sistemindəki Yeri və Onun Fəlsəfi Kategoriyalarla Qarşılıqlı Əlaqəsi

Mathematics Place in System of Sciences and Its Interrelation With Philosophical Categories

Место Математики В Системе Наук И Ее Взаимосвязь С Философскими Категориями

Doç. Dr. Məhəmməd HACIYEV83

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Balkanlarda Yerleşim Yerlerinin Türkçe Adları

Turkish Names of Settlements in the Balkans in Evliya Çelebi's Book of Travel Memoirs

Обучение Турецкому Языку В Регионе Старой Югославии

Ferhat AŞIKFERKİ92

Bəzi Alınma Sözlərin Azərbaycan Dilindəki Türkmənşəli Qarşılıqları Haqqında

About the Corresponding Words Related to Those Originated From the Azerbaijan

Language Towards Some Offensive Expressions

О Тюркоязычных Эквивалентах Некоторых Заимствованных Слов В

Азербайджанском Языке

Doç. Dr. Elbəyi Sadıqoğlu MAQSUDOV97

Şamil Qaziyevin Yaradıcılığında Məişət Janrı

Livelihood Genre in Shamil Gaziye's Activity

Бытовые Жанры В Творчестве Шамила Газиева

Nizami ALİYEV101

**Семантика Кондициональности Простого Предложения В
Разноструктурных Языках**

Farklı Yapılardaki Dillerde Basit Cümle Durumunun Semantik Anlamı

The Conditional Semantic of Simple Sentences in Different Structured Languages

Doç. Dr. Aşrapova Alsu XALİLOVNA 110

**M.Ö. Minilliklər Naxçıvan Əhalisinin Etnogenezi Tarixində Qədim Türükkü
Boyları**

*Ancient Turukku Kins in History of Etnogeny of the Nakhchivan Population in Bc
Smillenniums*

Древние Этноты Турукки В Этногенезе Нахчыванских Населений До Н.Э

Firudin Həsənoğlu RZAYEV 119

**Naxçıvan Polisinin Erməni Təcavüzkarlarına Qarşı Mübarizəsi
(1988-1993-ci illərdə)**

Fighting Against Armenian Aggressor of the Nakhchivan Police (Years in 1988-1993)

Борьба Нахчыванской Полиции Против Армянских Захватчиков (1988-1993-ые Годы)

Doç. Dr. Fəxrəddin CƏFƏROV 127

İstiklal Marşı, Mehmet Akif, Türkiye ve Türk Dünyası

The Turkish National Anthem, Mehmet Akif Ersoy, Turkey and Turkish World

Национальный Гимн «Истиклаль Маршы», М. Акиф Эрсой, Турция И Тюркский Мир

Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL 133

Lokal Cinayetlerden Qlobal Olaylara Doğru

From Local Crimes Towards Global Events

От Локальных Преступлений К Глобальным Происшествиям

İlhamə MEMMEDOVA 163

**Azərbaycan Respublikasının İrihəcmli İqtisadi Layihələri: Nəzəri Mahiyyəti,
Hazırlanma Prinsipləri və İstiqamətləri**

*The Capacious Economical Projects of the Azerbaijan Republic: Theoretical Essence,
Principles and Directions of Preparing*

Крупнообъемные Экономические Проекты Азербайджанской Республики:

Теоретическая Сущность, Принципы Разработки И Направления

Doç. Mehdi Siyavuşoğlu BAĞIROV 168

**Türk İstiklâl Savaşı Sırasında Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Mondros
Ateşkes Antlaşması**

Revolts Appeared During the Turkish Independence War

*Бунт Во Время Гражданской Войны В Турции И Договор О Мире, Заключенный В
Мондросе*

Zeki ERGÜL 175

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİ VƏ BUNUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

ARMENIANS' SLAUGHTER POLICY AGAINST AZERBAIJANIS AND ITS GRAVE CONSEQUENCES

ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ И ЕЁ ТЯЖЕЛЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Akd. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV*

Özet

Məqalədə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin tarixi, erməni-azərbaycan konfliktı və onun səbəb-nəticələri təhlil edilir. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında möhkəmləndikdən sonra onlar arasında düşmən münasibətinin yaranması, ermənilərin bu ərazidə öz dövlətlərini yaratmaq cəhdləri, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti tədqiq edilir. Azərbaycanlıların deportasiya və repressiya ilə qarşılaşmaları və bunda erməni məkrinin olması faktlarla və hadisələrlə izah edilir. Müəllif sonda belə bir qənaətə gəlir ki, «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün erməni millətçiləri bu vasitələrdən istifadə edirlər. Nəticədə azərbaycanlılar faciə və məşəqqətlərə düşər olurlar.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan, repressiya, deportasiya, soyqırım

Summary

The history of Armenians' remove to the Azerbaijan lands, Armenian-Azerbaijani conflict and its cause and effects are analyzed in the paper. Arising Armenians' scornful attitude against Azerbaijanis after inhabiting in the Azerbaijan lands, founding their own state in these areas, slaughters policy against Azerbaijanis and its essence is searched. Azerbaijanis' exposing to deportation and repression with Armenian slyness is followed by the facts and explanation of the events. Summarizing the essence of the problem the author comes that the Armenian chauvinists use these ways to found "Great Armenia". Consequently, Azerbaijanis have encountered tragedies and troubles.

Key Words: Azerbaijan, repression, deportation, genocide

* AMEA Naxçıvan Bölməsinin Sədri/AZERBAIJAN

Резюме

В статье исследуется история переселения армян на азербайджанские земли, армяно-азербайджанский конфликт, его причины и последствия. Изучается зарождение вражды между ними после утверждения армян на этих землях, их попытка создания своего государства, политика геноцида против азербайджанцев, её суть. Депортации и репрессии азербайджанцев и присутствие в этом армянского коварства исследуется фактами и происшествиями. В конце автор приходит к выводу, что армянские националисты используют эти методы для создания «Великой Армении». И это приводит к трагедиям и страданиям азербайджанского народа.

Ключевые слова: Азербайджан, репрессия, депортация, геноцид

Bu günlərdə ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsi qondarma «erməni soyqırımı» qanun layihəsini qəbul etmişdir. Tarixi həqiqətlərə aşkar etinasızlığın və dövlət mənafeələrinin erməni lobbisinin maraqlarına qurban verilməsinin bariz ifadəsi olan bu qərar reallıqdan çox uzaq olub, ikili standartların daha bir nümunəsidir. Tarixdə heç bir erməni soyqırımının baş vermədiyini elmi həqiqətə sadıq olan Qərb alimlərinin özləri çoxdan sübuta yetirmişlər. Müəyyən maraqlar naminə belə saxta qərar qəbul edildi. Əslində tarix sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq ermənilər Qafqazda və Türkiyə ərazisində işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək və tarixi torpaqlarımız hesabına «Böyük Ermənistan» xülyasını reallaşdırmaq üçün ardıcıl olaraq hərbi və ideoloji vasitələrdən yararlanmış, XX əsr boyu Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər. Erməni daşnakları etdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün bu yolu tutmuş, törətdikləri soyqırımları yüz illərdir ki, başqa xalqların üzərinə atır, onları günahkar çıxartmağa səy göstərirlər. Əslində isə tarix bunun tamamilə əksini deyir.

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, yerləşdirilməsi və dövlətlərinin yaradılması ideyası I Pyotrdan başlayır. Lakin Rusiya öz məqsədinə XX əsrin əvvəllərində nail oldu. 1802-ci ildə çar I Aleksandr N.D.Sisianova yolladığı məktubunda göstərirdi ki, nə olursa-olsun ermənilər Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarında istifadə olunmalıdır. IV-XIX əsrlər ərzində öz dövlətlərinə malik olmayan ermənilər dövlətlərini yaratmaq məqsədinə çatmaq üçün Rusiyanın imperiya siyasətinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynayırdılar.

Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin sonunda imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixində faciəvi rol oynamış və Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxarmışdır. Türkmənçay müqaviləsinin 12,14 və 15-ci maddələri (2, s. 281, 282-283) «təbəə alışı-verişi» ilə bağlı idi. İrandan ermənilərin köçürülməsi məsələsi ikinci Rusiya-İran müharibəsinin (1826-1828) gedişində Sankt-Peterburqda qaldırıldı. Rusiya Osmanlı dövlətinə qalib gəldikdən sonra isə Ədirnə (1829) müqaviləsinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian istinadgahı yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan

erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürdü. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmiş general Paskeviç İrandan köçürülən ermənilərin hansı Azərbaycan torpaqlarına istiqamətləndirilməsi barədə konkret göstəriş də vermişdi: köçürülən erməniləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalinin sayı mümkün qədər artırılınsın (5, s. 129-130). Nəticədə, 1828-ci ilin təqribən 4 ayında (fevral-iyun) İrandan Şimali Azərbaycana – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8249 erməni ailəsi, yəni 40 min nəfər erməni köçürüldü (6, s. 131). Bir qədər sonra isə Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi (7, sənəd 829, s. 845).

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürüldü. Bu köçürülməyə rəhbərlik edən erməni mənşəli rus polkovniki Q.Lazaryev İran ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: «...Orada (Şimali Azərbaycanda – İ.H.) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların (yəni ermənilərin – İ.H.) bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İranı tərk edəcək, Bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik» (6, s. 107-111).

Köçkün axını başlanan kimi heç bir qanuni əsas olmadan erməniləri Naxçıvanda və Qarabağda xan-bəy torpaqlarında yerləşdirməyə başladılar. Qriboyedov bununla bağlı yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq üçün mövcud ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik. Lakin Qarabağ və Naxçıvanda çar hökuməti tərəfindən elə bir siyasət yeridildi ki, öz başlarının hayına qalan xalq ermənilərin orada məskunlaşmasını unutmalı oldu» (3, s. 401-402).

Rus tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Güney Qafqazda rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Güney Qafqazda İrandan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürmüş və onların əhalisinin azlıqda olduğu Yelizavetpol (Gəncə – İ.H.) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayırmış və onlar üçün 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (indiki Dağlıq Qarabağ – İ.H.) və Göyçə gölünün sahilində həmin ermənilər yurd saldı» (4, s. 82-83).

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında 1828-ci ildə «Erməni vilayəti»

adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması, faciələrə düşər olunması siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Həm də, bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Qeyd etməliyik ki, ermənilərin köçürülməsi başa çatdıqdan sonra «Erməni vilayəti»ndə olan 1125 kəndin 1111-də azərbaycanlılar yaşayırdı.

Ermənilər bununla da tarixən düşündükləri «Böyük Ermənistan» xülyalarını həyata keçirmək sahəsində real addımlar atmağa başladılar. Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış «Erməni vilayəti»ndə rusların bilavasitə köməyi sayəsində məskunlaşdırılan ermənilər bütün Qafqaz ərazisində tarixin təhrif olunmasında, azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsinə fəal rol oynadılar.

XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsini tutub «Böyük Ermənistan» kimi millətçi, şovinist ideyasını həyata keçirmək istəyində olan ermənilər təşkilati strukturlar yaratmağa başladılar. Belə ki, əsasən xaricdə «Qnçaq» (1887, Cenevrə), «Daşnaqsütyun» (1895, Tiflis) partiyaları, «Erməni vətənpərvər ittifaqı» (1895, Nyu-York) təşkilatı yaratdılar. Bu partiya və təşkilatın yaradılması ilə «Böyük Ermənistan» iddiaları yeni mərhələyə daxil oldu. Bu ideyanı dəstəkləməklə ermənilərdən istənilən tarixi məqamda istifadə edən Rusiyada onların 2311 yerli təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Məhz Rusiyanın siyasi və hərbi dəstəyi nəticəsində XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı mərhələlərlə vəhşiliklər törədilmiş, onlar zorla köçürülmüş və repressiya olunmuşdur.

Ermənilərin əsas ideyası «Böyük Ermənistan» və ya «Dənizdən dənizə dövlət» yaratmaq olmuş və bu yolda bütün vasitələrdən istifadə etmiş, o cümlədən kütləvi terror, soyğunçuluq və ölümün həyata keçirilməsi əsas kimi qəbul edilmişdir. Sonralar ermənilər bu terror fəaliyyətlərini guya nə vaxtsa onlara qarşı edilmiş «genosidin» intiqamı kimi pərdələməyə çalışmışlar. Əslində isə, XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilər Osmanlı dövləti ərazisində, XX əsrin əvvəllərində isə yenə də Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və türklər yaşayan başqa ərazilərdə üsyanlar etmiş, soyqırımlar törətmiş, ən vəhşi üsullarla insanlığa yarasmayan hərəkətlər etmişlər (8, 9, 10, 11 və b.).

Bütün tarixi mərhələlərdə həmin ideyanı həyata keçirmək üçün ermənilər bütün vasitələrdən, ən iyrənc üsullardan, qətl və terrordan, yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Ermənilər «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə artıq neçə əsrdir ki, yaşayırlar. Onlar öz havadarları ilə birlikdə XX əsrin əvvəllərində, yəni 1905-1907-ci illərdə əvvəlcə Bakıda, sonra isə Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın digər regionlarında azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmişlər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi «Qanlı illər» və Mir Möhsün Nəvvab «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» kitablarında (12, 13) azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı ətraflı qələmə almışlar. Həmin kitablarda bəhs olunan hadisələr o zamanın mətbu nəşrləri, şahidlərin ifadələri və

məktublar əsasında hazırlanıb. Məmməd Səid Ordubadi həmin əsərində yazırdı: «Süni və çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış ixtişaş bombası partladıldı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb-yaxıldı. Görəsən, o partlayıcı maddə həqiqətən bomba imiş? Bəli, bu bomba fevralın 6-da baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı» (12, s. 13).

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman topladıqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdir. Ermənilər Bakıda erməni varlılarının köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziya müsləmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-a qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşlar.

Bakıda başlanan erməni-azərbaycanlı qırğını may-iyun aylarında Gəncə, Qarabağ, Şirvan, Zəngəzur, İrəvan, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Qaryagin və b. bölgələri də əhatə etdi.

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı. Bu qırğınları əks etdirən «Qnçaq» qəzeti özünün 26 may tarixli sayında yazırdı: «Dünən axşam saat 6-dək biz azərbaycanlılarla atışdıq. Bizə bunun üçün əlavə olaraq 166 müxtəlif tüfənglər paylandı, böyük sayda patronlar verildi, biz təmiz vicdanla şəhərimizi (gör ha! – İ.H.) müdafiə etdik, türkləri layiqincə qırdıq. Qnçaqçılar 2, daşnaklar isə 1 bombadan da istifadə etdilər. Çoxlu türk evləri qarət edildi. Bizə silah paylayan adam yenidən silah dalınca getdi».

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və onlarla başqa şəhər və kəndləri əhatə etdi. Kazakların köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci ilin noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşlar. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükən, 75 anbar və başqa tikililər yanıb məhv olmuşdur. Noyabr ayının 30-da Cəhri kəndinin yandırılmasında da kazaklar ermənilərlə birlikdə hərəkət etmişdilər. Həmin gün Naxçıvana gəlmiş İrəvan general-qubernatoru Paskeviç nəinki hadisələrin təvsiatı ilə maraqlanmamış, əksinə Cəhri kəndi tamam yanıb qurtarandan sonra, dekabrın 2-də kəndə yollanmış, naxçıvanlıların haqlı şikayəti ilə bir daha qarşılaşmamaq üçün gecə ikən qatarla İrəvana qayıtmışdı (15, s. 140-141). Həmin ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdir. Sənədlərdən aydın olur ki, hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, əslində isə ermənilərə kömək etmişlər.

Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinə böyük zərər dəymiş, 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, müxtəlif məlumatlara görə, ölənlərin sayı 80-100 min nəfərə çatmışdı. İki ilin hadisələri

Azərbaycan tarixində ermənilər tərəfindən sonralar silsilə halını almış, xalqımıza qarşı soyqırımın ilk mütəşəkkil mərhələsi olmuşdur.

Keçən əsrin ikinci onilliyində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1918-ci il soyqırımı daha geniş miqyas almış və daha amansız olmuşdur. Özlərini dünya ictimaiyyətinə «yazıq millət», «əzabkeş xalq» kimi qələmə verərək azərbaycanlılara qarşı kini, vəhşiliyi, soyqırımı Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Səlyanda, Göyçayda və b. yerlərdə bolşevik adı ilə pərdələnmiş Ş.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası hökumətinin əli ilə həyata keçirdilər. Bakı qırğınında Y.Korqanov və Petrovla birlikdə azərbaycanlı qanına susamış A.Mikoyanın, Hamazaspın, Avetisyanın, Lalayanın quldur dəstələri xüsusi fəallıq göstərmişlər. Bakıda erməni daşnakları dinc əhaliyə üç gün divan tutmuş, 17 min azərbaycanlıni məhv etmiş, müsəlman məhəllələrini talayıb-çapmış, «İsmailiyyə»ni yandırmış, bir neçə qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıtmışlar. A.Mikoyanın «Qızıl qvardiyası»nın vəhşiliyi nəticəsində İçərişəhərdə yaralılar yatan xəstəxanaya od vurulmuş, 2 minədək xəstə yandırılmış, qaçanlar isə güllələnmişdir. Budur «bolşevik» Hamazasp, Əmiryan və digər erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikdə heç də A.Mikoyandan, S.Şaumyandan geri qalmırdılar.

Bakı şəhərində soyqırımı bolşevizm bayrağı altında həyata keçirilirdi. Guya bolşeviklər hökumətə qarşı çıxış edən qüvvələrə divan tuturdular. Əslində isə bolşevik adı ilə pərdələnənlərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğın idi.

Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov ermənilərin törətdikləri qırğınlardan dəhşətə gələrək yazırdı: «Müsəlman hətta bolşevik olsaydı belə ona aman vermirdilər. Daşnaklar deyirdilər: «Biz heç bir bolşevik tanımırıq, təkcə elə müsəlman olmağın kifayətdir. Onlar kefi istədikləri adamı öldürür, evləri dağıdır, xaraba qoyurdular... Bolşevizm bayrağı altında daşnaklar müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşiliyə yol verirdilər. Nəinki kişilərə, hamilə qadınlara da rəhm etmirdilər» (17, s.12-13).

Silahsız əhaliyə qarşı çox böyük silahlı qüvvə ilə çıxış edən bolşevik daşnakları törətdikləri qırğınlardan həzz alırdılar. S.Şaumyan bolşevizm bayrağı altında qırğınlar törətsə də, baş vermiş qanlı faciələrdən vəcdə gələrək öz daşnak simasını gizlədə bilməyib yazmışdı: «Şəhərlərimizin milli tərkibi bizi narahat edirdi. Biz mübarizənin arzuolunmaz xarakter alacağından qorxurduq. Biz hətta erməni polkunun yardımına belə əl atmalı olduq. Biz hətta onun köməyindən imtina etməyi mümkün hesab etmədik. Qələbə isə o qədər böyükdür ki, bu gerçəkliyə az kədər gətirir» (18).

Bakı ilə yanaşı ermənilər Azərbaycanın digər şəhərlərində – Qərbi Azərbaycanda, Naxçıvanda. Zəngəzurda, azərbaycanlılar yaşayan başqa bölgələrdə onlara qarşı tarixdə görünməmiş qəddarlıq etmiş, azərbaycanlılara divan tutmuşlar. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həm miqyası etibarı ilə, həm də vəhşiliyi ilə heyrət doğurur. Azərbaycanlıların yaşadıkları elə ərazi yox idi ki, orada erməni vəhşiliyi özünü göstərməsin.

Erməni quldurları Bakıdakı milli qırğınla kifayətlənməyib, 1918-ci ilin yazında Şamaxıda, Quba-Xaçmaz bölgələrində, Salyanda, Lənkəranda və başqa yerlərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdilər.

Şamaxıda qırğın törətmək üçün 1918-ci ilin əvvəllərində oraya 2 min nəfər erməni və 65 araba silah göndərilmiş, ermənilər tam silahlandırılmışdılar. Lalayan və Əmiryanın başçılıq etdikləri erməni quldurları 15 minlik əhalisi olan Şamaxı şəhərini və qəzanın 58 kəndini dağıtmış, 12 mindən artıq soydaşımızı qətlə yetirmişlər (16, s.67).

Quba qəzasında ermənilərin apardıqları soyqırımı millətçi «Daşnaksütyun» partiyası rəhbərlik edirdi. Hələ mart hadisələrindən qabaq S.Şaumyanın göstərişilə Hamazaspın dəstəsi cəza məqsədilə Quba şəhərinə göndərilmişdir. O, Quba əhalisinə müraciət edərək demişdir: «Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun maraqlarını müdafiə edirəm. Mən Qubaya cəza dəstəsilə ona görə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan qabaq burada öldürülmüş ermənilərin heyfini sizdən alam. Mən buraya qayda-qanun yaratmağa, Sovet hakimiyyətini qurmağa görə yox, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa görə gəlmişəm. Mənə əmr edilib ki, Xəzər sahilindən ta Şahdağadək (Dağıstanadək) nə ki müsəlman var, hamısını qıram, ev-eşiklərini yerlə-yeksan edəm, erməni qardaşlarımızın intiqamını alam» (20, s. 83-84).

Daşnak Hamazasp öz vəhşi niyyətini gizlətmədi və belə də etdi. Quba bölgəsində 122 müsəlman kəndi dağıdıldı, evləri yandırıldı, 10 mindən çox əhali vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Son illərdə Quba şəhərində böyük insan kütləsinin vəhşi yollarla öldürülmüş məzarlığı aşkar olunmuşdur. Şəhərdə 165 ev və tikili yandırılmış, 32,8 milyon manat nəğd pul, qızıl, daş-qaş ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir.

Quba-Xaçmaz bölgəsində Hamazaspın quldur dəstəsi 8,5 milyon rub. qızıl pul və 25 milyon rub. məbləğində müxtəlif mallar qarət etmişdi. Əhaliyə 100 milyon rub. maddi zərər dəymişdi.

Gəncə quberniyası üzrə mart soyqırımı zamanı 115 kənd dağıdılmış, bu kəndlərdə kişili-qadın 10.066 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və şikəst olmuşdur.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 50 min azərbaycanlı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur.

1918-1920-ci illərdə ermənilər Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, İrəvan quberniyasında 211, təkcə Zəngəzurdə 115, Qarabağda 157, Qars əyalətində 92, İğdır və Eçmiədzin qəzalarında 60, Göyçə quberniyasında 22, Sürməli qəzasında 96, Yeni Bəyaziddə 84, Şərurdə 76, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi yerlə-yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmisslar. Daşnaklar həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) qədim ata-baba yurdlarında yaşayan 565 min azərbaycanlıni məhv etmişdilər. Andranik Ozanyan Qarabağ, Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmiss, qılıncdan keçirmişdir.

Bu illərdə Azərbaycandan ayrı düşmüş Naxçıvan bölgəsinə yiyələnmək xülyasına düşən daşnaklar yerli əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədir, onları öldürür və bu ərazini azərbaycanlılardan boşaltmağa çalışırdılar. 1918-ci ildə Naxçıvanda ən dəhşətli vəhşiliklər törədənlər içərisində «tayqulaq erməni daşnak generalı» Andranik Ozanyan xüsusi yer tutur. Çünki bu qaniçən cəllad təkcə Gilançay və Əlinəcəy hövzələrində 80-dən artıq kəndi viran qoymuş, əhalisini isə amansızlıqla qətlə yetirmişdir. Onun üzdən-iraq sərkərdələrindən olan Nijde Ərazin, Camaldın, Yaycı, Ordubad rayonunun Aşağı Aza, Sabir Dizə, Düylün, Vənənd, Dəstə, Kotam kəndlərini dağıdıb, əhaliyə divan tutmuşdur.

Həmin dövrdə Naxçıvanda yaranmış Müsəlman Milli Komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyev hadisələrin, erməni vəhşiliklərinin bilavasitə şahidi olmuş və onları qələmə almışdır. Aydın olur ki, Azərbaycanın bu qədim guşəsi və onun sakinləri də başqa torpaqlarımız kimi erməni millətçilərinin düşmən siyasətinin hədəfinə çevrilmişdir. Ərzurumda nəşr olunan «Kaf dağı» adlı qəzeti Türkiyə qaynaqlarına əsaslanaraq məlumat vermişdir ki, 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi üsullarla öldürülmüşdür (25). Təsədüfi deyildir ki, 1921-ci ildə Naxçıvan bölgəsinin əhalisinin sayı azalaraq 72 minə enmişdi.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, erməni hərbi birləşmələri 1914-1916-cı illərdə Azərbaycanın cənubunda 150 min, Şərqi Anadoluda, tarixən həmişə Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bölgədə 200 min, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda 250 min, Qərbi Azərbaycanda 132 min azərbaycanlıni vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri işləmiş N.Solovyov V.İ.Leninə «Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz» adlı hesabatında yazırdı: «Çevrilişə qədər hətta ziyalılar içərisində Sovet hakimiyyətinə müəyyən rəğbət var idi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tərkibi azərbaycanlılardan seçilsə də, heç kimə sirr deyildir ki, onun üzərində partiyanın hegemonluğu vardır. Partiya rəhbərliyində isə ermənilər, gürcülər çoxluq təşkil edir. Onlar azərbaycanlıları, xüsusilə ziyalıları sağda-solda güllələyirdilər. Sanki onların apardıqları siyasət Azərbaycanı başçsız qoymağa doğru istiqamətləndirilib. Küçələrdən kütləvi surətdə həbs olunaraq aparılan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin istehzal güllüşləri musavətçilərin əvvəlcədən söylədikləri belə bir fikri təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi ümumiləşən fəlakətdir» (28, s.51). O daha sonra yazırdı ki, «Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüduqlarında 250 müsəlman kəndi var idi, onlar hamısı məhv edilmişdir, indi orada bir nəfər də müsəlman yoxdur» (28, s.52).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirmişlər. Bu dövrdə, 20-30-cu illərdə, eləcə də müharibədən sonrakı dövrdə ermənilər azərbaycanlıların həbs edilərək Sibirə göndərilməsində, xalq düşməni adı altında güllələnməsində, din xadimlərinin və görkəmli ziyalıların məhv edilməsində, əsassız repressiyaların günahsız insanlara qarşı tətbiq olunmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan

millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı övladlarının siyasi qərəzçiliklə məhv edilməsi belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarda Comardyan, Zəngilanda Zərdəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avenesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Ceyranov, Zəkryan, Parşeqov, İonesyan, Şıxanyan, Bakıda isə cəza orqanlarının Mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze, Markaryan, Koqan, Silman, Borşov, Yemelyanov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər (28, s. 419). Bütün bunlar etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi sonrakı illərdə davam etdirilib.

Rəsmi məlumatlara görə, 1937-ci ildə Azərbaycanda 100 min nəfərdən artıq adam etaplarla sürgün edilmiş, 3 min kəndli məhv edilmiş, «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi. Hüquq-mühafizə orqanları sistemində ermənilərin çoxluq təşkil etməsi onların azərbaycanlılara qarşı daha dəhşətli formada həyata keçirilməsinə imkan verirdi.

Müharibə illərində A.Mikoyan və digər ermənilər Stalini azərbaycanlıların guya xəyanət edə biləcəklərinə inandıra bilmiş və 1942-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan əhalisinin hamılıqla Orta Asiya və Qazaxistana sürgün edilməsi haqqında məxfi qərar verilməsinə nail olmuşdular. Lakin respublika rəhbərliyinin göstərdiyi səylər Stalini fikrindən daşındırmış, cinayətin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Xəbis niyyətlərindən əl çəkməyən erməni daşnakları müharibədən sonrakı mərhələlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyasına nail olmuşlar. 1948-1953-cü illərdə 144654 nəfər, 1988-1992-ci illərdə isə 250 min soydaşımız indiki Ermənistan ərazisindən, azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları ata-baba yurdundan zorla çıxarılmış və 229 nəfər azərbaycanlı isə vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Son illərdə Dağlıq Qarabağdakı 80 yaşayış məntəqəsindən 60 min azərbaycanlı doğma ocaqlarından didərgin salınmış, işğal olunmuş 7 rayondan 700 min azərbaycanlı ev-eşiyini tərk edib respublikanın 58 rayon və yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində respublikamızın 10 şəhəri, 876 kənd, 700 ictimai bina, 693 məktəb, 862 mədəniyyət sarayı və klub, 652 tibb məntəqəsi, o cümlədən 191 xəstəxana, 160 körpü, 800 km avtomobil yolu, 15 km elektrik xətti dağıdılmış, 30 mindən artıq soydaşımız qətlə yetirilmiş, 52 milyard ABŞ dolları dəyərində maddi ziyan vurulmuşdur (31).

Erməni cəlladları tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımı dünya tarixində analoqu olmayan vəhşilikdir. Erməni vəhşiləri 613 nəfəri xüsusi qəddarlıqla öldürmüş, 1275 nəfər əsir düşmüş, 7 ailə büsbütün məhv edilmiş, 230 ailə öz başçısını itirmişdir. Bu qanlı qırğın zamanı qətlə yetirilənlərin 109 nəfəri 2 yaşına qədər olan uşaqlar idi (32, s.6).

Hiylə, məkr, xəyanət, terror vasitələri ilə silahlanmış erməni cəlladları ən görkəmli dövlət və siyasi xadimlərimizə, elm və mədəniyyət nümayəndələrimizə

qarşı açıq və gizli şəkildə təxribatlar törətmiş, bir qisminin həyatdan getməsinə səbəb olmuşlar.

Yaradılarda 10 min kv km əraziyə malik olmayan Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi hesabına ərazisini 30 min kv km-ə çatdırmış, bununla da ərazi iştahası azalmamış, «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün bu gün də hər cür hiylə və vasitələrə əl atır.

Göründüyü kimi, iki əsrdir ki, məkrli və qaniçən erməni cəlladları Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti yeritmiş, soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, repressiya və deportasiyaya məruz qoymuş, etnik təmizləmə aparmış, ərazilərimizin bir hissəsini işğal etmiş və bu gün də yeni ərazilər tutmaq fikirlərindən əl çəkməmişlər. Nəticədə, xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır.

Bu hadisələri, onların dərslərini unutmamağa bizim haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımıza baha başa gələ bilər. Azərbaycanlılara qarşı müxtəlif mərhələlərdə törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəslə bədxah qüvvələrə və onların məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək bizim mühüm vəzifəmiz olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Deportasiya. Toplu. Bakı, 1998, 440 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, 328 s.
3. Qriboyedov A. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Moskva, 1977.
4. Şavrov N. Novaya uqroza russkomu delu v Zakavkazye. SPb, 1911.
5. Yenikolopov I. Qriboyedov i Vostok. Erevan, 1954.
6. Qlinka S.N. Opisanie pereseleniya armyan azerbaydjanskix predelı Rossii. Moskva, 1831.
7. Aktı, sobrannie Kavkazskoyu Arxeoloqiçeskoıu Komissuyu (AKAK), Tiflis, 1872.
8. Ermənilər: sürgün və göç (Hikmet Özdemir... və başk.). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, 223 s.
9. Osmanlı belgelerinde ermeni isyanları. Dörd cildə. Ankara, I, II c., 2008; III, IV c., 2009.
10. Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920). Ankara, 2001, 682 s.
11. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003, 368 s.
12. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, 144 s.
13. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, 128 s.

14. Əliyev Mirzə Bağır. Qanlı günlərimiz (1918-1920) (Naxçıvan). Bakı, 1993, 141 s.
15. Cəfərlı E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı, 2009, 280 s.
16. Qəniyev Ş. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003, 228 s.
17. Sitat Azərbaycan tarixi dərsliyindən (11-ci sinif) götürülmüşdür. Bakı, 2000.
18. Həbibovlu V. Azərbaycanda 1918-ci il soyqırımının əsas təşkilatçısı Stepan Şaumyan olmuşdur. «Respublika» qəzeti, 1999, 31 mart.
19. Şamaxı faciələri haqqında bax: Qəniyev Ş. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003; «Yeni fikir» 1991, 28 sentyabr; «Azərbaycan» 1998, 14, 15 mart; «Respublika» 2001, 31 mart.
20. Arzumalı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlar. Bakı, 1998, 280 s.
21. Quba qaçqınları haqqında bax: «Azərbaycan» 1998, 27 dekabr; 1999, 22, 24, 30 aprel, 14, 16 may; «Xalq qəzeti» 1993, 28 may.
22. Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, 1999, 228 s.
23. Qaffarov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999, 279 s.
24. Rəqimov K. Andranik i qenosid v Azerbaydjane (1918-1920 q.), «Zerkalo», 2001, 7, 14 aprel.
25. «Kaf-dağı» qəzeti (Türkiyə), Erməni məsələsinə aid xüsusi buraxılış, 2001, №4.
26. Qədizadə H.Q. Böhtanlar, iftiralar və tarixi həqiqətlər. «Sovet Naxçıvanı» qəzeti, 1989, 5 sentyabr.
27. Siyasi tarix. I hissə, Bakı, 1995, 180 s.
28. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. c.6. Bakı, 2008, 568 s.
29. Sərdarov Z. Ən böyük tarixi ədalətsizlik. «Xalq qəzeti», 1997, 26 dekabr.
30. Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, 260 s.
31. Məmmədov N. Tarixi həqiqətlərin dili ilə. «Ekspress», 2001, 6 aprel.
32. Sultanov Z. Xocalı faciəsi. Bakı, 1993, 104 s.

ATATÜRK VE TÜRK DİL KURUMUNUN KURULMASINI HAZIRLAYAN SÜREÇ

ATATURK AND PROCEDURE PREPARING TURKISH LANGUAGE INSTITUTION

АТАТЮРК И ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ ОБЩЕСТВА ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Nail TAN*

Özet

Atatürk, bir ulusun hayatında dil bağının önemini çok iyi bildiğinden, dil alanındaki çalışmaları düzenlemek amacıyla 1932 yılında Türk Dil Kurumunu kurdu. Kurumun çalışmalarıyla ömrü boyunca ilgilendi.

Makalede, Atatürk'ün Türk Dil Kurumunu niçin kurduğu ve kuruluş öncesi hazırlıklar anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Türk Dil Kurumu, dil çalışmaları, Türk dili

Summary

Due to the fact that Atatürk knows the importance of language link in a nation's life, for the purpose of studies in the realm of language, he established Turkish Language Institution IN 1932.He was interested in the studies of this institution throughout his life. In this article, the reason of construction and preparations prior to it are mentioned.

Key words: Atatürk, Turkish Language, Institution, Language Studies , Turkish Language

* Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Halk Bilimi Araştırmacısı, Yazar, Ankara/TÜRKİYE

Kuruluşa Doğru¹

Osmanlı Devleti'nin son seksen yılı, kültür alanında; dilin sadeleşmesi ve Türkçenin kolay yazılıp okunmasını sağlayıcı yeni bir alfabenin kabulü tartışmalarıyla geçti denebilir.

Azınlıklara verilen aşırı haklar, II. Meşrutiyetten sonra Türkçülük akımını güçlendirdi. Türk diline ve alfabeye daha çok önem verilmeye başlandı. Gazi Mustafa Kemal'in düşüncelerine büyük önem verdiği Ziya Gökalp, 1918 yılında yayımladığı *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabının ikinci bölümünü Türk diline ayırdı. İlk baskısı 1923'te yapılan *Türkçülüğün Esasları*'nda da "*Lisanî Türkçülüğün Umdeleri*" başlığı altında Türk dili konusunda yapılacak çalışmalarla ilgili ilkeleri sıraladı. Dünyadaki bütün Türklerin anlayacağı genel bir Türkçeye doğru gidilmesi gerektiğini vurguladı.

Gazi Mustafa Kemal'in Türk diliyle resmen ilgilenmesi TBMM Hükûmetleri döneminde başlar. 1920 yılında, Dr. Rıza Nur'un Maarif Vekilliği sırasında, illere genelge gönderilerek dili arındırma amacıyla Anadolu ağzlarındaki Türkçe sözlerin derlenmesi çalışmasına girildi. 1925 yılında, toplanan söz ve deyimlerin sınıflandırılmasına başlandı. 1928'de kurulan Dil Encümeninde, derleme işini üzerine alan Dr. Ragıp Hülûsi (Özdem), 1929-1930 yıllarında yeni derlemeler yaptırdı. Bu malzemeyi Dr. Hamit Zübeyr (Koşay) ve İshak Refet (İşıtman) Beyler değerlendirek 1932 yılında *Anadilden Derlemeler* adıyla bir sözlük yayımladılar.

Dil sorunu konusunda Sarf Encümeni, 1920'den başlayarak *Sarf ve Nahv-i Türkî* başlıklı dört defter çıkardı. 1923 yılında Maarif Vekâleti Vefet Çelebi'nin *Türk Diline Medhal* kitabını yayımladı.

Gazi, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplanma yılını açarken verdiği söylevde hutbelerin Türkçe okunmasını savundu. 7 Şubat 1923 günü Balıkesir'deki söylevinde de aynı görüşünü yineledi. Hutbelerin Türkçe okunmasına, ancak beş yıl sonra 3 Şubat 1928'de başlanabildi.

Gazi Mustafa Kemal, 27 Ekim 1922 tarihinde Bursa Öğretmenleriyle yaptığı görüşmede Türkçeyi Arapça kalıplardan kurtarma düşüncesini savundu.

Tunalı Hilmi Bey, Gazi'nin de bilgisi dahilinde, daha Cumhuriyet kurulmadan Ağustos 1923'te TBMM Başkanlığına "Türkçe Kanunu" önerisi verdi. Öneride Türkçenin sadeleşmesi, terimlerin Türkçeleştirilmesi, imlâda birlik sağlanması konuları yer aldı. Bu girişim ne yazık ki sonuçsuz kaldı.

¹ Makalenin hazırlanmasında şu kaynaklardan yararlanılmıştır:

a. Akalın, Şükrü Halûk; "Cumhuriyet Döneminde Türkçe", *Türkler*, Ank. 2002, C. 18, s. 15-53 "Yeni Türkiye Yayınları"

b. Korkmaz, Zeynep 2003; "Cumhuriyet Döneminde Türk Dilinde ve Türk Dili Alanında Yaşanan Gelişmeler", *Türk Dili*, S. 622: 299-357

c. Ercilasun, Ahmet Bican 1994; "Atatürk'ün Kaleminden Çıkan Yazılar", *Türk Dili*, S. 512: 85-91

Türkiye Cumhuriyeti, 29 Ekim 1923'te kurulduğunda Osmanlı Devleti'nden dil ve alfabe konusundaki tartışmaları da devralmış oldu. Söz konusu tartışmalar Alfabe ve Dil Devrimlerinin oluşumuna zemin hazırladı.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini kültür olduğu görüşündeydi. Devletin ancak bilimsel temeller üzerinde yükselebileceğine inanıyordu. Bu görüşle, Prof. M. Fuad Köprülü'den Türk tarihini, kültürünü araştırmak üzere İstanbul Darülfünunu (Üniversitesi) bünyesinde bir Türkiyat Enstitüsü kurmasını istedi. Enstitü, Bakanlar Kurulunun 12 Kasım 1924 tarih ve 111 sayılı kararnamesi ile kuruldu ve çalışmalarına başladı.

Yeni devleti tarihî temellere ve coğrafi bütünlüğe dayandırmak amacıyla Atatürk, "*Genel Türk Tarihi Tezi*"ni ortaya koydu. Teze göre, Anadolu'da devlet kuran ilk ulus Türklerdi. Türkler Orta Asya'dan dünyaya yayılmışlardı.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında dil konusundan tartışmalar daha çok imlâ ve alfabe üzerinde yoğunlaşmıştı. 1927 yılında Azerbaycan'da, Lâtin kaynaklı alfabenin kullanılmaya başlanması Türkiye'yi etkiledi. Aynı yıl, Gazi'nin *Büyük Nutuk*'u okumasından sonra dil ve alfabe tartışmaları alevlendi. 3 Şubat 1928'de İstanbul'da hutbe Türkçe olarak okundu. TBMM, Harf Devrimi'nin öncüsü olarak 24 Mayıs 1928 tarihinde kabul ettiği bir kanunla Lâtin rakamlarının kullanılmasını benimsedi.

27 Mayıs 1928 tarihinde Başvekâletin (Başbakanlığın) onayıyla Maarif Vekâletince (Millî Eğitim Bakanlığınca) bir Dil Heyeti oluşturuldu. Bu heyet (kurul), Dil Encümeni adıyla da anıldı. Dil Heyeti, Gazi Mustafa Kemal'in de katkılarıyla 29 harfli bugün kullandığımız Lâtin kaynaklı alfabeyi hazırladı. Gazi 9-10 Ağustos 1928 gecesi Sarayburnu'nda halka yeni harflerin müjdesini verdi: "***Bizim ahenkli, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir.***" Gazi; Tekirdağ, Sinop, Samsun, Sivas ve Kayseri'de yeni alfabeyi halka tanıttı. Devlet memurları, öğretmenler kısa sürede yeni harflerle okuyup yazmayı öğrendiler. TBMM, 1 Kasım 1928'de alfabe kanununu kabul etti. 16-40 yaşları arasındaki vatandaşlarımız için, 1 Ocak 1929 tarihinden "Millet Mektepleri" açıldı. Gazi Mustafa Kemal 24 Kasım 1928'de Millet Mektepleri Başöğretmeni oldu ve her fırsatta kara tahta başına geçti. Beş yıl içinde, 2.305.924 kişi Millet Mekteplerinden mezun oldu.

Dil Heyeti, yeni alfabe yanında dilde yazım birliğini sağlamak üzere, 1928 yılında bir *İmlâ Lûgatı* hazırladı ve *Gramer* kitabı yayımladı.

Yeni harflerin kabulüyle birlikte, gazete ve kitap yayımına da hemen başlandı. Kitap yayımında azalma olmadığı gibi büyük bir artış görüldü. 1876-1928 yılları arasında 52 yıllık dönemde yaklaşık 27.000 kitap yayımlanmıştı. Oysa, 1928-1938 yılları arasındaki on yıllık dönemde ise 15.244 kitap yayımlandığı görüldü.

Yazı Devrimi'nden sonra Dil Heyeti dağılmadı. Yeni üyelerin katılımıyla genişletildi. Dil Encümeni, Dil İstişâre Heyeti veya Türk Dili Lûgatı Encümeni adıyla da anılan kurulun resmî adı, başlıklı kağıdına göre Dil Heyetiydi. Kurul, Talim ve Terbiye Heyeti Başkanı Mehmet Emin (Erişirgil) Beyin başkanlığında toplanmaktaydı.

Kurul, 1928 yılı sonunda dil sorununu ele aldı. Aralık 1928 ayında terimlerin Türkçeleştirilmesi sorununu çözmek üzere, İstanbul Darülfünunda 15 üye toplandı ve bulunan karşılıklar onaylanmak üzere Ankara'ya Dil İstişâre Heyetine gönderildi. Bu kurul, Bakanlar Kurulunun 15 Aralık 1928 günkü kararı üzerine Maarif Ve-kâletince kurulmuştu. Görevleri şunlardı:

1. Bütün okul kitaplarının temelini oluşturacak iyi bir dil bilgisi kitabının hazırlanması.

2. Temel ihtiyaçlara cevap verecek bir Türkçe Sözlük hazırlanması. Bu sözlük hazırlanırken elden geldiğince Arapça ve Farsça kelimelerin yerine halk dilinden ve eski kitaplardan seçilecek Türkçe sözlerin kullanılması.

3. İstanbul ağzına göre imlâ kurallarının belirlenmesi.

Dil İstişâre Heyeti, ilk iş olarak Dil Heyetinin ek aldığı “İmlâ Lûgati”nin hazırlanmasını hızlandırdı. 1928 yılı sonuna değin 25.000 sözden oluşan bu İmlâ Lûgati bastırıldı. Lûgatin ön sözünün altında; Ahmet Cevat, Ahmet Rasım, Celâl Sahir, Falih Rıfkı, Fazıl Ahmet, İbrahim Necmi, İbrahim Osman, İsmail Hikmet, Mehmet Baha, Mehmet Emin, Mehmet İhsan, Ragıp Hulûsi, Raşan Eşref ve Yakup Kadri imzaları bulunmaktaydı. Bu değerli şahsiyetlerin tamamı Türk Dili Tetkik Cemiyeti oluşumuna da katılmışlardır. 1928 yılı sonunda yayımlanan bu İmlâ Lûgati 1941 yılına değin devlet dairelerinde ve okullarda kullanıldı.

17 Şubat 1929 tarihinde Ankara'da Başbakan İsmet (İnönü) Beyin başkanlığında bir dil toplantısı yapıldı. Toplantıya Dil Heyeti, Talim ve Terbiye Heyeti üyeleri, İstanbul Darülfünunu öğretim üyeleri ve Güzel Sanatlar Akademisi temsilcileri de katıldı. “*Türk Söz Kitabı*”nın hazırlanması kararı alındı. Bu alanda çalışacaklara bir yönerge dağıtıldı. Sözlüğe girecek terimlerin belirlenmesi görevini de İstanbul Darülfünunu üstlendi. Başbakanın önerisiyle Larousse'un Türkçesinin hazırlanması ilkesi benimsendi. Dil Encümeni, 1931 yılı ortasına dek 50.000 söz gözden geçirdi. Birkaç binini baskıya hazır duruma getirdi. Ancak, bu çalışma sonuçlanmadan, ödeneğinin kesilmesi üzerine dağıldı. Bu dağılma, bir bakıma TDTC'nin kurulmasını sağladı denebilir.

Gazi Mustafa Kemal, 1930 yılında Ankara Müzik Öğretmen Okulunda Yurt Bilgisi dersi okutan Âfet (İnan) Hanıma bir “Vatandaş İçin Medenî Bilgiler (Yurt Bilgisi)” kitabı yazdırdı. İçindeki bilgilerin tamamına yakını Gazi tarafından söylenmiş, Âfet (İnan) Hanım tarafından da yazıya geçirilmiştir. Bu kitap, orta dereceli okullarda ve Ankara Müzik Öğretmen Okulunda okutuldu. Kitapta dilin; devlet ve millet hayatında oynadığı önemli role işaret edilmiş, dil birliğinin milleti oluşturmadaki yeri vurgulanmıştır. Gazi, dil ve kültür arasındaki bağı şu cümlelerle açıklamıştır²:

“ Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.

Türk Milletinin dili Türkçedir.

²Âfetinan, A.; *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ank. 2000, s. 28-29 ve 435-436

Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk, dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Bir de Türk dili, Türk milleti için mukaddes bir hazinedir. Çünkü Türk milleti, geçirdiği nihaysiz bâdireler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin elhâsıl bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir."

TDTC'nin kurulduğu 1932 yılına değin Türk dili alanında bazı önemli kitapların da yayımlandığı görüldü. Bunların en önemlisi Sadri Maksudî (Arsal) Beyin Türk Ocakları tarafından 1930 yılı sonlarında yayımlanan *"Türk Dili İçin: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerine Düşünceler"* kitabıdır. Gazi Mustafa Kemal, bu kitabın başına 2 Eylül 1930 tarihinde şu sözleri yazmıştır:

***"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin Millî ve Zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerinden-
dir, yeter ki bu dil şuurla işlensin."***

Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." Gazi M. Kemal

Gazi Mustafa Kemal, Adana seyahatinde 17 Şubat 1931 tarihinde Türk Ocaklılara söylevinde gene dilin millî birliği oluşturmadaki rolüne değinmiştir³:

"Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bâriz vasıflarından birisi dildir. Türk milletindenim diyen insanlar, her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz."

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin 19 Nisan 1931 tarihinde kurulması ve 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında I. Türk Tarih Kurultayı, toplaması, tarihçilerin bu kurultayda dile büyük önem vermeleri ve Dil Encümeninin dağılması Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasını gündeme getirdi.

³ Toros,Taha; Atatürk'ün Adana Seyahatleri, Adana 1981, s. 61

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA ƏHLİ-BEYT MƏSƏLƏSİ ÜZƏRİNƏ BİR AÇIQLAMA

INFORMATION ON THE SUBJECT OF PROPHET'S FAMILY (EHL-I BEYT) IN "MEHEMMED FUZULİ'S BOOKS

О ПРОБЛЕМЕ «ЭХЛИ-БЕЙТ» В ТВОРЧЕСТВЕ МУХАММЕДА ФУЗУЛИ

Prof. Dr. Hacı Kadir KADIRZADE*

Özet

Türk edebiyatının en görkemli şairi Mehemed Fuzuli'nin eserlerinde "Ehl-i Beyt" sevgisi çok güçlü bir şekilde işlenmiştir.

Fuzuli'nin "Hadikat-üs Süeda" adlı manzum eserinde peygamber Hz. Muhammed ve onun ailesi fertlerine olan sevgi ve bağlılık çok güçlü bir şekilde dile getirilmiştir. Peygamber Hz. Muhammed, kızı Fatıma (Hz. Ali'nin eşi), Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin "Ehl-i Beyt"i meydana getirir.

Bu makalede Fuzuli'nin bu sevgisi anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Fuzuli, Ehl-i Beyt, Hadikat-üs Süeda, sevgi ve bağlılık

Abstract

Love of "Ehl-i Beyt" (Prophet's Family Members) in the books of Mehemed Fuzuli, the most magnificent poet of the Turkish Literature was focused on very strikingly.

In the book of Fuzuli written in verse ("Hadikat-üs Süeda"), love and devotion towards Prophet Muhammed and his family members were voiced very strongly. These family members are composed of Propther's daughter Fatıma (Hz. Ali's wife), Hz. Ali, Hz. Hasan and Hz. Hüseyin.

In this article, information on such love of Fuzuli is supplied.

Key words: Fuzuli, Prophet's Family Members, the Book "Hadikat-üs Süeda", love and devotion.

* AMEA Nahçıvan Bölməsi/AZERBAIJAN

Tarixdə, dinlər və məzhəblərarası münasibətlərdə din və Əhli-Beytə münasibət xüsusi yer tutmuşdur. Bununla bağlı bir çox müəlliflər geniş bəhs etmişlər. Çoxları Əhli-Beyt uğruna şəhid olmuşdur. Əsərləri ilə tanışlıq sübut edir ki, Şeyx Füzulinin yaradıcılığında Hz. Peyğəmbərimizə, onun Əhli- Beytinə münasibət xüsusi yer tutur. Cəsarətlə demək olar ki, onun yaradıcılığının başı olan eşq Allaha, onun Rəsuluna, Vəlisinə və digər imamlara olan eşqidir:

Tövbə qıldığ ömrümüzdə kimsəni mədh etməyə

Bir Əli, bir də onun övladı- paki səfa (8, s. 239).

Füzuli sevgisi öz əksini bütün əsərlərində tapmışdır. Bu baxımdan onun «Hədiqətüs süəda» («Xoşbəxtlər bağçası») əsəri və fars dillərindəki qəsidələri xüsusi yer tutur. Bir çox müəlliflər həmin əsəri şəhidlik abidəsi adlandırırlar (10 s. 3).

Şairin yüksək mövqeyi onu orta əsrlərin ən ali mövqeyi olan «mövlana» tituluna çatdırır. «Mövlam» deyib Hz. Əli və övladlarından, insanlıq aləminin qütbləri, günəşi sayılan 14 məsumdan, onların yollarını tutanlardan böyük sevgi ilə bəhs edir. Füzuli sevgisi ruhanidir. Onun düşüncə tərzı Allahın hökm etdiyi kimidir. «Qalu innə lillahi və innə ileyhi raciun». («Biz Allaha aidik və ona qayıdacağıq») (Qurani Kərim, Bəqərə, ayə 156). Bəli, Füzulinin amalı belədir. Xaliqi Əkbərdən gəlib, Xaliqi Əkbərə dönmək. Bu dönmək elə belə deyil. İslamın bütün hökmlərinə əməl etmək, nəfsinə hakim olmaq, hər işində Allah rızasını qazanmaq deməkdir. Füzuli «Hədiqətüs süəda» əsərinin Dibacəsinin başlanğıcında hər şeydən öncə Allahdan istəyir:

Ya Rəb, rəhi- eşqində beni şeyda qıl,

Əhkami- ibadətin bana icra qıl.

Nəzzareyi- sünində gözüm bina qıl,

Övsafi- həbibində dilimi guya qıl (10, s. 21).

Bəli, Füzuli dili Allah tərəfindən guya qılındı. Bu dil bu şüarı car edirdi:

Gərək şüarı ola hər kəsin Əliyyü-Vəli,

Odur cahanda bütün müşkülü açan həlal ol (8, s. 210).

Şair çoxlarının anlaya bilmədiyi vilayətə, Əli vilayətinə daxildir. Bu həmin vilayətdir ki, Qurani Kərimdə ona böyük önəm verilir. Yəni möminlər bir-birinin Vəlisi sayılır: «Mömin kişilər, mömin qadınlar bir-birlərinin Vəlisidir. Onlar Marufu əmr edər, Münkəri nəhy edərlər, namazı dosdoğru qırlarlar, zəkat verərlər...» (Tövbə, ayə 71). Füzuli də mömindir. O da Əhli- Beyt aşiqi bir mövladır, Vəlidir. Çiyində Vilayət bayrağı daşıyan bir Vəli:

Hadisələr günəşinin qızmarından qorxmuram,

Çünkü sənin vilayət bayrağın çiyindədir (8, s. 178).

Bu vilayət o vilayətdir ki, Hz. Əli onu peyğəmbərə ilk itaətində, canını fəda edlrib onun yatağında yatanda, qardaşlaşma hadisəsində, saysız döyüşlərdə, yüksək iman və təqvada, Maidə surəsinin 55- ci ayəsindəki vəlilikdə, nəhayət «Qədir Hum»da Hz. Peyğəmbərin «Mən hər kimin mövlası isəm, bu Əli də onun mövlasıdır. Allahım sən onu sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol» ifadəsindən,

elanından başlayan Allah Vəlisinin vilayətidir. Füzuli bu vəlilikdən, cəmiyyətin və axirətin vəliliyindən bəhs edərək deyir:

Mövla Əli ki, saqi-yi- Kövsərdir, həm Vəli,
Vermiş iki cahanda bizə qüssədən aman (8, s. 165).

Vəliliklə bağlı məqama bir az da aydınlıq gətirmək istərdik. Bəziləri bunu bir dost səviyyəsinə yendirməyə çalışırlar. Lakin bir ifadə öz yerindədir ki, Hz. Rəsulullah (s.ə.v) buyurur ki, mən sizə kiməmsə Hz. Əli də odur. Hədisin sonrakı qismi isə işi daha da dərinləşdirir: «Allahım, Əlini sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol!» İşin mahiyyəti burada və Hz. Rəsulullahın (s.ə.v) Hz. Əli ilə bağlı çoxsaylı hədislərindədir ki, Hz.Əli sevgisi Allah sevgisi ilə bərabər tutulur. Məhz bu yoldan sapanlar bəlaya düşər olduqlarından hadisəni müxtəlif formada izah etməyə çalışırlar. Füzuli isə imanında, Vilayət düşüncəsində sabitqədəmdir:

Ey könül, Əlinin vəfası yolunda başdan keç,
Çünki bu yolda ölmək əbədi həyatdır.
Mən şükür ki, yazıq Füzuli canla, könüllə
Həmişə Əlinin aciz mənqəbaxanıdır (9, s. 180-181).

Füzuli sevgisi ünvanlıdır. O kimə və nəyə görə sevdiyini gözəl bilir. Şair bu sevgi ilə Rəsulullahı (s.ə.v) və Allaha gedən yolu tutub:

Allah Rəsulunun ruhu, tanrının sirri sənsən,
Hədisin əsl və Quranın mənası sənsən (9, s. 180).

Mövlalıq məsələsinə bir neçə sətirlə nöqtə qoymaq istərdik. Bir sıra mötəbər mənbələrində göstərilir ki, Qədir-Hum hadisəsindən sonra əshabın çoxu Hz. Əliyə bu müddə üçün gəlmişlər. Hz. Ömər də gəlib- Ey Əli mənim və bütün möminlərin mövlası oldun (2, s.126- 222). Vilayətlə bağlı müxtəlif mənbələrdə bəhs olunur (4, 193 s.; 11, s.78- 102). Ümumiyyətlə, çoxsaylı mənbələrdən bəlli olur ki, Qurani-Kərimdə Hz. Əli (ə.s)ın fəzilətləri və vilayəti ilə bağlı 300- ə qədər ayə nazil olmuşdur (1, s. 328.; 3, s. 35).

Hz. Əlinin üstün cəhətlərindən bəhs edərək Füzuli yazır:

Yox ondan özgə bu aləmdə fəzl dəryası,
Onun yanında hamı qətrədir, odur ümman.

Vəlidir, həm də vəsidir kamal vəsfində,
Kamal sahibi tapmaz özündə hüsni-bəyan (8, s. 300).

Hz. Peyğəmbər (s.ə.v) imanda, təqvada, ədalətdə Hz. Əliyə uymağı məsləhət görür. Şeyx Füzuli onun ədalətinin, Vəliliyinin daim olduğunu göstərir.

Əli ədaləti daim edib şəriətdə,
Odur vəliyyi- xudavənd, sərvəri- mərdan (8, s 300).

Vəliyyi- həqdir ol canişini- peyğəmbər,
Ki, etdi səy ilə hökmi- şəriəti icra (8, s. 310).

Füzuli yaradıcılığında bütün bu məsələlər geniş yer tutmuşdur. O təkcə şahı Mərdana, şahı Vilayətə deyil bütün Əhli-Beytə bağlıdır. Əsərlərində, qəzəl və qəsidələrində onları daha çox Ali-Əba, Əhli-Beyti, Mustafa adları ilə anır:

Yad et, Füzuli, Ali- Əba halin, eylə ah
Kim, bərqi- ahilə yaxılır xərməni- günah (8, s. 148).

Şair «Hədiqətüs süəda» əsərində İslam uğrunda mübarizədə şəhid olan Hz. Ubeydədən, Hz. Həməzədən bəhs edərkən Əhli- Beyt ifadəsindən istifadə etmədiyi halda Hz. Cəfəri- Təyyarı Əhli- Beytdən sayır: «Üçüncü şəhid Əhli- Beytdən Cəfəri Təyyardır»- deyir (10 s. 79). Ümumiyyətlə, Əhli-Beyt məsələsi islamşünaslar arasında müxtəlif formada şərh edilir. Bir sıra araşdırıcılar bura Hz. Peyğəmbərin xanımlarını da daxil edirlər. Lakin bütün mənbələr Hz. Əlinin, Hz. Fatimənin, Hz. Həsən və Hz. Hüseyinin Əhli-Beytdən olduqlarını təsdiq edirlər. Digərlərinə gəlincə onlar ev əhli və ya Əhli-Beyti sevənlərdir. Bu öz əksini bir sıra tarixi mənbələrdə və mübarək Hədisi-Şəriflərdə tapmışdır.

«Hz. peyğəmbər (s.ə.v) bir gün Nur nəslinin anası, xanımlar xanımı, ciyərpərəsi Hz. Fatmeyi-Zəhranın evində... Hz. Əlinin bir az öncədən gətirdiyi kiçik ət parçası bişirilmiş. Hz. Fatimə xəbəri Peyğəmbərin qarşısına qoyaraq birlikdə yemək xahiş etdi. Allahın cızdığı ən gözəl mənzərə: 5 nəfər seçilmiş eyni zamanda süfrə başında. Beş nəfər hər biri ayrıca bir vahid. Təkrar edilməz. Başda kainatın fəxri, peyğəmbərlərin sonuncusu, Nur nəslinin babası Rəsulu Əkrəm, Fatimə-tül Bətul, Aliyy-ül Mürtaza, sevimli nəvələri İmam Həsən və İmam Hüseyin. Bu mənzərəni seyr edən Allahın Rəsulu (s.ə.v) Hz. Fatiməni sağına, Hz. Əlini soluna, Hz. Həsəni bir dizinin üstünə, Hz. Hüseyini o biri dizinin üstünə oturdub mübarək əbasını onların üzərinə çəkərək:

«... Ya Rəb! Bunlar mənim Əhl-i Beytimdir... sən bunları, nəfslərini ləkələyici fənalıqlardan təmizlə, uzaq tut, qoru!». Bundan sonra Əzhab surəsinin 33-cü ayəsi nazil olur: «...Ey Əhli-Beyt! Allah sizdən günahları gıdərüb sizi tər təmiz etmək istər». Deməli söhbət ancaq əba altında olanlardan gedir.

Məsələyə ciddi açıqlama gətirmək məqsədi ilə İslam dünyasında daha çox istinad edilən «Hadis Ansiklopedisi, Kütüb- i Sitte» den örnəklər vermək kifayətdir:

Ümmü sələmə (r.a) söyləyir: «Mən Rəsulullah (a.s) in evinin qapısında ikən ayə nazil oldu: Ey peyğəmbər ailəsi! Allah günahlarınızı giderip sizi ter təmiz etmək isteyir (Azhab 33). Evdə Rəsulullah (a.s.), Əli, Fatma, Həsən və Hüseyin vardı. Onlara bir örtü bürüdü və Allahım işte bunlar benim Ehl-i Beytimdir, bunlardan günahı gedər və bunları kirlərdən tərtəmiz qıl!» buyurdu. Mən atılıb:

«Ey Allahın Rəsulu! Mən Ehl-i Beytdən degilmiyim?»- dedim. Bana: «Sen yerində dur, sən zatən xeyirdəsən, sən Rəsulullahın zəvcəsisən!» deyər cavab verdi (6, s. 416).

Hz. Aişə (r.a) söyləyir: «Rəsulullah (s.ə.v) üzərində qara (yundan) naxışlı bir qumaş olduğu halda sabah erkən (evdən) çıxdı. Bu vaxt Həsən gəldi, onu örtünün

altına soktu, sonra Hüseyin gəldi onu da soktu, sonra Fatimə gəldi onu da soktu, sonra Ali gəldi onu da örtünün altına soktu». Sonra da:

«Ey Ehl-i Beyt Allah günahlarınızı giderip sizi tertemiz yapmaq istiyor» (Azhab 33) buyurdu (6, s. 418).

Bir qaynak da verməklə məsələni bitirmək istəyirik:

«Yezid İbni Hayyan, Zeid İbni Erkandan nəqlən anlatıyor: «Rəsulullah (s.ə.v) buyurdular ki, haberiniz olsun! Ben size iki ağırlik burakıyorum. Bunların biri Allah Təalanın kitabıdır. O, Allahın (səmə- arz arasına uzanmış) ipi olup, kim ona tutunursa hidayət üzərə olur, kim də onu tərkedərsə dəlalətə düşər. İkincisi Ehl-i Beytimdir». Biz, Zeyd İbni Erkana sorduq: «Kadınlar da Ehl-i Beytindənmidir?».

«Hayır! dedi. Allaha yemin olsun kadın bir müddət erkəklə bərabər olur sonra (kocası) onu boşar, o da babasına və kavminə dönər» (6, s. 419).

Yuxarıdakılardan tam əminlik yaranır ki, Ehl-i-Beyt Hz. Peyğəmbər (s.ə.v), Hz. Əli, Hz. Fatimə, Hz. Həsən, Hz. Hüseyin olmaqla sonra bu nəsilədən gələn imamlara aiddir.

Deməli, məsələ aydındır. Beyt- Əhli aydınca göstərilib. Bir sıra müəlliflər Hz. Peyğəmbərin Əhli- Beyt sevgisi ilə bağlı olaraq Salmani- Farsı haqqında dediyi: «Salman Ehl-i Beytdənir» kəlamına əsasən Beyt-Əhlinin sayını artırmağa, hətta kənar sahabiləri də ora daxil etməyə çalışırlar. Lakin bunun həqiqi tərəfi belədir: «Peyğəmbər (s.ə.v) əbanı üzərlərinə çəkib Allaha müraciət edərkən C.Cəbrail nazil olub Meveddət ayətini gətirir və bu mənzərəni görərək «Ya Rəsulallah mən də sizdən olmaq istəyirəm» söyləyir. Peyğəmbər (s.ə.v) onu mübarək əbanın altına almasada «Bəli, Cəbrail sən də bizdənsən» söyləyir. Yəni, Sultan mələk və Salman-i Farsı əba altına alınmasalarda öz sevgiləri ilə Əhli-Beytdən sayılırlar. Gün kimi aydın olan məsələyə nə isə əlavə etməyə, kimləri isə Əhl-i Beytə yaxınlaşdırmağa cəht etmək əbəsdir.

Burada Bədiüzzaman Said Nursidən bir nümunə vermək də yerinə düşərdi. O, yazır ki, mən özümü seyid bilmirəm. İndiki zamanda nəsilər bilinmirlər. Halbuki, axır zamanın böyük şəxsi Al-i Beytdən olacaqdır. Gərçi, mənən mən Həzrət-i Əlinin (ə.s) bir mənəvi vələdi hökmündə ondan həqiqət dərsi aldım və bu mənada mən də Ali Beytdən sayıla bilərəm (12, s. 261).

Bütün bunlar Əhli-Beytin, yəni Qurani-Kərimdə haqlarında ayə yenənlərin ancaq Əba altındakılar olduğunu sübut edir. Digərlərinə gəlincə onlar Əhli-Beyt sevgisi ilə o məkana daxil ola bilərlər. Hz. Peyğəmbər (s.ə.v)imiz buyurur: «Mənim Əhli-Beytim Nuhun gəmisini kimidi. Ona daxil olanlar qurtulmuşlar». Kimlərinə qurtulmaq üçün özlərini o gəmidə hiss etmələri boş xəyaldır. Məgər onlar düşünmədilərmi Əhli-Beytə zülm etmək, ona düşmən olmaq Allah və Rəsuluna düşmən olmaqdır. Gərək bu yolda Füzuli məqamına yüksələsən:

Ya Rəb, xəstə Füzulini Ali- əba mədhində
Daim etibar dairəsinin qütbü et (2, s. 202).

Mövla tituluna qədər yüksələn Fizulinin yaradıcılığında Əhli-Beytin anası, qiymət xanımı Hz. Fatimə xüsusi yer tutur. «Həqiqətüs süəda» əsərinin dördüncü babı Fatmeyə Zəhranın vəfatına həsr edilmişdir.

Vəh ki, dövrani- fələk Fatmeyə -Zəhranın,
Qönçeyi- lələ kimi qıldı qara bağrını qan.
Bir zaman keçmədi əyyami- həyatından kim,
Dili- pürxunini yandırmadı min dağı- nihan (10, s. 101).

Əsərdə Hz. Fatimənin dünyaya gəlməsindən bəhs edən şair dövrün rəvayətlərinə, hədisi şəriflərə söykənərək yazır ki, dörd qadın- Hz. İbrahim (ə.s)in qadını Sara, Hz. Musa (ə.s)nın qadını Gülsüm, Hz. İsa (ə.s)nın anası Məryəm, Fironun qadını Asiya nazil olub «Ya Xədicə, həq bizi sənin xidmətinə məmur etdi» (10, s. 101). Rəvayətdir ki, doğuş zamanı behiştədən on huri hazır olub doğuma yardım etdilər.

Şər gülzarına rövnəq verdi bir növrəs nihal,
Asimani- dinə pərtöv saldı bir fərrux hilal.
Ol nihalın bərgü barından dolub daməni- dəhr,
Ol hilalə qıldı ənvari- hidayət intiqal (10, s. 101).

Füzuli Hz. Rəsulullah (s.ə.v)in Hz. Fatiməyə sevgisini göstərən bir sıra hədisləri əsərində vermişdir ki, həmin hədislər digər mənbələrdə, hədis ensiklopediyalarında geniş yer tutmuşdur. Ayışədən mənquldur ki, ondan sual etdilər: «Rəsulullah (s.ə.v) qadın cinsindən kimə daha çox sayqı göstərərdi? Ayışə dedi: «Fatiməyə». Bəs kişilərdən? -Dedi: «Əli ibn Əbi Talibə» (10, s. 102).

Füzuli Hz. Fatimənin məqamının hələ dünya yaradılandan, Adəm peyğəmbər dövründən bilindiyni qeyd edir. Bir çox rəvayətlərə əsasən Adəm peyğəmbər Həvvaya baxıb onun gözəlliyini tərif edərkən Allahın hökmü ilə cənabi Cəbrail ona Firdevs cənnətlərində bir məqamı göstərir. Orada bir qrup insan cəmlənmişdir:

Laleyi- rüxsari olmuş zivəri- bağı- behişt,
Xaki- payı xüld bağı eyləmiş ənbərsirişt.
Sün memarı bina qıldıqda qəsri- hüsniyi,
Müşki- nabü laleyi- həmrədan etmiş xakü xişt (10, s. 105)

Adəm mənzərəni görüncə soruşur ki, Ya Cəbrail bunlar kimlərdir? Cənabi Cəbrail bunların Hz. Fatimə, Hz. Əli, Hz. Həsən və Hz. Hüseyn olduqlarını bildirdi. Dedi ki, bunlar zahir aləmdə səndən törəyəcəklər, amma xilqətləri səndən dörd min il əvvəl vəqə olmuşdur (10, s. 105).

Hz. Fatimə öz ağılı, zəkası ilə qadınlığa, bütövlükdə insanlığa nümunədir. Onun gözəl nitqi qarşısında çoxları çaşıb qalmışlar, tutduqları səhv yoldan dönmüşlər. Bir çıxışında məclisdəkiləri heyran etmişdir:

Kimdir aya bu ki, nurilə münir oldu cəhan,
Məhi- rüxsarınadır didəyi- dövrən nigəran.
Özü sərvər, qədi dilbər, rəvişi canpərvər,
Oturur şəm, durur sərv, yürür ruhi- rəvan (10, s. 107).

Gözəl sözləri, ağıl və məntiqli çıxışı qarşısında bir qrupun «Nə istərsən hökm et hazır olsun»- sözlərinə qarşılıq şeyx Füzuli Hz. Fatimənin dilindən deyir:

Biz cahanı paymal etmiş cahanpeymaləriz,
Qülleyi- Qafi- qənaət bəsləyən ənqalariz.
Fəqriləndir fəxrimiz dünyayə rəğbət qılmanız,
Cifəyə meyl etmənin, tutiyyi- şəkkərxaləriz biz (10, s. 107).

Bir çox mənbələrdə olduğu kimi «Hədiqətüs süəda»- da Hz. Fatimə ilə Hz. Əlinin izdivacının bir ilahi hökmü olduğu bildirilməkdədir. Hz. Rəsulullah (s.ə.v) dedi: «Ey qövm, Əmri- Vacibülvücud və hökmi- nafizi- məbud cari oldu ki, Fatimeyi- Zəhrayı Əliyyəi- Mürtezaya əqd edəm sizin şahidliyinizlə» (10, s. 108).

Bu izdivacla bağlı bəzi məqamlara diqqət vermək istərdik. Hər şeydən öncə Hz. Rəsulullah (s.ə.v)in «Hər peyğəmbərin maddi, mənəvi varisi və vəsisi olduğu kimi Əli də mənim vəsi və varisimdir».

Hz. Peyğəmbərin Hz. Xədicə ilə izdivacından 6 övlad dünyaya gəldi. 2 oğlan, biri Hz. Qasım ki, Peyğəmbərimiz onun adı ilə Əbu Qasım deyər çağırılmasından çox məmnun olardı. İkinci oğlu Abdulla ki, buna Tahir və Tayyub da deyilir. Qızları Zeynəbi, Ruqiyyə, Ümmü, Gülsüm və Fatma. Peyğəmbərin (s.ə.v.) Hz. Xədicədən sonra Hz. Mariyədən İbrahim adında oğlu olmuşdur. Qeyd edək ki, Hz. Peyğəmbərimizin oğlanları kiçik ikən vəfat etmişlər.

Hz. Peyğəmbər böyük qızı Zeynəbi Əbil Asa ərə vermişdi. Hicrət zamanı əri müşriklərdən olduğundan ona Hz. Peyğəmbərimizin yanına getməyə icazə verməmişdir. Bədr döyüşündə əri əsir düşmüşdür. Bundan sonra Hz. Zeynəbin Mədinəyə gəlməsinə icazə verilməsi və fidiyə ödəməsi şərti ilə o azad edilmişdir. O, Hz. Zeynəbi Mədinəyə yollamışdır. Yolda müşriklər hücum edərək onu vurub dəvədən salmış, zərbədən uşaq tələf etmiş, həyatının sonuna qədər şikəst yaşamaqla doğmamışdır. Sonda əri İslam qəbul edib yenidən evlənmişlər. Hicrətin 8- ci ilində Mədinədə vəfat edib.

Qızları Hz. Ruqiyyə və Hz. Ümmü Gülsüm əmisi Ləhəbin oğlanları Utbə ilə Uteybəyə ərə verilmişdir. İslamlaşmadan sonra onların hər ikisi boşanmışdır. Sonra Hz. Ruqiyyə Hz. Osmana ərə verilmişdir. Hz. Ruqiyyənin vəfatından sonra Hz. Ümmü Gülsüm də Hz. Osmana ərə verilmişdir. O da hələ Peyğəmbərin sağlığında vəfat etmişdir. Beləliklə, 3 qızından heç birinin övladı olmamışdır.

Buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) Hz. Xədicədən sonra Hz. Mariyədən oğlu Hz. İbrahim doğuldu. Bu hadisədən sonra xanımları Hz. Mariyəni qısqanmağa başladılar. Qısqanclıqda Hz. Ayişə və Hz. Hafza daha çox irəli getmişlər. Hz. Zeynəbin peyğəmbərə bal şərbəti verməsindən sonrakı hadisə, bununla bağlı ayrıca ayənin nazil olması, Peyğəmbərdən dünya mal tələb etməklə onu incitmək və s. bunlara misaldır.

Unutmaq olmaz ki, Peyğəmbərin Hz. Xədicə və Hz. Mariyə, xaric, digər xanımlarından övladı olmamışdı. Hansı ki, onun xanımları, onların valideynləri çox istəyirdilər ki, qanları Peyğəmbər qanına qarışsın. Hz. Xədicədən sonra bəziləri belə düşünürdülər ki, Hz. Peyğəmbərin övladı olmur. Allah Hz. İbrahimin

doğulması ilə belə dedi- qoduya son qoydu. Lakin qan qarışsa da nəsil davam etmədi.

Bütün bunların sirri Allah dərgahındadır. Diqqət yetirək: Hz. Rəsulullah (s.ə.v) xanımları, Hz. Əbu Bəkirin qızı Hz. Ayişə, Hz. Ömər in qızı Hz. Hafizə və Hz. Osmanın Peyğəmbərin qızları olan 2 xanımı doğmadılar. Amma bu insanlar bütün həyatları boyu belə bir arzuda olmuşlar. Şanı uca Allah Peyğəmbər nəslinin ancaq Hz. İbrahim (ə.s.), Hz. İsmayıl xəttindən davam etdirilməsinə hökm vermişdi. Bu nəsil Hz. Əli və Hz. Fatimə izdivacından davam edəcəkdir.

Hələ, Hz. Peyğəmbərimizin oğul övladları vəfat edən zaman bir sıra münafıqlar ona «Ebtər» dedilər. Sözü mənəsi sonsuzluğa uyğun gəlir. Buna müqabil olaraq «Qurani-Kərim»in 108-ci Kevsər surəsi endi. Peyğəmbər nəslinin davam edəcəyi xəbər verildi.

Hz. Fatimə Peyğəmbərin (s.ə.v.) Hz. Xədicəyi Kubradan olan 6 övladdan axıncısıdır. Hz. Fatməyi Zəhranın doğum tarixi 605-606-cı illərə uyğundur. Şeyx Füzuli yazır:

«Rəvayətdir ki, həm ol saatda behiştədən on ədəd huri, hər biri bir təşt və ibriqlə hazır olub, qəbilə olan xatun ol ibriqlərdən abukövsər töküüb, Fatməyi qüsl edib, bir kafirgun həribə sarıb, Xədicəyə təslim edib qeyb olurlar. Həzrəti –Rəsul qüdəmi Fatimədən xəbərdar olub hücrəyə gəldikdə Xədicə Fatiməyi ol xirqə ilə Həzrəti-Rəsul kənarında qoyub həzrət ana Fatimə nam etdi və künyəti Ümmü Məhəmməd və ləqəbi Raziyyə və Mərziyyə və Maymunə və Zəkiyyə və Zəhradır və anın Fəzaili həddən ziyadə və mənəqibi latüad və latühsadıl». (10, s.102)

Hz. Peyğəmbərimiz Hz. Fatiməni ziyadə sevirdi: «Fatimə bizətin minni» (Fatimə məndən bir parçadır)-dəmişdir. O, Hz. Məhəmməd (s.ə.v.) tərəfindən ən çox sevilən kimsə idi. Məscidə gəldikdə Hz. Peyğəmbər onun önündə ayağa qalxırdı. Peyğəmbər dəmişdir: «Ey Fatimə, Allah sənə və sənin soyuna cəhənnəmi haram qılmışdır».

«Allah Fatimənin sevincindən sevinc duyar, qəzəbindən qəzəbə gələr».

«Fatiməni incidən mənə incitmiş, mənə incidən isə Cənabı Allahu incitmiş olur». «Mənim soyum Fatimədən gələcək». Hz. Fatimə ilə bağlı hədislər olduqca çoxdur.

Bütün bu məsələlərlə bağlı «Hədiqətüs- süada» da daha geniş məlumat vardır. Deməli bu əsər Hz. Fatimənin həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdəndir.

Buradaca bir önəmli məsələyə münasibətimizi bildirmək istərdik. Şeyx Füzuli Hz. Fatimənin həyatının son anlarını, onun Hz. Əliyə vəsiyyətinə, bu məqamda Hz. Həsən və Hz. Hüseyin hallarını mənbələr əsasında təhlil etmişdir.

Hər zaman üşşaqı bir dərd ilə dövrən zar edər,

Bu çəmən hər ləhzə bir möhnət gülün izhar edər.

Dərd təlimin verib gördün təriqət tiflinə,

Bu bəlalər dərsidir kim, dəmbədəm təkrar edər (10, s. 120).

Böyük ustadın Əhli- Beyt sevgisi digərlərindən bir sıra cəzətlərinə görə fərqlənir. Bu sevgi sözdə deyil həm də əməldədir. O sözündə olduğu kimi əməlində

də Kərbəla şəhidlərinin, xüsusən şəhidlər sultanı Hz. Imam Hüseynin, Nəcəfdə möminlərin Mövlası Hz. Əli məqamının xidmətkarıdır.

Füzuli Bağdadda mövcud olan yeddi imamın müqəddəs məqamlarını təxti gülüstana bənzədir:

Bağdad yeddi ölkə toplusunun bəzəyidir,
Çünki yeddi sərvərin şahlıq təxtidir (9, s. 202).

Onun həyatını Bağdada, Kərbəlaya bağlaması bir tərəfdən oradakı elmi, mədəni mühitlə bağlıdırsa digər tərəfdən məhz bu seçkinlərin məqamları ilə əlaqəlidir.

Könlümün üzü yenə Kərbəlaya sarıdır,
Xəstənin rəğbəti şəfa ocağınadır (9, s. 189).

deyən şair həyatının 40 ilini öz mövlasına, şəhidlər ağasına xidmətdə keçirmişdir. Böyük ustad Şahının qapısını təvaf etməyi bütün ibadətlərdən əfzəl tutur:

Hər kəs o şahın qapısını təvaf etdi,
Bu müddəanı qəti bildiyinə görə.
Ürəyində belə bir qayğı oyanır ki,
Başqa ibadətin nə üçün qayğısını çəkir (9, s. 189).

Şeyx Füzuli digər əsərlərində olduğu kimi «Hədiqətüs- süəda» əsərində də Hz. Imam Hüseyn (ə.s) xüsusi yer ayırmışdır. Daha doğrusu Kərbəla hadisəsini bütün cəhətləri ilə qələmə almışdır ki, bu da din tarixinin və şəhidlik mərhələsinin öyrənilməsində ciddi mənbələrdəndir. Burada 72 nəfərin əksəriyyətinin döyüş şöhrəti, böyük şücaətləri ilə bağlı bəhs olunmuşdur. Ustadın dediyi kimi neçə illər keçsə belə bizlər bir ittifaq ilə həmin günü yad edirik:

Eyləyib hər yıl cəmiyi əhli- aləm ittifaq,
Şərh edərlər macərayı- Kərbəla əxbarını.
Nə tükənməz qüssədir kim, hərgiz axir olmadı,
Şərhi aciz eylədi əhli- cəhanın varını (10, s. 261).

Kərbəla hadisəsi Hz. Imam Hüseynin İslam dinini ayaqda saxlamaq üçün apardığı cəhanşümul inqilabdır ki, o kiçik bir yazıda tam şərh edilə bilməz. Bizlər Əhli- Beyt aşiqi, Kərbəla şəhidlərinə göz yaşı tökənlər olmaqla onların apardığı haqq inqilabının davamçıları və təbliğatçılarıyıq. Bu hissləri İraqdakı bütün imamların məqamını ziyarət edən bir insan kimi daim yaşayıram və həmişə Şeyx Füzulinin əsərlərinin V cildinə (s. 147- 148) və «Həqiqətüs süada» əsərinə (s. 312- 313) daxil edilmiş «Mərsiyyəi- Imam Hüseyn radiyallahu ənh (Mərsyə dəh həqqi-xamisi- Ali- Əba Həzrəti seyyidüş- şühəda)nı oxuyub o zaman yaşayıram.

Yad et Füzuli, Ali- Əba halin, eylə ah,
Kim, bərqi- ahilə yaxılır xərməni- günah (8, s.148).

Füzuli yaradıcılığında Imam Həsənlə bağlı məqamlar, Kərbəla hadisəsindən sonrakı məsələlər xüsusi yer tutur. Yekun olaraq yazını Hz. Füzulinin bir rubaisi ilə bitirmək istədik:

Ya Rəbb, and verirəm Peyğəmbərə mən,

Rəsulun məzarı xatirinə sən.

Əfv et Füzulini, keç günahından,

Ki, etmiş çox günah özü bilmədən, özü bilmədən (7, s. 449).

Allahım! Şeyx Füzuli dilədiyi əfvi bizlərə də qismət et. Ali- Əba, Əhli- Beyt xatirinə, Kərbəla müsibətinə bizləri bağışla. Bu qulunun üzərindən Rəhmətini kəsmə!

KAYNAKLAR

1. Abdülbakıy Gölpınarlı. Müminlərin emri Hz. Ali (A.m). Birinci baskı, Zaman yayınları, İstanbul 1978, 369 s.
2. Allame-i Kebir Şeyh Müfid Muhammed b. Numan. El- İrşad. On iki imamın həyatı. İstanbul, Gümüş ofset, 1996, 434 s.
3. Ali Kirazlı. İki emanet olmadan Alevilik olmaz. Çorum, Lider Matbaası, 1998, 175 s.
4. Ayətullah Seyid Əli Xamənei Vilayət. İslam maarifi və islam əlaqələri təşkilatı- tərcümə və nəşriyyat redaksiyası , 1996, 193 s
5. Ehl-i Sünnete görə Kuran və Sünnette imam-i Ümmet Hz. Ali. İstanbul, Yardımcı ofset, 1997, 384 s
6. İbrahim Canan. Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte 12 cilt. İstanbul, Akçağ yayın evi, Zaman
7. Məhəmməd Füzulinin əsərləri. Altı cildə, III cild, Bakı, Şərq- Qərb 2005, 472 s.
8. Məhəmməd Füzulinin əsərləri. Altı cildə, IV cild, Bakı, Şərq- Qərb 2005, 344 s.
9. Məhəmməd Füzulinin əsərləri. Altı cildə, V cild, Bakı, Şərq- Qərb 2005, 224 s.
10. Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs- süəda. Bakı, Gənclik 1993, 368 s.
11. Sahabələr Ansiklopedisi. Birinci cilt, İstanbul, Yeni Asiya yayınları A.Ş, 1989
12. Said Nursi. Risaliə Nur Külliyyatından, Emirdağ Lahikası, İstanbul 1959

KAZAK TOPRAKLARINDAKİ MİSYONER OKULLARIN FAALİYETLERİ (XIX. Yüzyıl)

MISSIONARY ACTIVITIES OF THE SCHOOLS IN KAZAKH LANDS (XIX.CENTURY)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИССИОНЕРСКИХ ШКОЛ В КАЗАХСТАНЕ (XIX В.)

Risova Canat NURDİLLAKIZI*

Özet

XIX. yüzyılda Orta Asya ve Kazakistan'da eğitim faaliyetlerinde, Rus Eğitim Bakanlığı Ruslaştırma politikasını yürütmüştür. Tüm imkânlardan faydalanarak anaokul programının gerçekleşmesinde Hristiyanlaştırma da ön planda tutulmuştur. Her dereceli okullar bu amaçla aktif hâle getirilmiştir.

Ailelere ve öğrencilere güç ve baskı uygulanmasına rağmen Orta Asya'da ve Kazakistan'da öğrenciler ne anadillerinde eğitim alabilmiş ne de Rus dilinde eğitimi sağlayabilmiş değildir.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma, eğitim programları

Summary

In training activities of Central Asia and Kazakhstan, Russian Education Department pursued russification policy in XIX. century. In the same way, Christianization was fore grounded in preschool programme by using opportunities of government. All of the staggered schools were activated for this purpose. Even though pressure and force was applied to Central Asian and Kazakh families, students was not educated with mother tongue nor educated in Russian language.

Key words: Kazakhstan, Russification, Christianization, Education programmes.

* Türkolog, Türkistan,/KAZAKİSTAN

Orta Asya ve Kazakistan'da eğitim faaliyetlerinde Rusya Eğitim Bakanlığı Ruslaştırma politikasını yürütmüş ve tüm imkanlardan faydalanarak anaokul programının gerçekleştirilmesinde Hristiyan unsurlarını yerleştirerek, misyonerlik faaliyetlerini canlandırarak Türkler Ruslaştırma amacıyla kurulmuş yeni liselerin çoğalmasında aktif olarak çalışmıştır.

Yeni topraklarda açılan liselerin gelişmesi ve genişlemesi amacıyla Rus misyoner okullarına ek olarak yatakhaneler ilave edilmiştir. Bu girişimlerdeki asıl amaç çocukları anne ve babalarından ayrı tutarak, çocukların isteklerini ücretsiz karşılayarak Kazak Türkleri çocuklarını Ruslaştırmaktır. Ayrıca bu yatakhanelere Rus çocuklarını da almıştır.

Türkistan'daki eğitim ve öğretim idaresinin özel programı olan yeni liselere Rus ve Kazak çocukların birlikte eğitilmesi fikrini değerlendirirsek, tek taraflı pedagojik başarıların sağlandığı hakkında görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin, Türkistan vilayeti general-gubernatoru K.P. Fon-Kaufman: "Eğer iki milletin çocukları aynı okulda eğitilirse, şüphesiz Rusça kolayca öğrenilecektir. Çünkü Kazak (Kırgız) çocukları pratik Rusçayı Rus arkadaşlarından öğrenecektir" diye açıkça söylemiştir.

Rus okullarındaki faaliyetler iki sınıfta gerçekleştirilmiştir. Birinci sınıfta lise müdürü Rus çocuklara Rusça öğretmiştir. İkinci sınıfta ise yerli eğitimci din dersini öğretmiştir. Rus sınıflarında eğitim seviyesi sadece teorik ve pratik Rusça öğretilmekle sınırlıydı, 1887 tarihinde Rus okulları başkanlıklarına gizli buyruk gönderilir. Bu buyrukta Türkistan coğrafyasındaki Rus okullarında hangi derslerin yapılması ve yapılmaması, hangi konuların işlenmesi veya işlenmemesi hakkında net buyruklar verilmiştir. Örneğin, bu buyruğa göre eğer öğrenci resim dersini almak isterse, anne ve babasının resmi onayı gerekmektedir. Çocuk isteği onaylandıktan sonra derse alınsa da resim dersinde sadece cansız maddelerin resminin çizilmesine izin verilirdi. Canlıların resmini yapmak yasaktı. Bu yasağın kaynağı olarak İslam dinini gösterirlerdi. Müzik, şarkı ve jimnastik derslerinde de böyle yasaklar vardı. Ve tüm yasakların kaynağı olarak İslam dini gösterilirdi. Böylece halk kültüründeki resim sanatı ve sözlü geleneğinin öğretilmesi yasaklanmıştır. Bu yasakların nedeni olarak İslam dini gösterilmiş ve dini karalama süreci başlamıştır. Bununla ilgili açıklamalar da gizli buyrukta işlenmiştir.

Ayrıca, gene bu gizli buyrukta yerli halka istilacı Rus okullarının faydasını kanıtlamak amacıyla bir yıl süre içinde yetenekli çocukların eğitimine dair direktifler verilmiştir. Buyruk gereğince, Rus sınıfları yüksek ve alt sınıfları olarak iki sınıftan oluşmalıydı. Çocukları sınıflara alırken yaş faktörü değil, yeteneği gözönünde bulundurulurdu. Bu okullara sadece tek ders almak isteyenler kabul edildi. Bu ders orifmetik ya da Rus Dili idi. Yazmaya ve okumaya öğretmek için Rusça yazılmış dil öğretim ve orifmetik kitapları kullanıldı. Ayrıca ilk açılan Rus okullarında Rus tarihi ve coğrafya kitapları da kullanılmıştır.

Bu okullarda Kazak Türklerini İslam dininden uzaklaştırmak amacıyla birçok faaliyetler yapılmış oyunlar oynanmıştır. Rus eğitim idarecileri Kazaklara Hrisyanlığı öğretmenin direkt yolu Rus-Kazak okullarından geçtiği düşüncesin-

deydi. Bundan dolayı Hristiyan misyonerleri Rus-Kazak okullarında özellikle, Kazak çocuklarını Hristiyanlaştırmak amacıyla yoğun faaliyetler yapılmıştır.

Provoslav Hristiyan misyonerlerinin esas görevi Kazak öğrencilerini “moral açıdan terbiyelemek” ve onları Hrisyanlaşma sürecine dahil etmektir. Örneğin, Hristiyan misyonerlerinden D. Konoşev bu konuda şöyle demektedir: “İlk başta Kazaklar bu okullara kuşku duydular. Ancak Kazakları düşündüren şey bu okul müdürlerinin “Molla” olmasıydı. Zamanla molla kendine alıştırdıktan sonra bu kuşulanma ortadan kalkmıştır”.

1868’de Tomsk ve Semey bölgeleri episkopu Cetisu general-gubernatorundan Pravoslav misyonerlere özel olarak gönderilmiş davet alır. Bu davetin amacı Lepsi, Tokmak istasyonları ve Aksu kamplarında açılmış Rus-Kazak liselerindeki öğretmenlerin çocuklara, çocuklar vasıtasıyla onların akrabalarına Pravoslav misyonerlerinin daha etkili olacağı vurgulanmış, “öğretmenlerin(misyonerlerin) yerli çocuklara kolayca etki edebilir ve onların vasıtasıyla akraba ve diğer Kazaklarla da ilişki kurabilir” düşüncesi yer almıştır.

Rus okulları müdürlerine gönderilen gizli buyrukta şu gibi konular işlenmiştir:

1- Yerlilerle ilişki kurulmalıdır. Bu ilişkilerde nezaket ve incelik gösterilmelidir. Zira başka türlü saygı kazanılması oldukça zordur.

2- Çocuklarını eğitmekte olduğunuz halkın dinine saygı duyduklarınızı sık olarak açıkça gösterin.

3- Türkistan coğrafyasında Rus okullarını açmamızın amacı Türkistanlılara Rusçayı öğretmek, Rusçayı gündelik hayatında kullanmalarını sağlamak, onları Ruslarla ilişki kurmalarını temin etmek, basit orifmetik esaslarını öğretmek ve bizimle sıkı ilişkide olmalarını sağlamaktır.

4- Yerlilerin içe kapalı olmalarını ve Ruslardan ayrı olmalarını önlemek için Rus okulları müdürleri eğitim faaliyetlerinde siyasi amaca mesuliyet ve şuurla hareket etmelidir.

5- Okul müdürleri eğitim seviyesini artırmalı ve yerli gelenekleri öğrenmelidir. Zira, yerli halk ve aristokrasiyle olan ilişki, bağlantı ve yakınlık onlarla istenilen derecede ilişkide olmamız için zemin hazırlar.

Ayrıca, Türkistan coğrafyasındaki eğitim idaresinin yerli halka yaptığı adaletsizlikleri yeri gelmişken zikretmeliyiz.Örneğin, Rozenbah’ın bazı görüşüyle Rus-Müslüman liselerinde İslam derslerine girme hakkı molla veya İslamı bilen şahıslardaydı. Ancak, gizli buyrukta aynı Rozenbah Türkistan’daki yerel Rus okullarında yerli öğretmenlerin ders vermeleri gerekmektedir.

Yerli mollaların dersleri gizli buyrukta işlenmemiştir. Bu ise Rus okullarındaki İslam dini derslerinin önemsiz olarak kabul edildiğini göstermektedir. Molla sınıfında ders programı olmamış ve programlı eğitimin yapıldığına dair hiçbir belge bulunmamıştır. Din derslerini her muallim kendi birikimi ve kararına göre okutmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz belgeyi dikkate alarak Rus çarlığının Kazak topraklarında açtığı Rus okulları hakkında şunları söylemek mümkündür:

1- Rus okullarının yapısı, fonksiyonu ve amaçları Kazak Türklerinin milli yapısı ve dünya görüşünden aykırı olmuştur. Okullarda Kazak çocuklarına olmadık baskı uygulanmıştır. Böyle okulların açılması bahanesiyle vergi oranı yükseltilmiş ve sosyal hayata yapay baskı yapılmıştır.

2- Bu okullarda uygulanan eğitim ve öğretim programı toplumsal talepleri karşılamamıştır. Eğitim seviyesi doğayla ilgili esas bilgilerden oluşmuş, öğrencilere idari bilimler, teorik ve pratik bilgiler öğretilmemiştir. Ayrıca, öğrencilere anadili, milli gelenek ve göreneklere nefret duygusu enpoze edilmeye çalışılmış ve kölelik şuurunun oluşması için faaliyetler yürütülmüştür.

3- Bu okullar Çarlık Rusya'sının Kazak topraklarını ele geçirme amacı ve sistemindeki bir araç olarak görev yapmıştır. Hristiyan dünya görüşünü Orta Asya ve Kazakistan'daki yerli halkın çocuklarına aşılama çalışmasıdır.

4- Türkistan coğrafyasında bulunan bu okullardaki program pedagojik ve metodolojik taleplerin hiçbirini yerine getirmemiştir. Öğrencilere güç ve baskı uygulanmıştır. Neticede, Kazak topraklarındaki yerli öğrenciler ne anadillerinde eğitim alabilmiş ne de Rus dilinde eğitimi sağlayabilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Bendrinov K. E. Oçerki Şkolnih Sistem v Turkestanskom Kolonii (1867 - 1917) II. Bölüm.
2. Kazakistan Cumhuriyet Mekez Arşivi. Kor-90, t-1, is-266, 10.s.
3. Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Arşivi. Kor-1-47, t-1, is-805, 91.s.
4. Kazakistan Cumhuriyet Mekez Arşivi. Kor-44, t-1, is-29120, 8.s.
5. Konanov D. 35-letiyе Orenburgskogo Eporhealnogo Komiteta provoslavskogo Misionerskogo Obşestva-orenburgskie Eporhiyalniye Vedomosti. 1911. 6 Ocak NO:1. s. 62-63.
6. Kazakistan Cumhuriyet Mekez Arşivi. Kor-44, t-1, is-26012, b-NO- 115 l.
7. Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Arşivi. Kor-1-47, t-1, is-903, 2-4 s.

“AŞIK GARİP” DESTANININ METİNLERİNİN VARYANTLIĞI

TEXT VARIATION OF DASTAN “ASHUQ QARIB”

ВАРИАНТИВНОСТЬ ТЕКСТОВ ДАСТАНА «АШУК ГАРИБ»

Doç. Dr. Naile RAHİMBEYLİ*

Özet

Birçok destanlar gibi “Aşık Garip” destanın da Türk dünyasında geniş olarak yayılmasının ve halk yaratıcılığında özel istekle karşılanmasının esas nedenlerinden biri destanın hayata ait olması, gerçek hayat sahnelerini canlandırması ve destanın dilinin sadeliğidir. Destanın başlıca konusu aşk motifi olsa da buradaki vatanseverlik, milli gurur, eserin hayata ait olduğunu, uzun ömürlülüğünü sağlamıştır. “Aşık Garip” destanı üzerine yapılmış olan araştırma eserlerinden de belli ki onun dokuz ayrı ayrı yazılı kaynaklarda varyantları vardır. Aşık sanatında destanın halka ulaştırılmasında metinle beraber müziğin, yani metin esasında yaratılmış aşık türkülerinin büyük estetik ve duygusal bir etkileme gücü vardır. Destanın oluşmasından dörtüzyıldan fazla bir zaman geçse de onun yaşatanları olan halk sanatçıları, aşıklar, ozanlar, destan söyleyicileri bunun birçok şiirsel örneklerini ortaya koymakla, “Aşık Garip” le ilgili asıl efsanenin daha geniş alanda yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Aşık Garip, destan, varyant, motif, hece.

Abstract

Dastan Ashuq Qarib as many dastans is widely used in Turkish world. It is loved for its real life and has a simple interpretation language. The topic of dastan – is the love, national braveness, love to its Motherland, paphos. Dastan has 9 versions. Besides text people are asking for music of this dastan sometimes. These music has a great estetic power. Although 400 years are passed from the creation of dastan, ashuqs continue to sing it.

Key words: Ashuq Qarib, dastan, version, motif, syllable

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü/AZERBAYCAN

“Aşık Garip” destanı Azerbaycanda ve büyük türk dünyası -halkları arasında geniş yayılmış lirik aşk destanlarındandır. Birçok destanlar gibi bu destanın da türk dünyasında geniş yayılmasının ve halk yaratıcılığında özel istekle karşılanmasının esas nedenlerinden biri destanın hayatiliyi, gerçek hayat sahnelerini canlandırması ve destanın dilinin sadeliyidir. Destanın başlıca konusu aşk motivi olsa da burdaki vatanseverlik, milli gurur, pafos, eserin hayatiliyini, uzun ömürlülüğünü sağlamıştır. “Aşık Garip” destanı aşık yaratıcılığının ürünü olduğu için o kısa zaman içerisinde tüm türk dünyasına yayılmış ve onun varlıklar sistemine girmiştir. Folklor örnekleri arasında bu destanın özel bir yeri ve önemi vardır. Destanın semantıkası lirik-psikoloji etkenler, yaşam, kamu motifleriyle ilgili olduğu için onun yansıttığı duyguları- hassas etkiler tüm türk dünyasına, türk insanına yakın ve özür. Destanın folklor olayı gibi halk yaratıcılığında özel önem taşımasını kaydeden P.Efendiyev şöyle yazıyor: “Folklor emekçi kitlelerin zengin manevi servetidir. Beşeriyetin bu değerli serveti halk kitlelerinin ta eskilerden başlayarak tüm dünya kültürünün kurulmasında yakından ilgisini gösteren güzel bir araçtır. Halk hem eğitici, (pedagog) hem bilim adamı, hem de filozoftur. Bu yüzden folklorun insanların hayata bakışını öğrenmek işinde bilimsel-tarihi önemi vardır. Folklor asırların hatırası olan eşsiz edebi hazinedir”(Efendiyev, 1981: 12). Bu bakımdan tüm Türk dünyasının incisi olan “Aşık Garip” destanı da aşık sanatının en değerli hazinelerinden biridir. Klasik Aşık edebiyatında aşk konusu zengin ve eski geleneğe aittir- söyleyen G.Namazov, asillik duygusunun insanın yüksek istek ve dileği romantik destanlardan olan “Asli ve Kerem”, “Gurbani”, “Abbas ve Gülgez”, “Aşık Garip” ve b. sanatsal göstergesidir, şeklinde yazıyor (Namazov, 1984: 96).

“Aşık Garip” destanı üzerine yapılmış olan araştırma eserlerinden de belli ki onun dokuz ayrı yazılı kaynaklarda varyantları vardır. Safure Yakubovanın verdiği bilgilere göre, bu destan Orta Asyada, Zakafkasyada, Kırmda, İranda, Türkiyede, Bulgaristanda ve birçok ülkelerde geniş yayılmıştır. Verilen bilgiden belli oluyor ki türkmenler, özbekler, karakalpaklar, uygurlar, ermeniler, gürcüler, karaimler, dağ kabardin bulgarlar arasında “Aşık Garip” destanı geniş yer almış ve halk tarafından sevilmiştir. Destanla ilgili verilen bilgiden apaçık belli oluyor ki bu destan değişik halkların sevimli destanlarından olmuştur. Bu anlamda destanın büyük alanda sevilmesi ve yaşatılması onun ayrı ayrı geleneklerde gündemde kalmasını ortaya koymuş oluyor.

“Aşık Garip” destanının Azerbaycanda mevcut olan dokuz nümunesinden dördü basılmıştır. İlk yazıya alınma tarihi folklorşinas A.Mahmutbeyovun Şamahının Tircan köyünde kaleme aldığı tarihtir. Bu destanın çeşitli varyantlarının kaleme alındığı ve basıldığı kaynaklar S.Yagubovanın gösterdiği kaynaklarda net bir şekilde açıklanmıştır.(Yakubova, 1968: 9-11).

Destanın metninde verilen şiirler ilkin olarak eserin poetik-semantik özülünü açtığı için değerlidir. Tabii, değişik metinler değişik konuyu ifade ettiğinden dolayı şiirin yapısı, biçim ve anlamı ifade eden kelime öbekleri, ifadeler, olayların gelişimine, onun dinamik gelişim yönlerine kendi etkisini koyuyor. Böyle olduğu halde söyleyen tarafından kullanılan metnin yapısına göre destanın şiirsel

canlandırması da değişiyor ve her defasında yeni anlam renklerini kendinde belirtiyor. «Aşık Garip» destanının melopoetikası araştırılarken incelenen şiirlerin tüm hallarda «muzikili olduğu» dikkata alınmalıdır. Yani destanın tüm şiirleri aşıklar tarafından sazla ifa olunmuştur. «Aşık Garip» destanındaki şiirlerin melopoetik kuruluşu bu şiirlerin muzik ile okunmasını talep ediyor. Bu halk poeziyası ile destan şiiri arasında çok ciddi struktur farkının esasında duruyor.

Bu konuda araştırma yapan prof. S.P.Pirsultanlının «Aşık Garip» destanının melopoetik kuruluşunu teşkil eden bedii söz ve muzik kodları arasındaki struktur ortaklığını daha esaslı anlamağa imkan veriyor. O, yazıyor: «Aşık şiirini başka poeziya türlerinden farklandıran özelliklerinden biri onun söz ve muzikin ahengi(biri-birini tamamlaması), tabiati ile uyarlılığıdır, daha doğrusu, aşık şiirleri ile klassik saz havaları arasında kırılmaz bağlilik mövcuttur. Saz muziki ve aşık şiiri koşa kanat kibi karşılıklı tarazlığı koruyarak, şifahi yolla yaşamak imkan ve gücünü diğer folklor türlerinden daha çok korumuşlar». (Pirsultanlı, 2002:102). Destandaki şiirler muzikle okundukça bedii söz kodu ile muzik kodunun vahdeti yaranıyor. Bu vahdet melopoetik struktur harmoniyasıdır. Hemin harmoniya destanın poetik mahiyyetini taşımakla, onun durğun strukturunu canlı – funksional struktur halına getiriyor. Destanın mahz canlı ifası onun funksionallaşmasının zirve makamıdır. Yazıya alınmış hiç bir bedii metni, yahud muzik notu onu bir tam, bütöv olarak taktim edemez. Destan mürekkep melopoetik struktura malik olub, bu strukturun canlı funksionallaşması zamanı bütöv metn mahiyeti taşıya biliyor. Canlı ifadan kenarda istenilən kodla (bedii söz kodu, muzik kodu, mimik ve jest kodu, interyer kodu ve b.) taktımı tam olmayan taktimatdır. Bu nedenle «Aşık Garip» destanının melopoetik özelliklerini araştırarken tüm hallarda onu bir metn kibi bütövleştiren kodlara isnad edilmelidir.

Bir destan olarak «Aşık Garip»in melopoetikasının araştırılması bele bir özete dayanıyor ki, metni teşkil eden tüm kodlar vahid melopoetik struktur esasında birleşiyor. Hemin melopoetik struktur destanın tüm kodları için ortak olub, onları vehdet halına getiriyor. Mesela, destanın şiirleri (bedii söz hissesi) ile muziki ortak melopoetik sistem teşkil ediyor. Destanın bedii söz ve muzik kodlarının birleşmesi esasında duran melopoetik sistem mürekkep struktura malikdir. Destan metnindeki şiirlerin her birinin janr türü ve şekli bu melopoetik sistemin struktur elementleridir ve hemin elementlerin her biri uygun şekilde hemin melopoetik sistemin muzik kodunun müvafik elementine uygundur. Destan metninin bedii söz kodunun strukturu muzik kodunun strukturunda tekrarlanıyor. Bu tekrarlanan vahid melopoetik strukturdur.

Bildindiği kibi, destanda olan şiirler heca vezninde yaranıyor ve koşma, geraylı, divani, bayatı, mühammes ve b. janrlarda oluyor. Bunlar halk poeziyasının çok geniş yayılmış janrlarıdır. Tekce aşıklar deyil, elece de heca vezninde yazıb-yaradan il şairleri de bu janrlardan geniş yararlanmışlar. Mesela, koşma, geraylı janrları hem Aşık Alı, Aşık Alesker kibi saz şairlerinin,

hem de Molla Veli Vidadi, Molla Penah Vagif gibi il şairlerinin müracaaat etdiyi esas janrdır. Bu sanatkarların her biri heca vezninin işlek janrlarında yüksek bedii devere malik sanat incileri yaratmışlar. İlk bakışdan saz aşıklarının yarattığı heca şiirleri ile il şairlerinin yarattığı heca şiirleri arasında bir fark duyulmuyor.

Destanın şiirselliği lirik aşk motiveleri esasında biçimlendiği için onun konu ve anlam kapasitesi bu destanda kullanılacak aşık müzik türünün önceden melo-poetik semantikasını, üslup ve tipik yönlerini belirlemiş oluyor. Aşık müziği, (Ozan) esasında el şairlerinin, ustat ozanların yarattığı şiirlerin poetik semantikasını canlandırdığı için kelimeyle müziğin müziksel yapısının birliği gibi erdem müzik türünün ortaya çıkmasını sağlıyor. Ünlü ozan araştırmacısı E.Eldarova bu konuyla ilgili yazıyor: “Aşık şiirine özgü şiiriyyat yapısının kuralları türkülerin müziksel yapısını da biçimlendiriyor. Şiirsel biçime göre her mısraya müzik cümlesi, veya faslı uyuyor, mısra yarım, veya tam kadansla bitiyor. Mısraların hece birimleri melodik yapını belirliyor, müzik araları (sezuraları) şiirsel ahenklere uygun geliyor. Hece birimleri melodik yapının, belirli aşamada ise türkünün hassas özelliğinin gelişimini etkiliyor. Koşma mısralarında adeta aşağıdaki hece birlikleri oluyor: 4+4+3 ve 6+5. Onlar türkülerde kendilerinin biçim yaratıcı hassas özelliklerini şekillendiren uygun ritmik yapılarla canlandırılmıştır. Şiir yapısının kuralları türkülerin ritmik-melodik yapısında da dikkat çekiyor ve aşağıdaki ölçülerde belirleniyor: 6/8, 3/8, 2/4.” (Eldarova, 1996: 137-140).

Aşık sanatı için tipik olan maniler, koşmalar, tecnisler, geraylılar, rübailer ve b. yapısal ve anlamsal bakımından birbirlerinden farklı oldukları için onların her birinin esasında yaratılmış aşık türküleri de (havaları) melo-semantikasına göre değişik şekillerde kendni belirtiyor. Örneğin koşma, geraylı, mani üzerinde olan aşık türküleri melodik yapısından başka, hem ritmik formüllerine, hem de ezginin tipik özelliklerine göre de birbirinden farklıdır. Böyle olduğu halde güzellemelere ait şiirleri aynı “Güzelleme” türküsü esasında, koşma üzerinde olan şiirleri aynı türkü üzerinde çalıp okumak olanağı sağlıyor. Elbette ki aynı ezginin esasında, aynı yapıda olan farklı şiirleri okuduğunda ister istemez kelimeyle müzik arasında çıkan bazı yanlışlıklar, uyumsuzluklardan dolayı aşık, okuduğu ezginin kelimeye tam uygun gelmesi için *ay balam*, *ay canım* ve b. tamlamalardan yararlanmak zorunda kalıyor.

Aşık sanatında aynı bir metin esasında değişik müziklerin seslenmesi tecrübesinden yola çıkarak, birçok zaman şiirin konusundan dolayı bu metin esasında aynı tipik özellikler taşıyan fakat farklı ezgilere dayanan aşık türküleri okunuyor söyleyebiliriz. Böyle olduğu halde aynı destanda farklı aşık türkülerinin seslendirilme olanağı yükseliyor. Denemeler gösteriyor ki Azerbaycanda “Aşık Garip” destanını ayrı ayrı ozanların repertuarında değişik aşık türkülerinin birkaç yapıda birleşerek seslenmesi gerçeği de mevcuttur. Destanın böyle, çeşitli yapı şeklinde okunması başka destanların seslenmesi için de geçerlidir. Bu alanda sürdürülen araştırmalar, ayrı ayrı metinler esasında destanın şekillenen şiirsel canlanması için aynı tipik, anlamca aynı semantikaya özgün müzik türlerinin dizesel okunuş şeklinin uymasını gösteriyor.

“Aşık Garip” destanının birçok varyantlarının olmasına rağmen, destanın konusunu şekillendiren metnin az sayıda ayrımlarına (varyantlılığı-N.R) değinmesek konunun, aynı anlam içerdiğini görüyoruz. Destanın elde olan metinleri destansöyleyicisi için birçok hallerde konunun ve destanın ana konusunun halka ulaştırılmasında bir araç gibi büyük önem taşıyor. Aşık sanatında ise ustata aşıklarımızın hem destansöyleyicisi, hem de müzisyen gibi meclislerde sahneye çıkması anlam ve şekil bakımından farklıdır.

Aşık sanatında destanın halka ulaştırılmasında metinle beraber müziğin, yani metin esasında yaratılmış aşık türkülerinin büyük estetik ve duygusal bir etkileme gücü vardır. “Aşık Garip” destanında kullanılan metinlerin heceleri ölçü, sesbilgisi (fonetik) açıdan birbirinden farklı olduğu için müziklerin metne göre seslenmesinde de belirli ayrımlar oluşuyor. Bu bakımdan ayrı ayrı metinler esasında söylenilen ve okunan “Aşık Garip” destanı aynı aşık müziği türünde de farklı ezgilerin oluşmasını sağlıyor.

Destanın oluşmasından dörtüzyıldan fazla bir devir geçse de onun yaşatanları olan el sanatçıları, aşıklar, ozanlar, destansöyleyicileri bunun birçok şiirsel örneklerini ortaya koymakla, “Aşık Garip” le ilgili asıl efsanenin daha geniş alanda yaygınlaşmasını sağlamışlar.

KAYNAKÇA

- Efendiyev P. 1981, Azerbaycan şifahi halk edebiyatı. Bakı: “Maarif”, 404 s.
- Namazov Q. 1984. Azerbaydjanskoye aşuqskoye iskusstvo. Bakı: “Yazıcı”, 184 s.
- Yakubova S. 1968. Azerbaydcan halk destanı “Aşık Garib”. Bakı: “Elmler Akademiyası”, 197s.
- Eldarova E. 1966. Azerbaycan aşık sanatı. Bakı: “Elm”, 168 s.

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF OCCURRENCE OF ATTACHMENT TO NARCOTICS IN MODERN CONDITIONS

***MÜASİR ŞƏRAİTDƏ NAKOTİK MADDƏLƏRİN QƏBULUNA MEYLİN
YARANMASININ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ***

***ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЗНИКНОВЕНИЯ
ПРИВЯЗАННОСТИ К НАРКОТИЧЕСКИМ СРЕДСТВАМ В
СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ***

Jalə Hüseynqızı PƏŞMFURUŞ*

Özet

Uyuşturucu kullanma şahısların fikrini ve psikolojisini bozmakta ve onların hareketlerinde normal olmayan durumlar yaratmaktadır. Dengesiz, zayıf ve iradesiz insanlar çevrenin onlara karşı anlayışsız ilişkilerinden kırılabilmekte uyuşturucu kullanmakla kendilerini sakinleştirmeye çalışıyorlar. Uyuşturucu kullanmaya yönelik sebepler; bazı ruhsal hastalıklar, fiziksel problemler, genetik sebepler, stresler, hayatta karşılaşılan uğursuzluklar, kötü arkadaşlar, sağlam olmayan aile, çocuklara özensizlik, sosyal problemler, fazla zenginlik, uyuşturucu konusunda bilgisizlik, eğlence yerlerinin az olması, çocuğun kendisinin yetişkin olarak kabulünü istemesi vb. yanlış düşünceler araştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Uyuşturucu, psikoloji, genetik sebepler, stresler, sosyal problemler

Abstract

Narcomania is in the place of abnormal behavior formed under the violation of physical and mental balance. Abnormality are a human's reaction toward the pressures from circle and that destroy all human's will and therefore impatient, weak and weak-willed persons are helpless toward the bad behavior, as well as narcomania. Narcomania make a great impact on human's mental health, such as: mental diseases as paleness, personal changes, antisocial identity, physical problems, genetic factors, stress, family disorder, bad friends, ill family, uncontrol to children's behavior and

* Bakü Devlet Üniversitesi Psikoloji Bölümü Asistanı/AZERBAIJAN

communication, poverty, wealth, friends, relatives and ignore by the family, lack of information on narcotic substances, lack of entertainment and sport opportunities, to draw attention and to show himself / herself as mature, to get the narcotic substances easily, shyness, misleading opinion on useful substances to some diseases of narcotic substances, being far from the family, inattentiveness, to the logical needs of youth. These factors are the main reason of narcomania.

Key words: Narcomania, physical, genetic factors, stress, antisocial identity.

Psixologiyada narkotik maddələrin qəbuluna yönlmənin və narkomanlığın səbəblərinə dair müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Lakin bu fərziyyələrin heç biri insanın narkotik maddələrin qəbulu səbəblərini izah edə bilmir. Bu problemin yaranmasında bir çox amillər qrupunun rolu vardır, mədəni və sosial şəraitdən asılı olaraq, hər bir fərdə bu və ya digər amillər təsir göstərir. Nəticədə narkotik maddələrin qəbulu onların həyatının əsas tələbatına çevrilir. Müxtəlif zaman, məkan şəraitinə və fərdin müxtəlif ruhi vəziyyətinə görə, narkotik vasitələrin müxtəlif adamlara təsiri fərqli olur. Bunların hamısı belə bir həqiqətə dəlalət edir: bir insan üçün heç bir hadisə, səbəb olmadıqda, baş verməz. Ümumiyyətlə, pozğunluq və yolazma, o cümlədən narkomanlıq, fərdlərin fikri və psixi müvazinətinin pozulması səbəbindən yaranan anormal davranışlar sırasındadırlar, və onun səbəbi isə, insana təsir edən genetik irsi və mühit amilləridir. Anormallıqlar, insanın çevrədən təzyiqlərə qarşı bir növ reaksiyasıdır və bu isə insanın həmin təzyiqlərə dözümlünü darmadağın edir və yaşayış sürəsində bir insanın dözümlüyü sarsıldıqda o, həyatın çətinlikləri qarşısında aqızsızlaşır, sağlam cism və sağlam psixə ilə yaşayışını davam etməyə qadir ola bilmir, və bunun nəticəsində pozğunluğa, anormal və xoşagəlməz davranışları özünə qayda edir. Bütün tədqiqatçıların fikirləri belə bir anlayışda üst-üstə düşür: narkomanı bircə sözlə təsvir etmək istəsək deməliyə ki, narkoman yetgin deyil. Lakin, mühit və yaşayış şəraiti ilə insanların uzlaşmaları fərqlidir, bəzi şəxslər yaşayışın çətinliklərinə, rahatca dözürlər, lakin yaşayışın çətin şəraiti qarşısında zəiflik və acizlik səbəbindən psixi və ruhi müvazinətləri pozulan və özlərini itirən şəxslər də var və bunlar məyus, həyata ümitsiz və həyatdan razı olmayan şəxslərə çevrilirlər, bu isə onların cayımlarına şəraiti yaradır. Hər bir fərd çevrənin amillərinə qarşı özündən reaksiya göstərir və fərdin şəxsiyyət özəllikləri ilə, bir birinə qarşılıqlı təsirləri, yəni fərdin iç amilləri ilə çevrənin şəraiti, başqa sözlə dış amillər, arasında toqquşmanın nəticəsi olaraq şəxsi narkomanlığa sürükləyir və ya sürükləmir (Əsədəfruz .2008:138-140). Narkomanlıq, özlüyündə, bir xəstəlikdir və onun kökü narkomanın psixi pozğunluğuna və şəxsiyyətə zəifliyinə söykənir, narkoman isə kədərlik gətirən problemlərindən qaçmaq üçün hansısa sığınacağı axtarır. Narkomanlarda çoxlu mənəvi bağlılıq və şəxsiyyət pozğunluqları müşahidə olunmuşdur o cümlədən:

1.Psixi xəstəliklər: solğunluq və depresiya, 2- şəxsiyyət pozulmaları: özünəvurguluq və antisosial şəxsiyyət, 3- fərdi və sosial məharətlərdə zəiflik: başqaların xoş sözləri qarşısında zəiflik, yaşayışın problemləri və çətinliklərini həll etməkdə zəiflik, özünə sığınma, bağlılıq əlaqələri və effektiv sosial əlaqələr qurmaqda

zəiflik, 4- belə bir xüsusiyyətlər: kiçiklik və qorxu hissi, dəymədüşərlik və tezinciklik, sosial dəyərlərə etinasızlıq və özünün inandığı dəyərlərə önəm vermək (Saqibi ,2004:6-7). Narkomaniya məsələləri üzrə tədqiqatçıların çoxu və xüsusilə də adi fərdlər belə fikirdədirlər ki, bəzi fərdlərin şəxsiyyəti nakomanlığa daha əlverişlidir. C.P.Frecvil (J.P.Frejville), F. Davidson və (M. Ghoquet) son tədqiqatları ilə bəlli olmuşdur ki, narkotik maddələrin birinə tutulmuş fərdlərin sırasında şəxsiyyətə narkotik maddələrə tutulmağa əlverişli olan çoxlu şəxslər vardır. Başqa sözlə, bunlar narkomanlıq təhlükəsi ilə ciddi üzüzdədirlər. Şəxsin narkomanlığa çəkilməyə mənəvi bağlılıq durumu lazım şərtidir, lakin kafi şərt deyil (Bercere Can, 1989:6). Pelitenin 1979-cu ildə hesabatında deyilir ki, narkomanı fikir baxımdan əsla müvazinətsiz bir fərd kimi təqdim etmək olmaz. Narkomablıq davranışı, adətən, şəxsin solğunluğu və kədərliyi vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir və narkomanın şəxsiyyəti, zahirən, daha az təxəyyül qabiliyyətinə malik olduğu üçün həmin solğunluğun və ətalətliyin ona təsiri daha çox olur və narkoman fərdlərin çoxu öz təxəyyül qüvvələrini gücləndirmək və yeni bir əhvalı hiss etmək üçün narkotik maddələrə sığınır və belə düşünlər ki, narkotik maddələr daha effektivdir. Vaukresonun (Vaucresson) başçılığı ilə 1972-ci ildə, pedaqogika üzrə aparılmış araşdırmalar narkomanın uşaqlığı çağlarında ciddi ailəvi çatışmazlıqların təsir etdiyini göstərir. Narkomanlıq təhlükəsi altında olan şəxslər üzrə 1971-ci ildə aparılmış tədqiqlərdə bəlli olmuşdur ki, narkomanlığa əlverişli olanlar antisosial şəxslər və başqa sözlə küncə sığınan və hövsələsiz şəxslədirlər (Bercere Can, 1989: 19-20). Narkomanlıq bircə amilin təsirindən yaranır və ya neçə amilin birlikdə olması şəxsi narkomanlığa çəkir. Bu amillər birbaşa və dolayısı ilə öz təsirlərini yaradır və narkomanlığı yaradan bütün amillər narkomanlığın yaranmasında eyni gücə malik deyillər, onlardan bəzisi daha güclü və bəzisinin gücü isə azdır.

Bu amillərə misal bunlardır:

1- Genetik və soyla bağlı amillər: genetika narkotik maddələrə yönəlmə xüsusiyyətini insanda öncədən hazırlayan amildir. Narkoman valideyn adətən narkomanlıq əlamətləri müşahidə oluna bilən uşaqlara malik olurlar.

2- Soyla bağlı amillər: insan soylarının arasında narkotik maddələrin istifadə olunması eyni səviyyədə deyil. Müxtəlif soylar fərqli fiziki quruluşa, çəkiyə, bədən ölçüsünə, güc və mühitin amillərinə qarşı dözümlü miqdarına malik olduqları kimi onlardan bəzisi narkomanlığa düşməyə daha əlverişlidirlər. Adətən, ağdərillər daha çox həssas olduqlarına görə, qaradərillərə nisbət daha çox nakomanlığa düşürlər.

3- Cinsiyyət amili: diri varlıqların biologiyasından bəlli olmuşdur ki, dişi cins erkək cinsə nisbət daha çox önəmli və üstündür. Bəzi canlılarda erkək cinsin rolu, cütləşmədən sonra onun varlığı zəruri olmayacaq səviyyəyə qədər enir və bəzi hallarda isə cütləşmə prosesi baş tutduqdan sonra məhv olur və ya dişi cins onu yeyir. Qadınların daha səbirli və dözər olmaları ilə müqayisədə, kişilərdə müəyyən zəifliklərin olması, çətinliklərin qarşısında həssaslıqları və rahatsız olmaları, erkək cinsi narkomanlığa daha əlverişli edir.

4- Bədənin quruluşu və forması: şəxsləri tipi və bədənlərinin quruluşu ictimada diqqəti çəkir. İctimada isə fiziki baxımdan başqaları ilə fərqlənən şəxslər vardır. Belə bir fərqlər daha gözə çarpan və daha bəlli olduqda, o cümlədən qısur və nöqsanlara

malik əlillər, ictimada cəmiyyət tərəfindən fərqli davranışlara məruz qalırlar, və bunun nəticəsi olaraq özlərini əhəmiyyətsiz və yararsız bir məxluq kimi hiss edirlər və cəmiyyətin onlara lazımsız bir varlıq kimi baxmaları, onlardan çəkinmələri, anormal davranışlar və bəzi hallarda hətta lağa qoymaq qarşısında rahatsız olur və ruhi təzyiqə məruz qalıqlar və buna görə də özlərinə səmimi yoldaş əldə etməyə və özlərində yaranmış streslərini boşaltmaq üçün narkomanlığa yönəliirlər.

5- Seksuallığı gücləndirmə: seksual əlaqədə həddi aşanlarda, sonralar seksual gücün azalmasına tutulurlar və gücləndirmək məqsədilə narkotik maddələrə yönəliirlər.

6- Yamsılama: yamsılamağa daha meyilli olan gənclər özlərini yaşıd narkoman şəxə və şəxslər qrupuna oxşatma və onları yamsılama təhlükəsinə tuş gəlirlər və onlardan dəb götürərək narkomanlığa yönəliirlər.

7- Yaradıcılığ gücləndirmə: İncəsənətlə məşqul olan bəzi şəxslər, incəsənət əsərləri və güyü möhtəşəm əsərlər yaratmağı təsəvvür edərək, özlərində güya narkotik maddələri qəbul etməyə ehtiyacları olduğu hissəə qatılırlar və buna görə də narkotik maddələrə yönəliirlər. Bu incəsənətçilərə musiqiçiləri, müğənniləri, şairləri, aktyorları və belə tipləri misal vurmaq olar.

8- Psixi bəsirət: psixotrop preparatların (Hallucinatory) məsrəfini himayə edən Psixi Azadlıq Cəmiyyəti kimi təşkilatlar vardır. Misal üçün, Hindistanda Bərahmanilər adlanan bir cəmiyyət öz fikirlərini toplamağa həşişin çəkilməsini vacib bilirlər. Qərb plkələrində cəmiyyətin bəzi qruplarının içində (xüsusilə də Hepilər) psixci halları daha hiss etmək məqsədilə psixotrop maddlərdən istifadə edirlər və buna görə də həmin maddlər onların narkoman olmaların səbəb olur.

9- Peşmançılıq hissi keçirmək: güclü vicdana malik olanlar və hadisələrin baş verməsində özlərini adətən təqsirli bilənlər, vicdan əzabına və peşmançılığa tutularaq öz psixi müvazinətlərini yenidən əldə etsinlər deyə narkomanlığa yönəliirlər.

10- Uğursuzluqlar: şəxslərin bəziləri uğursuzluğa dözə bilmirlər və onları uğursuzluğa tuş gətirən çətinliklər və problemlərin qarşısında narkomanlığa sarı gedirlər.

11- İzzətli olma istəyi: şəxslərin bəzisi təbiəvi qüsura malik olduqlarından, başqaları ilə davranış qaydalarını bilmirlər. Buna görə də onunla mənəvi bağlılıq əlaqələri qura biləcək və öz rahatsızlıqlarını bölüşə biləcək səmimi yoldaşı olmadığına görə, mənəvi bağlılıq çatışmazlığa və kiçiklik kompleksinə tutularaq bunları aradan qaldırmaq üçün narkotik maddələrə sığınirlar.

12- Müstəqili olma istəyi: yeniyetmələr və gənclər müstəqil olmağa çatsınlar deyə çevrəsində olanları onunla eyni düşüncədə olmağa məcbue edir və bəzi hallarda öz valideynləri ilə deyışir və müstəqil olmaq yəndə müxtəlif işlərə can ataraq, müstəqil olmağın əlamətlərindən biri olaraq öz qarşı çıxmalarını göstərmək üçün siqaret çəkməyə başlayır və yetkinlər sırasında hesab olsunlar deyə narkotik maddələrə yönəliirlər.

13- Coğrafi məkanın dəyişməsi: təbii vəziyyətin, atmosfer vəziyyətinin dəyişməsinə görə yaşayış yerinin dəyişməsi səbəbindən yeni kəltürəl və sosial şərait birinci ilə fərqli ola bilər, başqa sözlə desək hansısa bir cəmiyyətdə narmal hesab olan

bir hal ikinci cəmiyyətdə anormal hesab oluna bilər, elə buna görə də yeni bir kultürel uzlaşmada çətinliklər olur və uzlaşmağa uzun müddət gərəkir. Bu müddətdə isə şəxs xoşa gəlməz durumlara və əsəbi təzyiqlərə məruz qalaraq psixi və ruhi rahatsızlığa tutulub narkotik maddələrə sarı yönəlir.

14- Kəndə köçmə: kəndə və kiçik şəhərlərə köçməyə görə oralarda daha az əyləncə, vaxt keçirmə məşquliyyətləri və yaşayış imkanları daha az olduğundan boş vaxt daha çoxdur və yaranmış boş vaxtı, məşqulluq olmayan vaxtı nə ilə sə keçirmək üçün narkotik maddələrə sarı yönəlmə halı yaranır.

15- Böyük şəhərlərə köçmə: böyük və sənəmaye şəhərlərinə köçmə və orada yaşamağın özünə məxsus problemləri vardır, o cümlədən dəyərlərin fəqliyi, sair insanlarla ünsiyyətdə olmamaq və ya ünsiyyətdə az olmaq, şəxslərlə yoldaşlıq və ünsiyət yaratmağa vaxtın və fürsətlərin olmadığı səbəbindən bir növ özgəlik hissi yaradır və bunlar isə əsəbi təzyiqlərə səbəb olaraq və belə şəhərlərdə adətən narkomanlığa yayıldığına görə şəxsin narkomanlığa yönəlməsinə şərait yaradır.

16- Xüsusiyyət fərqləri: fərdlər şəxsiyyətcə və psixi baxımdan fərqlidirlər, lakin fərqlər onların yanaşı yaşamalarına mane olacağı qədər deyil. Lakin fərdin xüsusiyyət fərqləri onun cəmiyyətlə adi əlaqə qura bilməsinə də mane olacaq qədər olduqda, son nəticədə yalnızlığa və özünə sığınmasına səbəb olur. Belə şəxslərə dahiləri, şairləri, alimləri misal gətirmək olar. Bunlar nə yolla olursa olsun özlərini təskin vermək istəyirlər və belə bir təskinliyə çatmaq üçün narkotik maddələrə yönəlirlər.

17- Gecəvaxtı peşlər: gecələr işləyən şəxslər daha çox fiziki istehlaka və əsəbi rahatsızlıqlara məruz qalaraq sonrakı gündə onların kəsalətli və yorğun olmalarına səbəb olur. Günüzvaxtı yatma da gecəvaxtı oyaqlığın nəticəsində bədənə istirahətə olan ehtiyacını əsla ödəmir və bu səbəbdən belə durumda olan şəxsləri özlərini oyaq saxlaya bilsinlər deyərək narkotik maddələrə sarı yönəlirlər.

18- peşə və karyeraya marağın olmaması: peşələrin bəzisi çox aktiv və istirahətsizdir və bəziləri isə təkrarlı və darıxdırıcıdır bu halda belə peşələr şəxsə maraqlı olmadıqda ona əsəbi gərginlik və fiziki yorğunluq gətirərək həmin peşənin sahibi öz rahatsızlığını aradan qaldırmaq üçün narkotik maddələrə sarı yönəlir.

19- Birinci narkomanlığın mövcud olması: uzun zamanlar və ya yaxın zamanlarda narkoman olmuş və narkomanlıqdan özünü qutara bilməmiş şəxslər daima narkomanlığa qayıtma təhlükəsi ilə qarşı qarşıyırlar. Belə şəxslər narkomanlığa münasib durumlar və atmosferdə olduqları vaxt yenidən narkotik maddələri qəbul etməyə başlayacaqlar (Kərimpur, 1985:81-94).

20- Sosial, kültürel dəyişikliklər və rabitə texnologiyasının inkişafı: elm və texnologiyanın inkişafı cəmiyyətlər arasında əlaqələrin yaranmasına, mədəniyyət, ənənə və yeni sosial metodların mübadiləsi üçün önəmli amildir və bunlara düzgün nəzarət olunduqda və düzgün yönəldilsə, onların arasında müsbət müvazinət qurmaq olar, əks təqdirdə yamsılamağa səbəb olacaq, və gənclər sosial dəyişikliklərə daha rəğbəli və meyilli olduqları üçün onlar həmin dəyişikliklərə sarı yönələrək onları özlərində təcrübə edəcəklər, burada isə həmin təcrübələrdən biri narkomanlıq və ona sarı getmək ola bilər.

21- Ailənin zəif nəzarəti: ailələrin çoxu öz övladlarına çoxlu etibar etdiklərindən onları rahat buraxır və onların hərəkətlərinə hem bir nəzarət keçirmirlər. Uşaqların davranışına və başqaları ilə ünsiyyətə qatılmalarına belə bir nəzarətsizlik və məlumatsızlıq, övladların necə gəldi davranmalarına və onların pozqun şəxslər qrupunda yerləşmələrinə və sonda onların narkomanlığa düşmələrinə səbəb olur.

22- Bilimsəmək (maraq) instinkti: insanlar bilimsəmək və axtarma instinktinə malik olduqları üçün öz yaşayış prosesində bəlli olmayanları özünə bəlli etməyə və yiyələnmədiklərini, bilimsəmək instinkti yolu ilə, yiyələnməyə və özündə təcrübə etməyə sürüklənir. Elə bu instinkt, bir dəfə də olmuş olsa da, özündə narkotik maddələri təcrübə etməsinə səbəb olur və elə bu da onun narkoman olmasına səbəb olur.

23- Yaramaz yoldaşlar: yaramaz və davranış pozuntusuna malik nakoman yoldaşlarla ünsiyyət, sair yoldaşların onların təsiri altına düşmələrinə səbəb olur və nakoman şəxslər, sağlam şəxslərin düşüncələrində həvəs yaratmaq xüsusiyyətinə malik olduqlarına görə, bu yolla narkomanlığın yayılmasına səbəb olurlar. Onlar bu işdə sağlam dostlarını təhqir, lağ və həvəsləndirmək yolu ilə narkotik maddələrin qəbuluna məcbur edirlər və şəxsiyyətcə zəif və təlqin olunmağa daha şəraitli olan fərdlər həmin yoldaşlarının davranışlarına təslim olur və beləliklə də narkomanlıq dairəsinə yeni bir üzv əlavə olur.

24- Qaçaqmalçılıq və yayım şəbəkəsinə qoşulma: narkoman olmuş şəxslərin bəzisi, öncə narkotik maddələri qəbul etməyə meyilli olmayıblar, lakin əvvəl kiçik şəbəkələrə və sonra böyük şəbəkələrə çəkilməklə, istəmədən, narkomanlıq şəraitinə düşür və narkoman olurlar (Təşəkkür, 2009: 19-21).

25- Problemlərin olması və psixi pozuntu: solğunluq ən çox görünən psixi pozuntusudur. Solğunluğa tutulmuş şəxslər öz solğunluqlarını uzaqlaşdırmaq üçün narkotik maddələri qəbul etməyə gedə bilirlər.

26- Fiziki problemlər və xroniki ağrılar: bəzi fiziki problemlərin olması, o cümlədən oynaqalarda (beldə disk, boyunda, dizdə və çiyində artroz) problem və baş ağrısı, miqren və sair kimi xroniki ağrılar, istəmədən şəxsləri, ağrıları kəsilsin deyə, narkotik maddələri qəbul etməyə çəkir.

27- Asosial normalarla yaşayan ailə: pozqun ailə öz üzvlərinin pozuntusuna şəraiti yarada bilər və ailə üzvlərini narkomanlığa sarı sövq edə bilər. Bu amillərə misal olaraq ailədə narkoman fərdin və ya fərdlərin olması, o cümlədən narkoman ata, ana, bacı, qardaş, ailədə daimi təhlükəli vəziyyətin və ya münafişənin, dalaşmanın olması, boşanma və sair halları, danışqda yaramaz sözlərdən istifadə, döyməklə tənbeh etmə, zorakılıq, təhqir, lağ, hədə, söyüş, fiziki və seksual zorakılıq, ailə üzvlərinin, xüsusilə də yeni yetmələrin və gənclərin psixi ehtiyaclarına etinasızlıq, ailə üzvlərinin qarşı çıxmalarına və ya fikir bidirmələrinə dözməmək, ailədə despot davranış, övladların hərəkətlərinə nəzarət etməmək və ya əksinə itiham etmə və etimadsızlıqla yanaşı həddindən artıq nəzarəti vurğulamaq olar. Bu hallar ailə üzvlərinin ailədən ümidini kəsməyə, evdən baş götürüb qaçmağa və pozqun şəxslər qrupuna qoşulmağa və son olaraq narkotik maddələri qəbul etməyə aparır.

28- Əyləncə və idman imkanlarının azlığı: gənclər adətən aktiv və yeniliksevərdirlər və buna görə də yeni təcrübələr əldə etməyə və həyəcanlı işləri görməyə meyllidirlər. Onlar öz boş vaxtlarını keçirə bilmələri üçün əyləncə və idman imkanlarına ehtiyacları vardır. Bu imkanlar olmadıqda və az olduqda, onlar vaxtlarını xoş keçirməyin dalınca gedir, narkomanlıqla tanışır və narkotik maddələri qəbul etməyi bir növ əyləncə kimi düşünür (Purcəfər, 2001:32-34).

29- Nəfsə etimadın az olması: yeniyetmələrin və gəncləri bəzisi, istedadla və bacarığa malik olduqlarına baxmayaraq, özlərinə bu baxımdan mənfi baxırlar, və ya həqiqətən malik olduqları bacarıqları olduğundan daha az təsəvvür edirlər. Özünü xırda görmə, kiçiklik hissi, öz sifətinə, bacarıqlarına və qabiliyyətlərinə mənfi baxış, onu belə qabiliyyətlərin olmadığını örtbasdır etmək üçün narkotik maddələri qəbul etməyə yönəldir.

30- Narkotik maddələrin təsirləri və fəsadlarına məlumatlı olmamaq və ya lazım olan qədər məlumatlı olmamaq: şəxslərin bəzisi belə təsəvvür edirlər ki, öz iradə və fiziki güclərinə söykənərək narkotik maddələrin qəbuluna son qoya bilərlər və elə bu səhv təsəvvürlə narkotik maddələrin qəbulu yığışmalarında onları narkotikin qəbulunu təklif və dəvətlərə razılıq verirlər və yığışmalarda belə dəvətlər onların narkoman olmalarına səbəb olur.

31- Yoldaşlar, qohumlar, müəllimlər və sair şəxslərin tərəfindən uzaqlaşdırma: yoldaşı olmayan və yaxınları, çevrəsindəki şəxslər tərəfindən yaxına buraxılmayan şəxs yalnızlıq və kimsəsizliyə dalararaq, ehtiyac olan zaman müraciət etməyə və yol göstərməyə kimsəsi olmayan şəxs, kimsəsi olmadığını təsəvvür edərək, bunları narkotik maddələrin qəbul etməklə əvəz edir və narkomanlığa sığınır.

32- Narkotik maddələri rahat əldə etmə imkanı: narkotik maddələri rahatca əldə edə bilmək narkotik maddələri qəbul etməyə aparıb çıxarır. Narkotik maddələrin ucuz, rahat və bollu əldə oluna bilən yerlərdə gəncləri narkotik maddələrə yönəldə bilən amillər daha çoxdur, bununsa əksinə olaraq, narkotik maddələr şəxslərin yaşayış çevrəsində daha tapılmaz və daha baha olduqda onu qəbul etmək azalır (Qərbi Azərbaycan,2003: 27-29).

33- Stres: yaşayış prosesinin müxtəlif mərhələlərində uğursuzluq, o cümlədən ailə qurmaqda, təhsildə, sevgidə uğursuzluq, infilyasiya, ailədən uzaqlıq, yaxınların ölməsi, əsgərliyə getmək və sairə müxtəlif şəxslərdə fərqli reaksiyalara səbəb olur və uğursuzluğa dözümlü olmayan dözümsüz şəxslər narkotik maddələrə sığınirlar.

34- Dini dəyərlərin olmadığı: dini prinsiplərə bağlı olmamaq, imanın zəifliyi, fərdi dəyərlərə üstünlük vermə nəticəsində şəxs özündə narkomaniyaya qarşı dayaq görmədiyini üçün narkotik maddələrə meyillənir (Qərbi Azərbaycan,2003: 111).

35- Kasıbçılıq və zənginli amilləri: çox zəngin cəmiyyətlərdə və ya çox yoxsul cəmiyyətlərdə, yəni çoxlu sərvətin olmasına görə şəxslərin ətəlləliyə tutulduğu yerlərdə və yoxsulluq səbəbindən solunluğa tutulmuş şəxslər olan yerlərdə gəncləri hiyatlarında razı salan bircə şey narkotik maddələrin qəbul edilməsidir. (Pikhart,2001: 9)

36- İnstinktlə zəif nəzarət: ləzzət almağın qarşısında çətinliklə dözə bilən şəxslər, öz həyəcanlarının təsiri altında adi yaşayış həddindən artıq ətəlləli duyur və indiki

vaxtda yaşayanlar öz yaşidlarnın həddindən artıq təsirləri altına düşürlər və narkomanlığa çəkilirlər (Pikhart ,2001:74).

37- Narkotik maddələrin qəbuluna müsbət baxış: yeniyetmələr və gənclər bəzi vaxt belə təsəvvür edirlər ki, narkotik maddələri qəbul etmə böyüklük və hörmətli olmaq əlamətidir və maddələri qəbul etmək onları dostlar və yaxınları arasında önəmli bir fərd kimi göstərə bilər və belə təsəvvür edirlər ki, yaşidları arasında ona dəyər və etibar yarada bilər. Belə düşüncələr narkotik maddələrin qəbulu üçün şərait yaradır (Hadi ,2005:169).

38- Şəxsiyyət xüsusiyyətlərində müəyyən problemlərin olması: şəxsiyyət problemləri olanlar, o cümlədən utancaq, həssas və ya əsəbləşənlər və özlərini güclü göstərən lakin əslində həyəcanlı və sakit olmayan şəxslər, sevgi və məhəbbətə kəskin ehtiyacı olanlar, lakin başqaları ilə əlaqə qurmaqda çətinlik çəkənlər öz yalnızlıq hisslərini aradan qaldırmaq və özlərində sakitlik yaratmaq üçün narkomanlığa çəkilirlər.

39- Diqqəti çəkmək: yaramaz olan şəxslər başqalarının diqqətini çəkmək və cəmiyyətdə özlərinə imic əldə etmək üçün və özlərinə nəzarət edə bilmək və özlərini daha çəkici göstərmək üçün narkotik maddələrə sarı yönəliirlər.

40- Öhdəlikdən qaçmaq: ailəsinin və sair şəxslərin ondan gözlənildiyini həyata keçirə bilməyən, acizlik hiss edən, nəz, intizamdan xoşları gəlməyən şəxslər öz gələcəklərinə pesimist və ümitsiz yanaşan şəxslər belə bir öhdəlikli halları həyata keçirməkdən qaçmaq üçün narkotik maddələrə sarı çəkilirlər (Lalə ,2000:31-32).

41- Kütləvi informasiya vasitələri: bu vasitələr, öz ticari reklamları ilə, birbaşa və dolayısı ilə, fərddə ehtiyac hissi yaradırlar və fərd imkanlara malik olmadıqda, uğursuzluğa tuş gəldikdə bu səbəbdən əsəblərinə təzyiqlər artır. Bu reklamların maraqlı nağılları, ticarət bazarının çəkici məhsulları, çeşidli musiqilər böyük təsirə malik olmaqla gənclər bunların qarşısında dözə bilmirlər və bəzi reklamlardan birbaşa və dolayısı ilə gəncləri narkotik maddələri qəbul etməyə sövq edən halları öyrənirlər və bəzi hallarda narkotik maddəni qəbul etmək uğursuzluqlar mübarizə edə bilmək bir yol kimi, dolayısı ilə bəzi aktiyorların tərəfindən camaata aşılaraq (Mümtəzi ,2002:146-147).

42- Səhv düşüncələr: İtimada bəzi səhv düşüncələr hallanır. Misal üçün belə düşünülür ki, narkotik maddələri ara bir qəbul etmək narkomanlığa səbəb olmaz və bəzi bölgələrdə yuxarı yaşlarda narkotik maddələri qəbul etməyi təklif edirlər və misal üçün tirəki çəkməkdə tibbi faydaların olduğunu düşünürlər və onun çəkməyi revmatizm, şəkər xəstəliyi və qan təzyiqindən ağrıları kəsməyə təklif edirlər.

43- Ailələrdə əxlaq zəifliyi və özbaşınalıq: övladların pozulmasına əsas amillərdən biri onların özbaşınalığı və həddindən artıq səbəst buraxılmalarıdır. Bununla da uşaqlar həmin özbaşınalığı özlərinə örnək tutur və pozğunluğu özlərinə peşə edirlər və sonda narkomanlığa və narkotik maddələri qəbul etməyə düşürlər (Kəriminia M.2000:11-24).

Beləliklə, müasir dövrün aktual problemlərindən biri kimi narkomaniyanı yaranan səbəblər həm sosial, həm iqtisadi, həm də mədəni amillərin təsirindən yaranır. Nəticədə şəxsiyyətin xarakter xüsusiyyətlərində, idrak proseslərində, həyat tərzində, motivasiya-tələbatlar sistemində, özünüqiymətləndirməsində köklü dəyişikliklər müşahidə olunur.

Bu səbədən həm narkomanlarla, həm də narkotik maddələrin qəbuluna meyl olan risk qrupları ilə psixoprofilaktik xarakterli işlər müntəzəm şəkildə aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1- Bercere Can, narkomanlıq və şəxsiyyət, tərcümə edən Tufan Gərkani, İslami İnqilab Təlimi və Nəşriyyatı Təşkilatı, Tehran, 1989, 105 s.
- 2- Əsədəfruz Dr.Məhəmməd Tağı, narkomanlığın səbəbləri və narkotik maddələrdən qurtarmaq, Kuşamehr Nəşriyyatı, Şiraz, 2008, 245 s.
- 3- Hadi Dr. Mirəli, yeniyetmələr və gənclərin narkomanlığa yönəlmələrinin səbəbləri və amilləri, Ümid Mehr Nəşriyyatı, Səbzvar, 2005, 184 s.
- 4- Kərimpur Sadıq, narkomanlığın psixologiyası, Əmir Kəbir Nəşriyyatı, Tehran, 1985, 121 s.
- 5- Kəriminia Məhəmməd Əli, qızlarda və oğlanlarda narkomanlıq (narkomanlıq təhlükəsinə dair gənclərə profilaktik xəbərdarlıq), Camal Nəşriyyatı, Qum, 2000, 159 s.
- 6- Lalə dr. Mahmud, narkomanlıq fərdi xəstəlik, sosial faciə, Teymurzadə Nəşriyyatı, Tehran, 2000, 94 s.
- 7- Mümtazi Dr. Səid, ailə və narkomanlıq, Məhdis Nəşriyyatı, Zəncan, 2002, 277 s.
- 8- Purcəfər Məzdək, narkomanlıqdan qurtarma yolları, Hamun Nəşriyyatı, Tehran, 2006, 96 s.
- 9- Pikhart Dr. Karel, yeniyetmələrdə və gənclərdə narkomaniya ilə mübarizə və profilaktik yolları, tərcümə edən Məsud Human, Sabirin Nəşriyyatı, Tehran, 2001, 207 s.
- 10- Saqibi Fərid, narkomanlığın qarşısını alma prinsipləri, Mərkəzi Əyalətin Mədəni və İncəsənət Cəmiyyətinin Nəşriyyatı, Ərak, 2004, 53 s.
- 11- Təşəkkür Əhməd, ölümlə birgə səfər edənlər, narkotik və psixotrop maddələri tanıma, Salehan Nəşriyyatı, Qum, 2009, 166 s.
- 12- Bir qrup fikir sahiblərinin məqalələri, narkomanlığın qarşısını almağa mədəni təlimat üzrə məqalələr toplusu, 2003-cü ilin iyun ayı, Qərbi Azərbaycan Əyalətinin Mədəniyyət və İslama Çağırış Baş İdarəsinin Nəşriyyatı, Urmiya, 2003, 168 s.

TÜRK DÜNYASI'NDA KİMLİK VE KAVRAMLAŞTIRMA SORUNLARI

ISSUES OF IDENTITY AND CONCEPTUALIZATION IN THE TURKISH WORLD

ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОСТИ И ИДЕИ В ТЮРКСКОМ МИРЕ

İkbal VURUCU*

Türk dünyasına hizmet için ilk giden hiçbir maddi karşılığı beklemeyen sadece Türklük aşkıyla Türk dünyasında hizmet eden yalınsak Kenan Yavan Hoca'ya ithaf edilmiştir.

Özet

Türk dünyasında kimlik sosyolojisi ekseninde ele alınması gereken önemli sorunların başında kavram tartışmaları gelmektedir. Bu makalemizde Türkistan halklarının kendilerini tanımlama biçimleri ve “Türk milleti” mi yoksa “Türk milletleri” mi olarak adlandırılacağı sorunu Türk Birliği perspektifinden tartışılacaktır. Bağımsızlık kazanarak modern bir ulus devlet olarak yapılanan Türk Cumhuriyetlerinde de değişik dinamiklerin etkisiyle kimlik sorunu önemli bir yer tutmaktadır. Modern devlet ile bu sorun “millet” formu ile bir çözüme kavuşmuş görünüyorsa da bireylerin kendilerini mensubu kabul ettikleri toplumsal-kültürel çevrenin tanımlanmasında önemli bir karmaşa söz konusudur. Bizim burada ele alacağımız konunun çözümlenebilmesi için mevcut kavramsal tanımlamaların vuzuha kavuşturulması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, kimlik, Türk Birliği, Türk milleti

Abstract

The main questions of the Turkish World's sociological identity is depends on the discussions of its concepts. In this article you will get to find the identification terms within the Turkish Union perspective. In addition , you will find the forms of

* Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Konya/TÜRKİYE

the Turkistan people identifications, and also will see the roots of the identification problems within the Turkish world. Hence, this article shows that which definition must be used by the Turkish world ; “Turkish nation” or “ Turkish nations”.

As it is known that the all Turkish Republics have gained its independence with the status of modern nation state. But today, for the reason of the different effects of the some dynamics they have been gained identity question. In reality, some people can evaluate this problem which has been solved under the concept of nation. In fact its not reflects the realities. Because there is still big confusion on the terms of the Turkish identifications..As the result, with the effects of the social and cultural environment, Turks starts to identify themselves as a different identification. For the solution of this confusion, this study can show the present concepts on identification issues of the Turkish world and try to offer proposals on this subjects. It should be mentioned that it is the main reason for me to prepare this article...

Key words: Turkish World, identification, Turkish Union, Turkish nation

Giriş

Kimlik araştırmaları günümüzde başta sosyoloji ve sosyal psikoloji olmak üzere çeşitli kültür bilimleri arasında revaçta olan bir konudur. Geo-politik araştırmalarda da özel olarak bu konuya ilgi gösterilmesi araştırma nesnelerinin çözümlemesinde ve sorunların teşhis edilip sağlam çözümlerin konulmasında birincil önemdedir. Çünkü son kertede bu alan, insan unsuru üzerine kurgulanmıştır ve bu beşeri güç coğrafyayla kesişme noktasında hem o toplumu ve bölgeyi ve hem de bütün çevresini biçimlendirici güce sahiptir. Bu sebeple insanın anlam ve eylem ürettiği bütün etkileşim ve ilişkinin çok farklı boyutlarının bilinmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bu eksende etkin ve etkili politika üretebilmek için araştırma nesnesi olarak o toplumun çok boyutlu olarak tanınması yani bilinmesi, egemen olunması gerekir. Bütün bunlara binaen özne kaynaklı bütün ontolojik, epistemolojik ve aksiyon olarak etkinlik alanlarının bilinmesi sırrının çözülmesi gereklidir.

Türk dünyasının kimlik sosyolojisi ekseninde ele alınması gereken önemli bir meselesi de somut gözlemlenebilir verilerdeki kavramlaştırma tartışmalarıdır. Bu makalemizde Türkistan halklarının kendilerini tanımlama biçimleri ve “Türk milleti” mi yoksa “Türk milletleri” mi olarak adlandırılacağı sorunu Türk birliği perspektifinden tartışılacaktır. Bağımsızlık kazanarak modern bir devlet kuran Batı Türkistan Türklerinin karşılaştığı sorunların başında, devletin hukuki, siyasal ve toplumsal meşruiyet zemininin “millet” olunması ile birlikte, bireyin sosyolojik mensubiyetinin tanımlanması gelmektedir. Modern devlet ile bu sorun “millet” olarak bir çözüme kavuşmuş görünüyorsa da milletin alacağı siyasal form biçimi tanım alanının sınırları asıl sorunun temel kaynağı olarak tecessüm etmektedir. Bizim burada ele alacağımız konunun çözümlenebilmesi için mevcut kavramsal tanımlamaların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Bu yazımızda Türk dünyasıyla ilgili bir kavram tartışması yapılacaktır. Türk birliği perspektifinin kazandırılması için kendini bu alanda meşru kılacak kavram-

sal ve kuramsal düzeneklere gereksinim vardır. Zihinsel düzeyde soyut kavramsal bütünsellikler inşa edilirken gözlemlenebilir zeminle arasındaki müteakabiliyet ilişkisinin sıkı bir biçimde kurulması gerekmektedir. Türk dünyasının hangi koşullar altında, hangi perspektifle ele alınması gerektiğine ilişkin sosyolojik tasavvur maalesef oluşmamıştır ve şimdilik oluşmaktan da uzak görünmektedir. BAL-TAM Türklük Bilimi Dergisi'nde, çoğunlukla böyle bir tasavvurun ve tahayyülün oluşmasına bir katkı olması için kavramsal tartışmalara özellikle yer ayrılmalıdır ve de biz bu amaç doğrultusunda bu çalışmamızı hazırladık.

Bilim ve İktidar

Türk dünyasında kimlik sorunlarının çözümlenmesinde zihinsel tutumun pozisyonu bu alanı kendi gerçekliği çerçevesinde anlama çabalarıyla başlar. Bu durum tespiti mevcut alanla ilgili bir terakki ve tekâmül meydana getirecektir. Bu tavrın oluşturucuları da şüphesiz bilim adamı/aydın/entelektüellerdir. Türkiye'de kültür bilimleri sahasında azımsanmayacak çoğunlukta sosyal bilimci ile bunların hizmet verdiği enstitü ve bölümler mevcuttur. Üniversitelerin büyük çoğunluğunda ve sivil toplum örgütlerinde azımsanamayacak oranda bilim adamı akademik yaşamın içinde yer almaktadırlar.

Fakat bilgi üretim merkezlerinde yani üniversite ve enstitülerde yer alıp da bu sahaya bir katkı sağlanamaması veya katkının olması gerekenden çok az bir yekûn tutması ülkemiz aydın sosyolojisi açısından incelenmesi gereken bir durumdur. Özellikle tarih ve sosyoloji disiplinleri içerisinde Türk dünyası yönündeki verimsizlik, uranın (slogan) eylemin önüne geçtiğinin açık bir göstergesidir. Bu sebeple, Türk dünyasıyla ilgili kavramları, kavrayışları, olguları ve konuları sağlıklı bir şekilde tartışacak ortamların oluşturulması gerekmektedir. Türk lehçelerinden ve Rusça'dan, tarih ve kısmen dil/edebiyat ürünleri aktarılmışsa da güncel kimlik tartışmaları maalesef yok denecek kadar az ve yetersizdir. Akademide bulunmanın verdiği mütekebbir karakter, bilim adamı ve aydınlarımızda, varoluşunu verdiği eserlerde değil ama maalesef devlet kölesi konumunda bulunularak tecessüm ettirilmektedir. Batıda milliyetçilik ile ilgili güçlü literatürün Türkçeye ve ilim âlemine kazandırılmasında Batılı araştırmacıların etkinliği ne ilginçtir ki Türk dünyası araştırmalarında da kendini göstermektedir.

Bilgi ve özellikle bilimsel bilgi uzayda bir boşlukta teşekkül etmez. Tarihsel ve kültürel bir zeminde toplumsal olgu ve olaylara bağlı olarak inşa edilir. Bu sebeple bilim ve ortaya çıktığı toplumsal, sosyokültürel yapı arasında ve örgütleniş biçiminde diyalektik bir ilişki/etkileşim vardır. Bilimin niteliği ve etkinliği mevcut düzeyince toplumun biçimlenişinde etkili bir olgudur. Modern toplumun kazandığı ve sürdürülebilir yapısı üzerinde bilimsel bilginin oluşturucu/dönüştürücü yapısı bugün itibariyle önemli bir etkidir.

Bilimsel bilginin üretiliş koşulları ve hangi öznenin bilişsel dünyasına bağlı olarak şekillendiği araştırma nesnesi haline getirilen olgunun kavrayış ve tasavvurunda etkin bir konumda bulunmaktadır. Bu sebeple Türk dünyasının nesneleştiril-

diği bir bilimsel aktivitede öznenin kültürü, tutumu, değerleri, psikolojisi, beklentileri yani öznelliği araştırmanın istikametini belirleyeceği için son kertede bilimsel ürünün hitap edeceği sosyokültürel çevreyle uyum(suzluk) tezahür edebilir. Bu noktada bilimsel üretim koşullarının öznenin öznelliğine bağlı olarak şekillenebileceği gerçeğinden hareketle araştırmanın yönü bilimin kurgusuna bağlı olarak renklendirilebilir. Böylece Türk birliği perspektifi tutarlı ve sağlam bir zeminde vücut bulabilecektir. Türk dünyası eksenli kimlik tartışmalarının bu topluluklara mensup kişiler tarafından ortaya konulup, tartışılıp, değerlendirilmesi ve bir/çok sonuca ulaşılması verimli bir bilimsel üretim için öncelikli şarttır.

“Bir hâkimiyet nesnesine dönüştürülmek istenen herhangi bir şey, önce bir bilgi nesnesine dönüştürülmelidir; çünkü, ilkin, bilinmeyen meçhûldür ve meçhûl olana da hükmedilemez ve ikinci olarak, insanın "bilgi"den başka bir güç kaynağı yoktur.”¹ hükmü gereğince Türk dünyası, mevcut bütün bilim disiplinlerinin araştırma nesnesine dönüştürülmelidir. Böylece gelecek konusunda tahakküm araçlarının kullanılmasında muktedir taraf “biz” yani Türkoloji’nin araştırma nesnesi olan “Türkler” olmalıdır. Aksi halde “öteki”lerin egemenliğinde inşa edilecek bir söylem egemenlik konusundaki inisiyatifin de ötekilerin eline geçmesi demektir. Hocaoğlu, Modernite’nin bilimi “saf bilim” olmaktan çıkararak bir “vâsıta bilim”e ve oradan da bir tahakküm vâsıtasına dönüştürmesinin yıkım getiren bir neticesini de insan dünyası üzerinde olduğunu bunun da Küresel Batılılaşma / Batılılaştırılma ve Kolonyalizm olarak tezâhür ettiğini vurgular.² Bugün bilimsel etkinlikte egemen olan felsefî alt yapı bu önermeye dayanmakta, bilim iktidar için bir tahakküm aracına dönüşmüş bulunmaktadır. Araştırma nesnesi haline getirilecek olan Türk dünyasının da bu eksenle değerlendirilmeye tabii tutulması mecburiyeti vardır. Bilimin temelinde nesnesinin tözsel ve araz niteliğinin değiştirilebilir, dönüştürülebilir ve nihayetinde de hükmedebilme süreçleri vardır. Bu sebeple Türk dünyasında bazı toplumsal, kültürel, tarihsel olguların ve kavramlarının “birlik” istikametinde değiştirilmesi, dönüştürülmesi gerçekleştirilebilir.

Türk aydını soyut, gerçeklikten kopuk bir düşünce biçimine değil; somut, gözlemlenebilen olgulara bağlı düşünce tarzına rağbet etmelidir. Böylece Türk dünyasındaki yaşam biçimi, egemen dünya görüşü, değer anlayışları, özne ve grupların birbirleriyle olan ilişki biçimleri konusundaki tahayyül ve tasavvurlar araştırılacak konuların daha sağlam bir zeminde kavranabilmesini sağlayacaktır.

Kimliğin Kavramlaştırılması Sorunu

Kimlik bir tanımlamadır; sınırlamadır; içeriklemedir; değer atfetmedir. Kimlik öznenin birlikte yaşadığı grup ve toplumla olan ilişki ve etkileşiminin sonucunda tebarüz eder. Bir başka deyişle, öznenin toplumsal ve kültürel alandaki statü ve rolünün konumlanmasıdır. Şu noktanın özellikle bilinmesi gereklidir ki kimlik inşası öncelikli olarak “öteki”nin mevcudiyeti ile kendini var kılar. Bu tanımlamaya bağlı olarak kişi ve gruplar kendi kimliklerini insan-grup varlığı kategorileri-

¹ Durmuş Hocaoğlu, “Bilgi’den Kudret’e, Kudret’ten Tahakküm’e”, Türkiye Günlüğü Dergisi, sayı: 88, Bahar 2007, (<http://www.durmushocaglu.com/dh/yazi.asp?yid=4949196>), s. 116

² Durmuş Hocaoğlu, a.g.m., s. 120

nin biri veya hiyerarşik olarak bir kaç içinde konumlandırır. Öznenin kimlik inşasının tamamlanması gurup ve toplumla olan ilişkilerde tutarlılık, süreklilik, güven gibi unsurları da beraberinde getirir. Bu psikolojik, toplumsal ve kültürel tamlama hali özdeşleşmedeki istikrarın bir başka ifadesidir. Yani insanın, artık hem kendisini algılayışı hem de öteki tarafından algılanışında bir uyumluluk söz konusu olmaktadır. Toplumun sahip olduğu düşünme biçimi, tarihsel kazanımlar, gelenek, değer ve normlar, inanışlar, ritüeller, simgesel anlamların kabul edilişi uyumun derecesini gösterir. Kimlik olgusu insan tarafından doğuştan getirilen veriler değildir. Belli toplumsal ilişkiler örüntüsünün sonucunda bu dünya da oluşur. Aile, okul, sokak, her tür gurup ilişkileri bu örüntüyü meydana getirir. İnsanın fizyolojik değişimine bağlı olarak, kendisi ve toplumsal ilişkilerdeki konumu hakkındaki kanaati sürekli değişiklik gösterir. Yani bireysel kimliği, değişime bağlı olarak bir değişiklik ve dönüşüm sergilerken kolektif kimlikten farklılığını da ortaya koymuş olur. Kolektif kimlik öznenin özenle koruduğu, zamanla içselleştirmiş olduğu aidiyetlik alanıdır. Bu alan da tarihsellik ile belirlenir. Tarihsellik veçhesi kolektif kimliğin tözsel yapısıdır. Dil, din, destanlar, mit, tarihsel kurgular ve bunların belirleyiciliği kolektif kimliğin niteliğini de gösterir. Boy, ulus, etnik gurup, imparatorluk gibi. Öznenin verili ve toplumsallaşma ile kazandığı kimliklerde olan bu insan gurup varlıkları kimliğin etkin ve edilgen veçheleri olarak da tebarüz eder. Etken ve edilgenlik alanları sahip olunan siyasi yapının biçimine göre bir belirginlik kazanır. Yani ulus devlet olan bir iktidar biçiminde ulusal kimlik etkin; diğer kimlikler varlığını korumakla birlikte edilgendir.

Bu çerçevede Türk Dünyası'nın sosyokültürel varlığının tarihsel zeminde başta sosyoloji olmak üzere antropoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi, uluslar arası ilişkiler, felsefe gibi disiplinler bağlamında çözümlemesinin yapılması gereklidir. Bunun için de öncelikli olarak sözü edilen beşeri alanla ilgili kimlik sorunlarının çok yönlü olarak irdelenmesi zorunludur. Karşılıklı olarak toplumlarımızın birbirlerini nasıl algıladıklarını bilmemiz gereklidir. Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Hakas, Altaylı kimdir? Biz bu toplulukları etnokültürel noktada nasıl tasavvur ediyoruz? Onlar bizi nasıl algılıyor? Kendilerine biz Türkiyelilerin yaygın kanaatindeki gibi Türk olarak adlandırırılar mı? Esas önemlisi de kendilerini Türk kabul ederler mi?

“Türk toplulukları”, “Türk Dünyası” gibi ifadeler bizim, var olan bir topluluğa etnokültürel temelde atfettiğimiz bir etiketlemedir. Yani dışardan bir kimlik atfedilmesi vardır. Türk kültür dairesine mensup hiçbir topluluk kendini “Türk” olarak adlandırmamaktadır.³ Tarihsel noktada sözü edilen topluluklar kendilerinin “Türk soylu” olduklarını bilmekle birlikte bu tanımlama tarihsel referanslıdır. Bütün zaman ve mekânlarda etkin bir kimlik olarak tecessüm etmemiştir. Ortak bir kültürel yaşantı evreni olarak dil, din, gelenek, gibi mensubiyetler yanında toplumsal birim-

³ Milli mücadeleyle birlikte, Rusya ile siyasi sınırlarımız çizilirken sınırlarımızın ötesinde kalan Türk grubu olan Ahıska Türkleri bütün SSCB dahilinde Türk olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Kırgızistan'da kendilerinin Gök-Türkler'in soyundan geldiklerini belirten ve pasaportlarında Türk olarak geçen Türk-Ata topluluğu vardır. Türk-Ataılar konusunda yapılmış güzel bir tanıtma çalışması için bkz. M.A.Arslan, “Bilinmeyen Türkatalar”, Orkun, sayı: 101, 2006

ler zaman ve uzama bağılı bir görece adlandırma vardır. Kimi zaman diliminde Saka, Hun, Üysin (Wu sun), Uygur, Oğuz olmakla birlikte bütün bu farklılıkların ortak bir adlandırmaya müteallik olması Türk Kağanlığı(Gök-Türkler) ileldir. Fakat bu birlik projesi de kendi toplumsal kültürel bütünlüğü, her bir bireyi tarafından mündemiç kılınan bir kimlik olarak teşekkül etmeden parçalanmıştır. “Türk” adının siyasi bir yapılanmaya konulmuş olması, diğer devletler tarafından bu birliğin içinde yer alan toplulukların da Türk olarak adlandırılması, yani bir kimlik tanımlaması sürecini de başlatmıştır.

Ortak kültürel yaşantılarına rağmen farklı boy birlikleri halinde örgütlenmiş olan Türklerin öteki tarafından algılanışı ve kimlik tasavvuru “Türk” isminde yansımaları bulmuştur. Bu sebeple bu topluluklar kendilerini, Uygur, Kırgız, Oğuz, Kıpçak olarak adlandırmış olsalar da gözlemlenebilir verilerin kaynaklık ettiği bir olgu olarak komşuları tarafından “Türk” olarak anılmışlardır. Bilimsel çalışmalarda özellikle bağımsızlık dönemine kadar yapılmış çalışmalarda bu bölgeler idari ve coğrafi alanda Türkistan olarak geçmiştir. Şimdi bu kullanım Batı kaynaklı olarak bilinçli bir şekilde terk edilmekte, yerine de “Orta Asya” terimi kullanılmaktadır.

Sosyolojik olarak hiçbir birey ve gurup tek kimlikli bir karakter sergilemez. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Türk topluluklarında, kimliklere aitlik, hiyerarşik bir yapılanma vardır. Genel Türk kültür çevresi içinde sosyolojik olarak bir alt kültür unsuru kabul edilen “Kazak” önce etnikleştirme sonra da ulus statüsünde bir inşaya maruz kalmıştır. Bugün itibarıyla bu kimlik kategorisi önemli ölçüde kendini işlevselliğiyle tecessüm ettirmiş ve sosyokültürel sistem bu ekseninde kendini yeniden üretir hale gelmiştir. Yani Kazak etnokültürel kimliği toplumsal kültürel ilişkilerdeki belirleyiciliğiyle ülkede öne çıkmaktadır. Bunun yanında her Türk Cumhuriyeti’nde farklılık arz etmekle birlikte örneğin Kazakistan’da önemli bir aydın tabaka kendi tarihlerinin Türk köküne atıfta bulunur ve bu çok önemsenir. Her yıl üniversitelerde ve devlet kurumlarında bütün Türklerin ortak tarihi olarak kabul edilen Türk Kağanlığı dönemi özel bir ilgiyle gündeme getirilmekte, araştırma konusu yapılmaktadır. Bu politikaların da sonucu olmak üzere halkın kimlik algılamasında “Türk soyluyuz” diyerek bir tarihsel aitlikten söz edilebilir. Fakat asla biz “Türküz” gibi bir aidiyetlik kategorisi söz konusu değildir. “Biz Kazakız”, bugün toplumsal ilişkilerde belirleyici olan işlevsel merkezi kimliktir. Ulusal devlet olmanın gereği olarak da merkezi eğitim sistemi bu olgu doğrultusunda yapılandırılmıştır. Alp Er Tungalar, Meteler, Bilge Kağanlar ise Kazakların Türk atalarıdır.

Millet olma sürecinde hatırlama ve unutma edimlerinin çok önemli bir işlevi vardır. Kazaklar da bu sürece önemli “hatırlama”larla katkıda bulunmaktadır. Köklere ait kolektif hafızanın canlandırılması ve bireylerin yaşamında yer etmesi bütün Türk toplulukları açısından hedeflenmemiş bir sonuca götürecektir. Çünkü hatırlanacak olan tarih “ortak tarih” unsurlarıdır. Bu yönde Kazakistan devleti, “Kültürel Miras” olarak adlandırılan bir program başlatmıştır. Bu ekseninde Kazak tarihi olarak ortak Türk tarihi kaynakları yani Saka, Hun, Türk kağanlığı ile bağlantılı birinci derece kaynaklar Kazak diline çevrilmektedir. Bunlar içinde başta komşular olmak üzere diğer ülkelerdeki Türk tarihiyle ilgili kaynakların satın alınması

bu mümkün olmadığı yerde mikro filmlerinin alınması kararlaştırılmış ve uygulanmaya başlanmıştır.

Kısaca diyebiliriz ki, Türkistan Cumhuriyetlerinde etkin, merkezi kimlik yerel kimlikleridir. Yani Kazak, Özbek, Kırgız vb. Bu süreç onlar açısından normaldir ve desteklenmelidir. Çünkü bu kimlikler merkezi bir konumda bulunmakla birlikte, her ne kadar kimi zaman önemli bir çatışma unsuruna dönüşebilse de, kendi alt bağlılık aidiyetlerini ortaya koymaktadır. Gelecekte hedeflenen Türk birliği gibi projelerin sağlam sosyolojik ve politik alt yapısının oluşması için bu topluluklar önce *Kazak, Kırgız, Özbek uluslaşmasını* gerçekleştirmelidir. Sonra kendi doğal süreçleriyle *Türk Milletleşmesine* giden yolda toplumun yapısal sorunları en alt seviyeye indirilerek istikrar kazandırılmasının yolu açılacaktır.

Çatışan Kavramlar ve Sosyolojik İzdüşümleri: Türk Milleti mi? Türk Milletleri mi?

Türk dünyasında kimlik sorunlarının çözülmesinde öznenin zihinsel tutumu ve bu verili alanın kendi gerçekliği çerçevesinde “anlama” çabaları işlevsel bir etki yapar. Bu edim, mevcut araştırma nesnesiyle ilgili sorunların tespiti ve teşhisi ile çözülmesinde önemli ölçüde bir terakki ve tekâmül meydana getirecektir.

Milliyetçilik üzerine yazılmış olan literatürde genel olarak “millet” kan-kültür ve hukuk zeminine dayalı olarak iki kategoride açıklanmaktadır. Yani başka bir deyişle vatandaşlık kurumu ekseninde bir teritoryal-hukuki bir tanımayla mı yoksa etnik-kültürel zeminde verilere dayanılarak mı tekevvün edecek? Bununla birlikte, devletin alacağı kültürel renk nasıl belirlenecektir ve bu renk milli devletin kuramsal ve kurumsal olarak yapılanmasını ne ölçüde belirlemektedir?

Bağımsız Türkistan devletleri modern dünya siyasal sisteminin bir gereği olarak ulusal devletler formunda yapılanmışlardır. Hukuki ve siyasal bir durum olarak bu devletlerin her biri uluslararası hukuka göre “devlet”tir. Bu devletin meşruiyet kaynağı olarak da dayandığı egemenlik zeminini de “ulus” olarak tanımlanmaktadır. Yani bu çerçevede bir Kazak ulusundan, Özbek ulusundan, Türkmen ulusundan söz edilebilir. Fakat bu tasnif sosyolojik, tarihsel, antropolojik bir sınıflandırmaya teşmil edilemez. Bu sebeple hukuki alan ile kültürel alan birbirleriyle örtüşmeyen sahalardır. Hukuki, soyut, genel bir kimlik tanımlaması toplumsal, kültürel, tekil, somut bir kimlik tanımlamasının yerini tutmaz. Bu sebeple birbirinden bağımsız, tekil, özgün bir “milletler” varlığından değil, aynı tözden varlık bulan aynı tarihsel tecrübe, toplumsal pratikler, tinsel yaşam, anlamlar evreni ve zihniyet örüntüsüne müteallik “tek millet” olgusundan bahsedebiliriz. Uluslararası sistem gereğince her bir Türkistan devleti farklı bir devlet ve farklı bir millet olarak siyasal yapıda yerini almaktadır.

Türkistan devletleri kendi siyasal söylemlerinde de millet tanımlarını teritoryal/hukuki bir zeminde inşa etmektedirler. Bu tercihin en önemli sebebi de bu Türk ülkelerinin etnik-dini açıdan çoğulcu bir yapıda olmalarından kaynaklanmaktadır. Resmi bir söylem olarak çok kültürlü toplum retoriği kabul edilmiştir. Bununla birlikte resmi söylemdeki teritoryal ve hukuki nitelikteki vurgu pratikte

devlet politikalarının devlete adını veren ana kültür ve etnik yapıya uygun bir zeminde tezahür etmektedir.

Türk dünyasında genel olarak çok kültürlülük, çokkültürcülük düzeyinde politik bir alan olarak kendini hissettirmektedir. Bu açıdan Türk dünyasının bütün siyasi sınırları çok kültürlü bir yapı sergilemekle birlikte esas olarak Kazakistan ve Kırgızistan gibi Slavyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkeler çokkültürcülüğün uygulama alanı bulduğu yerlerdir. Başta Kazakistan olmak üzere bütün Türkistan ülkelerinde etkin bir konumda bulunan Rus azınlık ve bunlar üzerindeki Rusya'nın "koruyucu" dış politika stratejisi ülke içinde de çok kültürlü bir politika izlenmesini zorunlu kılmaktadır. Azınlıkların etkin konumları Rusya'nın jeo-kültür politikalarının da belirleyici özelliğini oluşturmaktadır.

Literatürde toprak ve kan hukuku ekseninde bir tanımlama alanı bulan "vatan-daşlık", "millet", "milliyetçilik", teorik olarak zihinsel bir düzen kaynağı olsa da sosyolojik bir olgu olarak bu ölçütlere mutlak bir uyum söz konusu değildir. Bu kavramlar açısından her toplumsal formasyon için farklı bir süreçler kümesi mevcuttur. Dünya sistemine dâhil bütün ulus devlet oluşumları ortak bir işlevsel forma sahip olsa da oluşum, muhteva ve yapılanması farklılık arz etmektedir. Bu sebeple tekbiçimli bir ulus devlet değil çokbiçimli bir ulus devlet olgusu bulunduğundan devletlerarası ilişkiler ağında yer aldığı için Türkistan devletleri için de analiz düzeyinde ortak bir devlet yapılanması varmış gibi değerlendirme yapamayız. Fakat bu bağlamda her bir Türk devletini kendi özgünlüğü içinde devlet yapılanmasını değerlendirirken devletin kurulduğu sosyo-kültürel zeminin tarihsel perspektifte birlikteliğinden, ortaklığından, aynılığından yani tözsel bir bütünsellikten bahsedebiliriz.

Ontolojik olarak Türk milliyetçiliği ve Türk kimliği, Türk kültürüne dayanır. Bu sebeple Türk dünyasının kültürel kimlik açısından değerlendirilmesi yapılırken, farklı siyasi hukuki içerikli tanımlamaların varlığını ortak tözün farklı kavrayış biçimleri mesabesinde kavramlaştırılması olarak kabul etmek gerekir. Türk toplulukları farklı bir siyasi ve sosyal örgütlenme gerçekleştirmiş olsalar da müştereken paylaştıkları bir kültürel simgesel kodlara mütealliktirler. Başka bir deyişle ortak bir tarihsel varlık alanına sahip olup bunun ortaya çıkardığı ortak bir dünya görüşü, anlamlar dünyası, zaman perspektifi, gelecek tasavvuru, eşyayı algılama ve kavrama biçimi sağlamaktadır. Büyük küçük bütün Türk toplulukları hakkında yapılmış ve yapılmakta olan araştırmalar "Türkoloji/Türklük bilimi" ortak adı etrafında sınıflandırılmaktadır. Bu da kimliğin önemli bir özelliği olan "öteki" tarafından algılanışındaki ortaklık zeminini göstermektedir. Ontolojik açıdan bütüncül bir Türk kültürü/kimliği mevcuttur. Türk dünyasındaki söz konusu olan farklılıkları da sosyolojik olarak bu tözün zamana ve mekâna bağlı, kendi bünyelerine uygun bir yorumlanması, kavranması olarak görülmelidir.

"Türk milletleri" tartışmasının bir başka versiyonu da "Türk dilleri" kavramında kendini somutlaştırmaktadır. Türkçenin gramer ve telaffuzu açısından biraz farklılaşması lehçe olarak ifade edilmektedir. Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi vs. gibi bir kullanım Türkçenin bu farklılığının "lehçe"; Kazakça, Türkmence ola-

rak ifadesi de “dil” olarak kabul edildiğinin göstergesi sayılmaktadır. Bu farklılıklardan herhangi birinin kabul edilmesi yönünde yapılacak tercih ise ideolojik, fikri bir duruşun tezahürüdür.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu devletler bağımsız birer siyasi birim ise bu devletlerin resmi dilleri statüsünde bağımsızlığın simgesi olarak resmi/hukuki düzeyde ayrı birer dil olduğu kabul edilmelidir. Sorunun ikinci bir boyutu olarak tarihsel bir temelde sosyo-kültürel bir olgu olarak Türkçenin “tek bir dil” mi yoksa “Türkçeler”den mi oluştuğu gerçekliğidir. Kazakçanın, Özbekçenin vb. bağımsız birer “dil” olduğunu kabul eden, benimseyen ilim adamları her bir Türkçenin artık bir yazı dili, edebi dil olarak kendi gelişim ve kullanım alanını teşkil ettiğini belirtmektedirler. Fakat kanaatimizce bu yeterli bir sebep teşkil etmez. Çünkü Türk dünyasının batısında Osmanlıca, doğusunda Çağatayca çok güçlü ve işlenmiş bir yazı/edebi dildi ve onlar da Türkçenin bir lehçesi sayılmıştır. Yani konuşma dilinin yazı-edebi dil olarak tezahürü bunların bağımsız birer “dil” olmasının ölçütü değildir. Türk dil tarihinde “Tarihi Türk Lehçeleri” ve “Çağdaş Türk Lehçeleri” terkiplerinin kullanılıyor olması isabetli bir tavidir. Bu sebeple, Kazakça, Altayca, Özbekçe, Tatarca vb. genel olarak Türk dilinin bir cüzünü oluşturur.

Kilim, atılan binlerce ilmikten oluşur. İlmik tek tek alındığında anlamsız bir ilmiktir, fakat bu dokunan ilmiklerin bütünü birleştirildiğinde ortaya çıkan anlamsal bir nesnedir yani kilimdir. Ve her kilim farklı renklerden ve simgelerden oluşan bir kimliktir. Örne malzemesi aynı fakat zihinlerde oluşturulan tasavvuru veren tözün kavranışı ve algılanışı başkadır. Bu metaforu toplumsal alana da ikame edebiliriz. Burada töz Türk kültürü/kimliğidir. Söz konusu olan farklılıklar ise bu tözün farklı biçimlerde kavranışı ve yapılanışdır yani kilimlerdir. Her bir kilime kimliğini kazandıran simge ve anlamsal mesaj ise aynıdır. Özverili bir çalışma ise bu farklılıklardan daha büyük, özenle ilmiklenmiş, sağlam, her birini kapsayacak anlamsal bir ortaklığa sahip simgelerle oluşturulacak kilimdir. Yani bütüncül, ayrılmaz birbirlerini mezcetmiş unsurlardan müteşekkil Türk kimliğinin varlığı. Türk birliğinin bilincinde, ilmik atmaktan yorulmayan, bütün zorluklara karşı bu idealden sapmayı düşünmeyecek bir gurup entelektüel ve bilim adamı Türk birliği projesinde öncelikle gerekli olan tek araçtır. Yoksa bir kimlik kazanmak için ilmik ilmik örülmeyi bekleyen, biçimlendirilecek bir malzeme, töz yani toplum, yani yerinden kaldırılamayacak kadar büyük cevher işlenmeyi beklemektedir.

Genel Türk kültürü/kimliğinin alt bölümleri olarak hâlihazırdaki siyasi ve toplumsal birimler üst bir kimlikte yapısal-işlevsel toplaşma için gereken yapısal eşik değerini tamamlamaktadırlar. Bu kültürel-sosyal dinamiklere dayanan büyük birlik daha kolay, sağlam, güçlü bir ortaklığın birlikteliğini oluşturacaklardır. “Şu hâlde bir kere daha: Bilgi kudrettir ve dahi, kişiler gibi toplumlar da bilmedikleri karşısında peşinen mağlûpturlar. Ve dahi bilinmelidir ki, tarih yere düşenlerin cesetlerine basarak ilerler.”⁴

⁴ Hocaoglu, a.g.m., s. 128

Sonuç

Evrensel bilgi, olay, olgu yoktur. Burada özellikle bilgi türleri ve bunların içinde de bilimsel bilgi sürekli evrensellik vurgusunun yapılageldiği bilgi edinme türüdür⁵. Bilimsel bilgi evrensel bir nitelik taşıdığı iddia edilse de bilimsel bilginin uygulama alanı bulduğu mekan ve toplum tekil ve öznel niteliğiyle öncelenir. Bilimsel bilginin teşekkül ettiği tarihsel ve toplumsal koşullar evrensellik taşımaz aksine tekillik olarak temayüz eder. Her biri farklı bir zaman ve uzam üzerinde konumlanmış olan toplumun ilişkiler örüntüsü ve gelişim sistemi tarihsel ve kültürel bir arka planda şekillendirilir. Toplamların bu farklılıkları ekseninde sorunları ve çözüm teknikleri de özgün ve tekildir. Bir toplumun sorunları çerçevesinde geliştirilen çözüm teknikleri başka toplumlara ve sorunlarına teşmil edilemez. Bilimsel bilgi gibi bazı bilgi edinme biçimlerine ve tekniklerine, Batı toplumlarının kültür ve değerleri gibi bazı toplumlara ve değerlerine evrensellik atfedilmesi bu gerçeği değıştirmez.

Türk dünyasına verilmek istenen biçim göz önünde bulundurulduğunda bu ismin karşıladığı toplumun başka toplumlara benzemediği ve dolayısıyla başka toplumların sorunlarına karşı geliştirilen modellerin ve çözüm tekniklerinin de ihtiyaçlarını karşılayamayacağı bilinmelidir. Batının millet, milliyetçilik, kültür, evrensellik, çok-kültürcülük vb. kavramsallaştırmalarının yetersizliği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu eksen de Türk dünyasının toplumsal, kültürel, politik kurumlarının oluşumu ve gelişiminde belirleyici olan dinamikler merkez alınarak kendi kavramlar setini oluşturmali ve bu zeminde de bilimsel bilgisini var kılmalıdır. “Varlık”ın yeniden ontolojik, epistemolojik, aksiyolojik inşasında veya kavranışında ortak bir töz olarak Türk varlığı esas alınmalıdır.

Her birey bir sosyo-kültürel çevrede doğar ve bu çevrede ilişkiler örüntüsünü oluşturur. Bu sosyolojik çevre bir ailedir, boydur, cemaattir, cemiyettir, millettir veya başka bir kümedir. Somut olarak bu çevreyle bir ilişkiye gireriz. Fakat buna mukabil kavramsal olarak birey somut olarak mensubu bulunduğu bu ortamda kendini tanımlamada aynı derece somut bir gerçekliğe sahip değildir. Sosyo-kültürel gerçekliğimizin tanımlanmasında bilimsel bilgiden dine, siyasal aidiyetlikten duygusalığa kadar çok farklı argümanlar kullanılmaktadır. Bu çetrefilliği aşarak sosyal, kültürel ve tarihsel gerçekliğimizle en yakın örtüşme derecesine müteallik “millet” olgusunu önce felsefi sonra da bilimsel temelde yeniden inşa etmeliyiz. Bu milletin adı da “Türk Milleti”dir. “Niye Özbek, Türkmen, Kazak, Tatar değil de Türk?” diye ortaya konulacak bir soruya tarihsel referanslarla cevap verebiliriz. Çünkü bütün Türk topluluklarını tanımlayan ilk kültürel kimlik “**Orhun Yazıtları**”dır, “**Türk Kağanlığı**”dır, ilk ortak ansiklopedimiz “Divan-ı Lugatı’t- Türk”tür, Türkistan’ın Türk Kağanlığı’ndan yüzyıllar sonra yirminci yüzyılda Türkistan’da kurulan devletin adı “**Türk Cumhuriyeti**”, Anadolu’da kurulan devletin adı ise “**Türkiye Devleti**”dir.

⁵ Batılı bilginin eleştirisi üzerine Türkiye’de çıkan en yetkin eser Korkut Tuna’ya aittir. Bkz: “Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine”, İstanbul: Ufuk kitap, 2005

KAYNAK

Tölevkali Burbayev, “*Ult Mentaliteti*”, Astana: Elorda, 2001.

Durmuş Hocaoglu, “*Bilgi’den Kudret’e, Kudret’ten Tahakküm’e*”, Türkiye Günlüğü Dergisi, sayı: 88, Bahar 2007.

Dosmuhamed Kişibekov, “*Kazak Mentaliteti: Keşe, Bugin, Erten*”, Almatı: Ğılım, 1999

Ertan Efegil.-Pınar Akçalı, [ed.] “Orta Asya’nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam,

Milliyet ve Etnisite”, İstanbul: Gündoğan yay., 2003

Sayran Ebuşerip, “*Etnos cane Onın Özindik Sanası*”, Almatı: Ğılım, 1999.

Jurgen Habarmas, *Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine*. İstanbul: Kabalcı yayı-nevi, 1998.

M. A. Arslan, “Bilinmeyen Türkatalar”, Orkun, sayı: 101, 2006.

Korkut Tuna, “*Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine*”, İstanbul: Ufuk kitap, 2005.

Doğan Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*. İstanbul. İnkılap, 1999.

Doğan Özlem, *Kavramlar ve Tarihi-1*. İstanbul: inkılap, 2002.

Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*. Ankara: MEB,

1995.

(<http://www.durmushocaoglu.com/dh/yazi.asp?yid=4949196>)

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ NARKOTİZMLƏ VƏ NARKOBİZNESLƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜBARİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ACTUAL PROBLEMS OF CRIMINAL LAW WITH DRUG AND BUSINESS IN THE PERIOD OF GLOBALISM

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ БОРЬБЫ С НАРКОТИЗМОМ И НАРКОБИЗНЕСОМ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Davud ŞAHİCƏFƏRLU*

Özet

Yazıda,, narkotizmin çeşitli yönlü bazı tezahürleri araştırılıyor. Yani, onun sosyal tehlikeliliği açısından yarattığı etkileri, cinayet emeli gibi ortaya çıkarttığı fesatlar, bu tür olaylara karşı mücadelenin çağdaş durumuna, bununla birlikte uluslararası seviyede narkotik cinayetharlığa karşı tedbirlere aydınlık getiriliyor.

Anahtar kelimeler: Narkotizmin, cinayet, mücadelenin, uluslararası, sosyal tehlike

Resume

In article explores the different elements of narcotize. These elements are: the results of narcotics using in society, narcotize as a crime, the situation about punishment against narcotize, the international struggle, the preventive struggle against this crime and others. Influence of each mentioned circumstances to the qualification of crime is researched in the article.

Influence of each mentioned circumstances to the qualification of crime is researched in the article.

Key words: Narcotize, international, crime, fight, using in society

* Bakü Devlet Üniversitesi Cinayet Hukuku və Kriminoloji Bölümü Asistanı/
AZERBAIJAN

Ötən yüzilliyin bəlalardan sayılan narkomaniya əfsuslar olsun ki, XXI əsrin də ağırlı qlobal problemləri sırasında qalmaqdadır. Bu bəla dünyanın bütün dövlətlərində mövcuddur və təəssüflər olsun ki, Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Problemin dünyəvi xarakteri, ümumən, beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac vermiş və narkotizmə qarşı mübarizədə ümumi səylərin birləşdirilməsi istiqamətində birgə fəaliyyət gücləndirilmişdir. Buna təsir edən əsas amillərdən biri narkotik cinayətlərin mahiyyətinə və təhlükəlilik dərəcəsinə görə beynəlxalq xarakter almasıdır. Mübarizə tədbirlərində səylərin birləşdirilməsi isə beynəlxalq təşkilatların problemə yanaşma metodlarından bəzi müxtəliflikləri ehtiva edir. Bu tənzimləmə metodlarından biri ümumi beynəlxalq hüquqi aktlardır, "iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində, eləcə də irqindən, dil və dini fərqiindən asılı olmayaraq hamı üçün insan hüquq və azadlıqlarının təşviq və inkişaf etdirilməsində beynəlxalq həmrəyliyin həyata keçirilməsi" məqsədi əsas götürülür. (kurs,1981: s.83)

Narkotizmin doğurduğu təzahürlər olduqca çox aspektlidir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan elmi tədqiqatlar onun daha təhlükəli təzahürlərini üzə çıxarmadadır. Narkotik maddələrdən həkim təyinatı olmadan sui-istifadə narkomaniya xəstəliyinə səbəb olur. Məlumdur ki, bu xəstəlik insanın bir şəxsiyyət kimi mənəvi-psixoloji, sosial-hüquqi və sosial-tibbi mənada məhvə doğru aparır, onu yaşadığı sosial mühitdə, cəmiyyətdə təhlükəli bir fərdə çevirir. Narkomaniya insanlar arasında QİÇS, vərəm, xərçəng və başqa təhlükəli, sağalmaz xəstəliklərin sürətlə artmasına şərait yaradır, insan genefonduna sarsıdıcı zərbə vurur, anormal və psixi xəstə doğulan nəsillərin artmasına səbəb olur. Narkomanların düşdüyü vəziyyət onların ən ağır, qəddar və təhlükəli cinayətləri, asanlıqla törətməsinə stimül verir. Buna görə də, cəmiyyətdə haqlı olaraq narkomanlara yalnız xəstə şəxs kimi deyil, həm də potensial cinayətkar kimi baxılır.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi cəmiyyətdə asan yolla ən az əmək sərf etməklə ən qısa müddətdə ən iri məbləğlərdə qanunsuz gəlirlər əldə etməyə imkan verən narkobiznes sənayesinin təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Bu peşə sahəsi hazırda dünyada gəlir gətirən ən qabaqcıl kriminal fəaliyyət növlərindən biri hesab edilir. Müasir narkobiznes öikələrə və sərhədlərə, millətlərə və xalqlara, dinlərə və təriqətlərə məhəl qoymadan beynəlxalq, transmilli və mütəşəkkil xarakter almış, onun heroin sindikalları və kokain karterləri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli, xüsusi olaraq ixtisaslaşmış, təşkilatlanmış, elmi-texniki və texnoloji nailiyyətlərlə, ən müasir texniki vasitələrlə bəzən hətta müasir silahlarla təchiz olunmuş, korrupsiyalanmış və beynəlxalq əhəmiyyətli təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Təhlillər göstərir ki, hazırda narkobiznesin beynəlxalq terrorçu qruplarla, müharibə və silahmافیyası ilə sıx inteqrasiyası müşahidə edilməkdədir. Bütün bunlar bəşəriyyət üçün ən təhlükəli, ən qlobal və ən dəhşətli bir bəlanın reallıqlarından xəbər verir. (Zahidov, 2004: s.73)

Narkotizm dövlətlərin və xalqların əleyhinə yönəlmiş beynəlxalq əhəmiyyətli cinayətkarlığın ən təhlükəli növlərinin və təzahürlərinin əsas səbəblərindən birinə

çevrilmişdir. Narkotizmlə bağlı cinayətlərin ildən-ilə sürətlə artımı onun strukturunda baş verən əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, habelə bu qəbildən olan cinayətlərin mütəşəkkil və transmilli dəstələr tərəfindən törədilməsi, hətta ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda siyasi proseslərə belə təsir göstərmək " -imkanı beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi narahat edir. Gənclər və qadınlar arasında bu qəbildən olan cinayətlərin artması xarakter hal almışdır.

Cəmiyyətdə narkotik vasitələrə ən çox meyilli olanlar hər bir xalqın gələcəyi olan yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclərdir. Məsələnin mahiyyətinin mürəkkəbliyi, yəni, insan genofondunun mühüm zümrəsi sayılan yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin narkomaniyaya tutulmasının qarşısının alınmasının zəruriliyi milliyyətdən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq, hər hansı bir ölkəni bu dəhşətli bəlaya qarşı mübarizəni beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun aparmaq ehtiyacında qoyur.

Bütün dünya ölkələrinə yaxşı bəllidir ki, təkə sərhədləri qapamaqla narkotizmin kökünü kəsmək qeyri mümkündür. Ona görə də Qərbin başqa ölkələrə nisbətən məsələnin strateji mahiyyətini daha tez hiss edərək, ilk növbədə, beynəlxalq səviyyəli profilaktik tədbirlər görməsini xüsusi olaraq müsbət hal kimi qəbul etmək lazımdır. Bunların içərisində isə yəni, Qərbin başqa ölkələrindən əvvəl ABŞ-da bu proses daha erkən başlandı.

Getdikcə Avropada güclü inkişaf prosesi açıq-aydın özünü büruzə verir, Asiyanın bəzi ölkələrində isə uyuşdurucuların qəbulu adi hala çevrilərək ənənəvi vəziyyətə gəlib çıxırdı. Hətta həmin illərin göstəriciləri nəzərdən keçirilərkən o da məlum olur ki, Hindistanda bu xəstəliyə tutulanların 20 faizini qadınlar və uşaqlar təşkil edir. (Məmmədov, 2004: s.16)

Narkotiklərlə bağlı cinayətlərlə mübarizənin məhkəmə və istintaq praktikasında aşağıda göstərilən halların müəyyən edilməsi bəzi çətinliklər törədir: bir tərəfdən - həmin vasitənin narkotik olduğunun; ikincisi, onun miqdarının; üçüncüsü, bitkinin narkotik tərkibli olub-olmadığını; dördüncüsü, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satış məqsədinin olub-olmamasının müəyyən edilməsi.

Vasitənin narkotik olduğunu, həmçinin bu vasitənin miqdarını təqsirkarın bilməsi praktikada həmin vasitənin keyfiyyət xüsusiyyətləri və miqdarından çıxış etməklə müəyyən edilir. Təqsirli şəxsin bu söylənilənləri bilməsini, bu və ya digər vasitənin bazar qiyməti, həcmi, qablaşdırılması ilə, təqsirkar narkomaniya xəstəliyinə tutulmuşdursa, onun şəxsiyyəti və digər faktiki məlumatlar əsasında sübut etmək olar. (Həsənov, 2001: s.86)

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı aparılan işğalçı siyasət nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi zəbt edilmiş ərazilərdə tamamilə beynəlxalq nəzarətdən kənar olan hadisələr baş verir. Bizdə olan məlumata görə, bu nəzarətsiz zonada narkotik tərkibli bitkilər yetişdirilir və narkotik vasitələrin tranziti həyata keçirilir. Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarda dəfələrlə bu məsələni kifayət qədər qaldırmışdır və bu orda qəbul edilmiş sənədlərin bir çoxunda öz əksini tapmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi beynəlxalq

audita imkan yaratmır və ərazidə tamamilə nəzarətsizlik hökm sürür. Ona görə də beynəlxalq monitoring keçirilməlidir” (Əliyev, s.129)

Narkotiklərlə bağlı cinayətlərlə mübarizənin məhkəmə və istintaq praktikasında aşağıda göstərilən halların müəyyən edilməsi bəzi çətinliklər törədir: bir tərəfdən - həmin vasitənin narkotik olduğunun; ikincisi, onun miqdarının; üçüncüsü, bitkinin narkotik tərkibli olub-olmadığını; dördüncüsü, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satış məqsədinin olub-olmamasının müəyyən edilməsi.

Vasitənin narkotik olduğunu, həmçinin bu vasitənin miqdarını təqsirkarın bilməsi praktikada həmin vasitənin keyfiyyət xüsusiyyətləri və miqdarından çıxış etməklə müəyyən edilir. Təqsirli şəxsin bu söylənilənləri bilməsini, bu və ya digər vasitənin bazar qiyməti, həcmi, qablaşdırılması ilə, təqsirkar narkomaniya xəstəliyinə tutulmuşdursa, onun şəxsiyyəti və digər faktiki məlumatlar əsasında sübut etmək olar.

Qeyd olunmalıdır ki, uzun illərdən bəri narkotizmə qarşı müxtəlif istiqamətlərdə tədbirlər görülmüş, müəyyən qədər qarşısı alınmışdır və bunlara baxmayaraq, onun cəmiyyətdəki bəzi təzahürləri yenə də özünü büruzə verir. Həmin təzahürlərin biri məhz cəmiyyətdə narkotizmin sosial hal formasını almağa meyli olmasıdır ki, bu da çox təhlükəli yoldur. Problemin araşdırılması göstərdi ki, narkotizmin yayılmasının həddləri çox genişdir və müasir cinayətkarlığı "xüsusi fərqləndirici nişanələri" olan narkotiklərsiz təsəvvür etmək çətindir. Onlar bu gün ənənəvi termin kimi qəbul edilmiş “beşinci hakimiyyət” in atributlarından olmaqla əksər cinayətkarların simasını xarakterizə edir. Sosial baxımdan bu gün narkotiklər çoxmilyonlu cinayətkar dövryyəsinin əsas tərkib hissəsidir. Ona nəzarət etmək uğrunda mübarizə isə kəskin konfliktlərə, silahlı toqquşmalara səbəb olur və minlərlə insan tələfatlarına gətirib çıxarır. Demək, narkotizmin sosial dairəsi o qədər genişləniib ki, o, cəmiyyətdə bu gün əksər qatı və amansız cinayətlərin bilavasitə tərkib hissəsi, həqiqətən, izah olunmayan, bəzən də cinayətkarın qeyri-insani hərəkətlərinin səbəbkarı kimi özünü büruzə verir. Demək, narkotizm bu gün müasir həyatın ən eybəcər sosial hadisəsi sayılan narkomaniyanın, narkomafianın, narkobiznesin və s. neqativ hadisələrin səbəbkarıdır. Çoxdan tibbi problem çərçivəsindən çıxan bu məsələ artıq cinayət hüququ probleminə çevrilmiş və ona qarşı mübarizənin sosial mahiyyəti strateji əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Bu mənada istər Azərbaycan, istərsə də dünya ölkələri kontekstində problemin sosial mahiyyət və strateji əhəmiyyət daşması narkotizmin cəmiyyətdəki bəzi təzahürlərinə qarşı mübarizə məsələlərini daha da aktuallaşdırır.

Narkotik maddə qəbul edən şəxsin cinayət törətməsi təəccüblü deyil. Yəni, məlum olur ki, narkotik maddə bəla qiymətə satıldığından narkoman bu pulu əldə etmək üçün müəyyən müddət olanını sərf edir, əmlakını satır, sonra isə gəlir olmadığından quldurluğa, oğurluğa başlayır. Bu mənada narkomaniya əleyhinə mübarizə aparmağı başqa növ cinayətkarlıqların qarşısını almaq kimi də qəbul etmək lazımdır. Narkotizmin təzahürlərindən birinin bu şəkildə peyda olmasının səbəbləri araşdırılarkən müxtəlif amillər ortaya çıxır və əsasən, gənclərin narkotik

maddələrə meylliliyini nəzərə alsaq, onu demək mümkündür ki, bu valideyinlərin tərbiyəsində və uşaqlarına münasibətindən də asılıdır.

Narkotizmin əhatə dairəsinin geniş olduğu təzahürlərindən biri narkotizmdən həddən ziyadə böyük mənfəət əldə edən şəxslərin sevimli məşğuliyyəti olan narkobiznesdir. Yeni-yeni qurbanları tora salmaqla getdikcə daha çox adamı narkomaniya bəlasına mübtəla edib, onları aktiv surətdə zəhərləyən, fiziki mənada adam sayılan, mənəvi-əxlaqi cəhətdən şikəst olan bu dırnaqarası insanlar həmin fəaliyyətlə xeyli əvvəllər məşğul olmağa başlamışlar və hazırda da gizli şəkildə onu davam etdirirlər. Yəni, onlar müxtəlif mafioz birləşmələrlə əlaqələr quraraq özlərinin narkomafiya təşkilatlarını yaradır və bu gizli qanunsuz qurumları inkişaf etdirməyə çalışırlar.

İnsan təkamülünün müxtəlif dövrlərində tələbat və mənafeələrinin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif vasitələrdən, fiziki güc, hiylə, xəyanət, narkotizm, hakimiyyət və s. bu kimi amillərdən istifadə etmişdir. Qeyd olunan vasitələrin ən dəhşətli cəmiyyəti üçün sosial bəla və qlobal problemə çevrilmiş narkotizmdir, problemin bir qədər də dərinliyinə vardığında məlum olur ki, həqiqətən də, narkotizmin ən təhlükəli təzahürü-narkotiklərlə bağlı cinayətlərin məcmusu olan cinayətkarlıqdır. Burda vacib amil kimi o da qeyd olunmalıdır ki, cinayətkarlığın bu növünün ictimai təhlükəliliyi bir növ əhalinin sağlamlığının təhlükəsizliyi anlayışında birləşdirən, son dərəcə zəruri və əhəmiyyətli ümumbəşəri sosial dəyərlərin mühafizəsini təmin edən ictimai münasibətlərin pozulmasında ifadə olunur.

Bəşəriyyətin inkişafı, gələcək taleyi üçün ən mühüm problemlərdən birincisi cəmiyyətin əsasını təşkil edən insanlar və onların sağlamlığının qorunması problemidir. Yəni, dünyadakı bütün başqa qlobal məsələlərin əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə həmin problemə bağlıdır, haqlı olaraq son illər təbiətdə və cəmiyyətdə yeni-yeni bəlalər, xəstəliklər haqqında tez-tez yazılır, onların təhlükəsi barədə təsəvvür yaratmağa çalışılır, insanları bu bəlalardan qorumağa cəhd göstərilir. Həmin bəlalər, mən deyərdim ki, yeni olmasa da, narkotizmin cəmiyyətdə təzahür edən real görüntüsüdür ki, onlardan da ən dəhşətli narkomaniyadır. Təsədüfi deyil ki, həkimlərin bir çoxu çağdaş əsrin ən qorxulu xəstəliyi olan xərçəngin, SPİD-in təhlükəsini təsəvvür etmək üçün bəzən onu narkomaniya ilə müqayisə edirlər. Çünki bu, elə bir xəstəlikdir ki, narkotik vasitələri qeyri-tibbi məqsədlə, həkimin təyinatı və məsləhəti olmadan, ardıcıl və yüksək dozada qəbul etmək nəticəsində yaranır, insan tədricən ondan psixi və fiziki cəhətdən asılı vəziyyətə düşür, əqli, mənəvi və əxlaqi iflasa düşər olur, kobudlaşır, qəddarlaşır və o, hətta yaxın, doğma adamlarına qarşı belə, ən ağır, ən qəddar cinayət etməkdən də çəkinmir.

Təkcə sonuncu cümləyə istinadən fikir yürütməyə çalışsaq, görərik ki, narkotizmin yalnız bir komponenti sayılan narkomaniya nə qədər dəhşətlidir. Düşünürük ki, problemin qlobal mahiyyət daşıdığını nəzərə alaraq bizim tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz və araşdırmağa çalışdığımız "Narkotizmin cəmiyyətdə bəzi təzahürləri və onlara qarşı mübarizə" adlı əsərimizin bu problemə həsr olunması düzgün seçimdir. Uzun illərin araşdırmaları göstərir ki, narkotizmin cəmiyyətdə real təzahürlərindən olan narkomanlıq insanı həqiqətən də, əqli və ruhi

cəhətdən şikəst edir, onun ömrünü qısaldır, belə şəxslər normal nəsil artırmaq qabiliyyətini itirir, SPİD, vərəm və başqa ağır xəstəliklərə tez yoluxur, cəmiyyət üçün nəinki artıq, həm də təhlükəli bir fərdə çevrilir. Real faktlara əsasən, demək olar ki, belə şəxslər narkotik maddələr qəbul edərkən ən azı, 10-15 nəfəri də narkomanlığa cəlb edə bilər. Artıq sirr deyil ki, narkomaniya bir ölkə və ya ölkələr səviyyəsindən çıxıb, ümumən, insan genofonduna, bütün bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş sürətlə yayılan ən qorxulu bəlalardan biridir.

Narkotizm dövlətlərin və xalqların əleyhinə yönəlmiş beynəlxalq əhəmiyyətli cinayətkarlığın ən təhlükəli növlərinin və təzahürlərinin əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir. Narkotizmlə bağlı cinayətlərin ildən-ilə sürətlə artımı onun strukturunda baş verən əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, habelə bu qəbildən olan cinayətlərin mütəşəkkil və transmilli dəstələr tərəfindən törədilməsi, hətta ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda siyasi proseslərə belə təsir göstərmək " -imkanı beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi narahat edir. Gənclər və qadınlar arasında bu qəbildən olan cinayətlərin artması xarakter hal almışdır.

Tərəqqipərvər bəşəriyyət narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərlə yüz ildən çoxdur ki, beynəlxalq miqyasda mübarizə aparır, onun çox aspektli təzahürləri ən müxtəlif səviyyələrdə ətraflı və geniş tədqiq edilir. BMT-nin, Avropa Birliyinin, Avropa Şurasının, beynəlxalq və regional təşkilatların himayəsi ilə ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda bu problemlərə həsr olunmuş çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilir. Bu böyük bəlanın mövcud durumunun, təzahürlərinin, inkişaf meyillərinin və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və təhlili təsdiq edir ki, narkotizm ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə, yaxud regionda və ya beynəlxalq miqyasda mütəmadi olaraq müşahidə edilib, fasiləsiz olaraq öyrənilməli, tədqiq edilməli bir problemdir. Çünki bu proses daim inkişafda, təkmilləşməkdə və təkamüldədir. Bununla bağlı ən müxtəlif təzahür formaları vahid bir fakt və ya ümumi bir proses kimi geniş miqyasda öyrənilərkən aydın olur ki, o, ən ümumi və həm də ən fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Narkotizm sanki canlı insana bənzəyir. Hər bir insan bioloji bir varlıq kimi öz daxili və xarici görünüşünə, fərdi və ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına və xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, məsələn əl barmaqlarının izlərinə, yaxud gözlərinin rənginə, digər fərdi əlamətlərinə görə təkrarsız olduğu kimi, narkotizm də öz təzahür formaları ilə müəyyən zamanda və məkanda ən ümumi və bununla belə həm də ən fərdi keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Narkotizm və narkobiznes bir təzahür forması, bir proses kimi ümumilikdə hamının bütün bəşəriyyətin gözü qarşısında, fəqət tam gizli və məxfi olaraq təzahür edir, insanlığa qənim kəsilir. Bu fəlakətlə hamı mübarizə aparır, ancaq onun ən ağırlı nəticələrini insanlar yalnız öz üzərilərində, öz ailələrində, öz yaxınlarında, öz mühitlərində, öz yaşadıqları cəmiyyətdə bilavasitə gördükdə, hiss etdikdə, onun ağrı və acıları ilə, sağalmaz dərdləri və dəhşətləri ilə yaşadığda daha dərindən başa düşülür, faciənin əsil miqyasını və mahiyyətini görür və dərk edirlər. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu zaman artıq hər şey geridə, arxada qalmış olur. Buna görə də narkotizmlə mübarizə, obrazlı desək insan və insanlıq uğrunda mübarizədir.

Nəticə etibarı ilə deyilənlərə əsaslanaraq bir də onu deyə bilərik ki, ayrı-ayrı dünya ölkələrində beynəlxalq səviyyəli nə qədər iş görülsə də, problemin kökünü tam kəsmək olmur. Bu isə beynəlxalq təşkilatlardan və müvafiq qurumlardan problemin aradan qaldırılması yollarında yeni tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını, onların həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyd olunmalıdır ki, məsələnin getdikcə qloballaşdığını görən həmin beynəlxalq qurumlar son dövrdə məqsədyönlü fəaliyyətlərini bir qədər də gücləndirmişlər. 2003-cü ilin dekabrında "Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" nun üzv Tərəflərinin Beşinci görüşünün keçirilməsini buna misal göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin həmin görüş iştirakçılarına ünvanladığı müraciətdə deyilir: "Əminəm ki, "Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" nun üzv Tərəflərinin Beşinci görüşü narkomanlığa və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə öz dəyərli töhfəsini verəcək, beynəlxalq birliyin qəti iradəsini bir daha nümayiş etdirərək səylərimizi səfərbər edəcək".¹ Müraciətdə respublika rəhbərliyi narkotizmə qarşı mübarizə tədbirləri istiqamətində beynəlxalq səviyyədə görülən işlərdə Azərbaycanın maraqlarının nə qədər yüksək dərəcədə olduğunu bildirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə idarəsi təkcə Orta Asiyada yox, Şərqi Avropada, Sakit okean ölkələrində, Yaxın Şərqdə korrupsiya və digər cinayətlərin öyrənilməsi və qarşısının alınması məsələləri ilə də məşğul olur. Bu prosesdə önəmli olanlardan biri odur ki, Azərbaycan Respublikası heç bir dəvət gözləmədən, yəni, özünün müstəqilliyini elan etdikdən sonra BMT-nin müvafiq konvensiyalarına qoşulmuşdur və həmin konvensiyaların tələbləri çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl edərək bu sahədə səmərəli tədbirlər həyata keçirmişdir. Yəni, Azərbaycan Respublikasının müvafiq fərmanları ilə ölkəmizdə Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının və yerlərdə onun strukturuna uyğun qurumların, Daxili İşlər Nazirliyinin regional şöbələrinin yaradılmasını, bu sahədə milli Dövlət Proqramının qəbul edilməsini, Avropa və beynəlxalq standartlara cavab verən zəruri normativ hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanmasını buna misal gətirmək olar. Narkotizmə qarşı mübarizə tədbirlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans və görüşlərdə rəsmi bəyanatlar problemin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bu bəşəri bəlanın qarşısının alınmasında işlərin uğurunu təmin edən digər amillərdən biri də Azərbaycan hökuməti ilə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar arasında münasibətlərin daha düzgün, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq çərçivəsində qurulmasıdır. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi ilə bağlı möhkəm qanunvericilik bazası yaradılmış və bunun mövcudluğunu gələcək uğurlu fəaliyyətin zəminidir.

İnsan təkamülünün müxtəlif dövrlərində tələbat və mənafeələrinin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif vasitələrdən, fiziki güc, hiylə, xəyanət, narkotizm, hakimiyyət və s. bu kimi amillərdən istifadə etmişdir. Qeyd olunan vasitələrin ən dəhşətlisi cəmiyyəti üçün sosial bəla və global problemə çevrilmiş narkotizmdir, problemin bir

qədər də dərinliyinə vardıda məlum olur ki, həqiqətən də, narkotizmin ən təhlükəli təzahürü-narkotiklərlə bağlı cinayətlərin məcmusu olan cinayətkarlıqdır. Burda vacib amil kimi o da qeyd olunmalıdır ki, cinayətkarlığın bu növünün ictimai təhlükəliliyi bir növ əhalinin sağlamlığının təhlükəsizliyi anlayışında birləşdirən, son dərəcə zəruri və əhəmiyyətli ümumbəşəri sosial dəyərlərin mühafizəsini təmin edən ictimai münasibətlərin pozulmasında ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Курс советского уголовного права.-Л: ЛГУ, т. 5. 1981
2. Zahidov B.S. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və narkotizm Azərbaycan Cümhuriyyətinin 86-cı il dönmünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları, B., 2004.
3. Məmmədov S. Narkotizmin cəmiyyətdə bəzi təzahürləri və onlara qarşı mübarizə.Bakı 2004
- 4.Həsənov Eldar Hümbət oğlu. Narkotik cinayətkarlığa mübarizə: beynəlxalq və müqayisəli hüquqi aspektlər. Bakı 2001
5. Əliyev .İ. H. " Biz narkotiklərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparacağıq"

AVRUPA YOLUNDAKİ KOSOVALI KİMDİR?

WHO IS KOSOVAR ON THE WAY OF EUROPE?

ЧТО ПРЕДСТАВЛЯЕТ СОБОЙ АЛБАНЕЦ НА ЕВРОПЕЙСКОЙ ДОРОГЕ

Mediha YARIMHOROZ*

Özet

Kosova, Kosovar ya da Kosovalı kimliğine dayalı bir yaratılış sürecidir ve “Kosovar Kimliği”nden söz edilebilir mi, böyle bir kimlik var mıdır? “Kosovar” kelimesi ulusal kimliği mi yoksa bölgesel kimliği mi yansıtmaktadır? Dahası, bu kelime, sadece Arnavut çoğunluğu mu yoksa etnik toplulukları mı kapsamaktadır? Bugün, kimlik, bir kavram olarak, tüm dünyada birçok tartışmalara yol açmaktadır. Uluslar da aynen insanlar gibidir; doğarlar, yaşarlar ve ölürler. Fransa’da, 1882 yılında, Sorbon Üniversitesi’ndeki konferansta, Ernest Renan şunları söylemişti: Uluslar sonsuza kadar yaşamazlar. Ortaya çıkmışlardır fakat sona ereceklerdir. Onlar sona erince, yerlerini Avrupa Konfederasyonu alacaktır.

Anahtar kelimeler: Kosovalı, ulusal kimliğin başlaması, hayali topluluklar, Avrupa konfederasyonu

Abstract

Kosova is inside the Kosovar identity creation process and wondering if is there, is the or does existe "Kosovar identity". Word "Kosovar" does incilide national identity or territorial identity? Also we have to wonder if "Kosovar" is used only for Albanian majority or does also contain ethnic communities? Today identity as notion is subject of many discussions ali over the world. Nations are like living beings they born and theyhave to die. No need for imaginary communities. During the lecture in Sorbone University in France in 1882, ernest renan said; "Nations are not everlasting. They have started; they will end European Confederation will take their place."

Key world: Kosovar, national indentity started, imaginary communities

* Gazeteci, yazar, Prizren/KOSOVA

Kosova, var olup olmadığını sorguladığı Kosovalı kimliğinin oluşturulma sürecinden geçiyor. Kosovalı terimi bir milli kimliği mi, yoksa bölgesel bir kimliği mi temsil ediyor? Bunun haricinde, "Kosovalı" derken bunun çoğunluğu temsil eden Arnavutları mı kastettiği yoksa diğer etnik toplulukları da içinde barındırıyor mu ayrıyetten üstünde durulması gereken bir konu.

Bugün kimlik, terim olarak dünyanın değişik yerinde yürütülen tartışma platformlarında üstünde tartışılan bir konu. Komünizmin düşüşü, küreselleşme gibi siyasi ve ekonomik değişimlerin yanı sıra, savaş ve iklim yüzünden dünyanın her yerinde insanların kendileri ve aileleri için daha iyi bir yaşam umudu ile sürekli yer değiştirildiğine şahit oluyoruz. Bu göçler yeni kimliklerin de ortaya çıkmasını beraberinde getiriyor. Başka ülkelere ya da hayatlara göç eden insanlar kendilerini bir çeşit sahip oldukları ve birdenbire kendisine değişimin kazandırdığı yeni kimliği ile kısırdöngü içerisinde buluyor. Eskiden sahip olduğu kimliği ile yeni kimliği birbiri ile çatışma, içine giriyor. Bir çeşit şizofrenik durum yaratıp geçmiş ile gelecek ve şu an arasında derin bir girdaba düşmüş gibi, kendini çırpınırken bulabiliyor. Yeni kimliği kabul etmek o kadar da kolay değil, eski kimliğini kaybetmek korkusu var yeniyi kabul etmekte. Sosyal bir varlık olan birey, doğduğu toplumun değer ve mitleri ile oluşturulan "kimliğini" kaybetme korkusu, hâkim oluyor. Boca-lıyor, kendini sudan çıkmış balık gibi hissediyor. Kimlik üzerine yapılan çalışmalarda kimliğin doğal olmadığı üstünde duruluyor, canlı bir varlık olarak kabul edilen kimlik doğar ve zamanı geldiğinde ölürler. Milliyetçilik üzerinde duran Benedict Anderson, milletleri hayali cemaatler olarak adlandırıyor¹. Hayaliyse, zamanla kazanılacak yenisini kabullenmekte neden zorlanıyoruz?

Kosova toplumu, her alanda hızlı bir değişim sürecinin yaşandığı bir geçiş döneminden geçiyor. Bir şekilde yeniden yapılanırken bir taraftan da Avrupa Birliği ve Atlantik strüktürlerine girebilmek için var çaba gösteriyor. Siyasi, hukuki ve ekonomik alanda AB kriterlerine uyum sağlamak üstünde duran hükümet çalışmasına devam ederken sosyo-kültürel alanda da bu değişimde, ekonomik sorunlar ve oturmamış bir sistemle ayakta durmaya çalışan bireyler, bir şekilde ne batı ne de doğuya ait olmayan arabesk bir yaşamda tutunmaya çalışıyor. Bu dönemde, eskiden sahip olduğu kimliği yerine yenisini koymaya çalışırken, Kosovalıların kimisi kendini kimliğini tarihte, kahramanlarda ararken buluyor. Kimisi de kendini batıya daha yakın olabilmek için batıya ait kültürel imgelerle kendini giydiriyor ve ortaya eğreti birşey çıkıyor. İşte her iki tarafın da kendini şizofrenik bir durumda bulmasına sebep olanlar sebepler de bunlar. Yeni ile eski kimliği arasında gidiş gelişler yaşayıp hangisinin ona ait olduğunu bulmakta zorlanıyor.

Kimlikle ilgili teoriler çoğunlukla birey üstünden yapılmış, oysa birey topluluk içerisinde yaşadığı için bireyin kimliği yaşadığı topluluğun etkisi altında kaldığına inanıyorum. Birey için kimlik doğduğu anda, yaşadığı topluluğun değer yargıları, mitleri ile oluşur. Toplum içerisinde oluşan bu kimliğin doğal olduğunu söylemek

¹ Anderson, B.. 1993. "Hayali Cemaatler" Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. Metris Yayınları, İstanbul

mümkün değil, çünkü bireyler olmak istedikleri ya da başkaları tarafından nasıl görünmek istiyorlarsa öyle davranış sergiliyorlar. Kendimiz hakkında konuşmaya başladığımızda, kendimizi milliyetimiz, dinimiz ya da yaşadığımız bölge ile tanımlarız. Fakat Stuart Hall bunu metaforik bir dil olarak tanımlıyor çünkü kimliğimiz genlerimizin bir parçası değil, kültürel yapılanmadır ve bu da bizim doğal özümüzü teşkil etmez². O halde kimliklerde, kültürel yapılar gibi değişim gösterebilirler.

Var olduğumuz toplumda kendimizi yaratmak için de hep bir ötekiye ihtiyaç duyuyoruz. Yugoslavya'da yaşarken ötekiler Yugoslavya sınırları dışında yaşayanlardı. Düşüş başlayınca da kendimizi birdebire kendi kabuğuna çekilmiş bir vaziyette milli kimliğine sığınmış topluluklar bütünü içinde bulup, kendine ait olmayanlar ile var olan farklılıklar iyice belirlendi. Kosova'daki çoğunluğu teşkil eden Arnavutlar kendilerini anavatanları, tarih, kültür, mit ve kahramanları ile tanımlarken Sırp'lar da kendilerini yine aynı şekilde tanımlamaya gidiyor. Kosova'da yaşayan diğer topluluklar ve biz Türkler de kendimizi Osmanlı'yla tanımlamaktan geri kalmadık. Oysa hepimiz yine aynı toprakta yaşıyorduk.

Kosova'da kimlik konusunda yürütülen tartışmalarda, Arnavut kimliğinden ayrı bir Kosovalı kimliğin kabul edilmesi demek, Kosova'daki çoğu Arnavut için kabul edilmesi imkansız olan, milli değerlerin kabul edilmesi olarak algılanıyor. Aynı tutumu Sırp etnik topluluğu da gösterirken, Kosova'da azınlık konumunda olan topluluklar için Kosovalı kimliğinin kabulü, alt kimliklerinin yok olması anlamına pek gelmiyor.

Tarihin derinliklerinden çıkartılıp milli kimliklerle oluşturulacak bir Kosova ülkeyi geriye ve tarihi bir hataya götürmekten başka birşey olmayacaktır. Oysa Avrupa Birliğine vad edilen topraklar olarak bakan ve birliğin potansiyel üye ülkesi olan Kosova, tamamlanmamış bir serüven olan AB'de yer edinmek istiyorsa, kimliğin oluşmasında önemli yer tutan "Ben kim olmak istiyorum?" sorusuna ortak değerleri kapsayan kültürel bir kimliği teşkil eden Avrupalı kimliğini kabul etmeye başlamalıdır.

KAYNAKÇA

- Anderson, B., 1993. "Hayali Cemaatler" Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. Metris Yayınları, İstanbul
- Hall, S., 1992. "New Ethnicities", Sage Publications. London
- Thiesse, A. M., 2004. « Krijimi i identiteteve kombetare : Evropa e shekujeve XVIII-XX". Dukagjini, Peje.

² Hall, S., 1992 "New Ethnicities", Page Publications. London

EVALUATION OF EFFECTIVE FACTORS IN REDUCTION OF EDUCATIONAL MOTIVE OF STUDENTS OF ARDEBIL UNIVERSITY OF MEDICAL SCIENCE

***ERDEBİLİN TIP ÜNİVERSİTESİNİN ÖĞRENCİLERİNDE TAHSİL
MOTİFLERİNİN AZALMASINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLERİN ARAŞTIRILMASI***

***ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА СНИЖЕНИЕ
МОТИВАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ АРДЕБИЛЬСКОГО
МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА***

Behzad RASOOLZADEH*

Özet

Eğitim hayatında önemli sorun öğrencilerin tahsil motifinin inmesidir. Eğitim sisteminin görevlerinden biri, öğrencilerin bilgilerinin artırılması ve kendine uygun mevki kazanmayı hazırlamaktır. Tahsil motiflerinin inmesinin sebeplerini öğrenmek için Erdebil Tıp Üniversitesi'nin 240 öğrencisi (120 motifli öğrenci, 120 motifli öğrenci) arasında 4 türlü sorgu verilmiştir. 1. Menin standart motivasyon testi, 2. Kooper Smit'in kendisine saygı testi, 3. Pansu'nun öğrenmenin düzenlenmesi testi, 4. Araştırmacılar ortaya çıkardığı test (geleceğe ümit, tahsilin durumu, kişinin aile ve sosyal durumu)

Bu testlerin sonucu 0.73; 0.90; 0.88, 0.85 olmuştur. Alınan sonuçlara göre tahsil motiflerinin inmesini etkileyen 5 etmen (geleceğe ümit 0.66, kendine saygı 0.62; tahsilin kalitesi 0.32; aile durumu 0.26; sosyal durum 0.22) açığa çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Tahsil, motifi, öğrenci, Menin, .Kooper Smit, .Pansun

Abstract

One of the greatest problem of education is reduction of student educational motive. In the meantime the most important mission of educational system is equipping of student to acquire learning. recognition and occupational skills in

* Faculty Member of Payam Noor University /AZERBAIJAN

order to entrance to community. Therefore, the factors that reduce student educational motive must be recognized and removed for promotion of educational quality of universities. This survey is performed to evaluate effective factors in reduction of student educational motive of Ardebil University of Medical Science. This is a descriptive analytical study. The studied population was 240 persons of students of Ardebil University of Medical Science (120 motivated students and 120 unmotivated students), that these students became distinct with performance of scholastic motivation test. Tools of data gathering were included: Me standardized of scholastic motivation, Cooper smith self respect, Pons self-regulation learning and researcher-edited questionnaire. Reliability rate of standardized tests is reported 0.73, 0.90 and 0.88 respectively. Also reliability rate of researcher-edited questionnaire was estimated 0.85. This questionnaire was included questions that evaluate students for purpose of hope to future and individual, social, familial educational characteristics. Considering the variables' type statistical methods such as naparametric chi-square test and discrimination analysis statistical method were used to analyze collected data. The result of this study showed that 5 of 11 variables respectively include: hope to future (with 0.66 coefficients) self-respect (0.62) quality of educational factors (0.32) marital status (0.26) and family income (0.22) can explain the causes of Student s motive reduction. In this study, the major behaviors of students were explained and the results showed that, the reduction of hope to future, self-respect, quality of educational factors, family income and being married were counted among major factors of educational motive reduction. Considering these results, it is necessary that in charges of Ardebil University of Medical Science take an action for prevention of educational motive reduction of students, with presenting of appropriate methods.

Key words: Educational motive, self respect, self regulation learning, hope to future

INTRODUCTION

In today's world, the important fact is that all the enormous achievements which human has made have been brought forth by learning. Human gains most of abilities through learning; learning boots abilities of mind and activates concluded that any progress that human makes is a result of learning^[1]. One of the affecting factors on learning is the educational motivation. Motivation is one of the essentials of learning that intesnsifies and orientates behavior and helps the learner to keep continuity of behavior. In fact, motivation energizes the learner and conducts his/her activities^[2]. Gage and Berlanir likened motivation to engine or steering wheel that forces the individual to reach a specific objective (destination)^[3]. Lefranso supposes motivation as cause and reason of behavior, "The reason for the fact that why we do some behaviors and don't do the others is our motivations". Many studies were conducted to clarify the effect of motivation

on learning and educational achievements. Kist and Koul showed that the leaners, who have higher motivations, accept more activities, accept more home works and hence reach more successes. Bloom has reported a coherence of 34% between motivation and educational achievement^[3]. Haffman in his research has supposed that following factors are effective 011 declination of motivation among learners; poverty, negligence of parents, populous family and the inappropriate structure of family, he has concluded that laborers grant less value to education and do not suppose it as means of achievement^[3]. Rush^[4] has supposed motivation as the main road of learning. That is the more motivated individual is for learning, the more difficulties and troubles will be tolerated by him/her in order to achieve final objective. For example and individual with high motivations, will pay attention to lessons, well, consider homeworks better and will try to learn more than what is taught in class only^[4]. According to conducted researches, since the educational motivation is directly correlating to level of learning and educational achievement among learners, it is necessary to pay more attention to this fact in order to construct an active and dynamic educational system. Unfortunately, one of the common problems of educational systems in many countries is low levels of motivation among learners which annually causes great scientific, economic and cultural damages to governments and families and leads to educational drop in educational systems. Therefore, to lessen damages caused by decreased educational motivation, extensive researches should be conducted to identify affecting factors on decrease in educational motivation. Regarding the essential importance of the topic, this study was conducted to identify the affecting factors on educational motivation among students of medical University of Ardebil. The first question is that "what are the factors that reduce motive of students in this university?" To answer this and such questions, accurate consideration of the problem and a close study was required.

MATERIALS AND METHODS

This study is a descriptive-analytic one, information was collected through Mc inerny standardized test of scholastic motivation and learning process; Cooper Smith's Self respect, self-regulation learning of pons and researcher-edited questionnaire. The validity of researcher-edited questionnaire evaluate by Crobach's Alpha method and was about 85%, this questionnaire included questions about individual, social, family and educational characteristics of students and also hope to future. The validities of standardized tests were 73, 90 and 88%, respectively. For uncertain variance of dependent variable (level of educational motivation of students) the study was conducted in two phases.

In the first phase to estimate the level of motivation, 1200 students were tested by Me inrny's test and were divided into two groups of low and high level of motivation and in the second phase considering the ratio of number, sex and educational course, about 20% (240 students) were selected by simple random sampling method and included in the study. To analyze the data, descriptive

statistics (tables and frequency charts) and analytic statistics (chi-square and discrimination regression test in the Vilk's method) have been utilized.

RESULTS

Results showed that 60.2% of students' parents had educational level of Primary School and 8% an educational level of bachelor or higher. 83.8% of students have stated that their parents provide their educational expense and only 16.2% have been working for their expense. Furthermore, the study showed that 23.3% of students considered educated people unsuccessful and only 8.8% of students supposed that educated people are successful.

Testing hypotheses by chi-square method showed that there were meaningful differences between motivated and unmotivated students in variables such as economic status, self respect, level of self-regulate learning, hope to the future and satisfaction by educational factors; however, there were not meaningful differences in variables such as psycho-somatic characteristics, parents' education and emotional atmosphere of families. Utilizing regression analysis, a function, based on affecting variables, was designated. This function can predicate the possibility of being motivated or unmotivated for a given individual. To designate the mentioned function, 11 independent variables were included in regression analysis. Some of variables (psychosomatic characteristics, emotional atmosphere of family, parents' education and decease of parents) with a P value less than 0.001 were not reliable and had not meaningful differences between the two groups of unmotivated and motivated students, hence these variables were excluded. The highest differences were observed in variables such as self respect, hope to future, quality of educational factors, marital status and family income and on this basis, these variables were included. Regression analysis showed that included variables could predicate the possibility of membership of a given individual (student) in motivated or unmotivated group but the other variables (such as excluded ones) could not do there Table I. Prediction of membership in motivated (variable) dependent or unmotivated students groups, according to meaningful variables (hope to future, self-respect, quality of educational factors, marital status and family income of students) yield an equation that makes maximus distinction between groups. To clarify the results, standardized coefficients were applied to the equation Table 2.

Table1: Inclusive and exclusive varaiaables of discrimination

Stage Inluive Exclusive Meaningfulness
variables variables Vilks level

1	Hope to future	- 0.54	0.000
2	Self respect	- 0.71	0.000
3	Quality of Educational Factors	- 0.51	0.000
4	Marital status	- 0.49	0.000
5	Family income	- 0.48	0.000
6	Sex	-	-
7	Educational Level	-	-
8	Parents Sentimental	-	-
9	grain of family psychosomatic	-	-
10	healthy	-	-
	- Rate of self	-	-
11	regulating	-	-
	- learning	-	-

Sig=0.000d.f=5X2=150.40

Table 2: Standardixzed coefficients of discrimination analysis

Coefficient of variables

Variables in discrimination analysis Mass of data

Hope to future	0.66	Motivatedgroup
	1.10	
Self respect	0.62	
	Quality of	
Educational Factors	0.33	
Marital status	0.26	Unmotivated
Family income	0.22	group-1

The equation to differentiate two groups (motivated and unmotivated) is:

$$D = 0.66 (\text{hope to future}) + 0.62 (\text{self respect}) + 0.33 (\text{quality of educational factors}) + 0.26 (\text{marital status}) + 0.22 (\text{family income})$$

The highest role is attributed to hope to future and other variables are relatively less important.

Higher motivation. This result shows that insurance of financial resources affects educational motivation. Past studies by Cornilous, Khayyer and Gharakhani accord with ours. In their study, a meaningful and positive correlation was determined between economic status and education motivation^[11-13].

Hope to future is also affecting educational motivation, as hopeless students to future are generally unmotivated for learning. Insurance about future, continuing the course and reaching economic and social status, appropriate for the course that student is passing, affects student's motivation. Ghamarie introduced hopelessness as the essential factor in behavioral disorders^[14].

In our study the most affecting factor on educational motivation was also hope to future.

There was a meaningful correlation between educational factor in educational space and educational motivation. This indicated that teacher's interest and ability in teaching, encouragement, regarding individual differences and appropriateness of lesson schedule, consideration of university responsables of problems and educational aids affect student's motivation in learning.

These results accord with Brcher, Derakhshani, Atai and Mirhadi. They showed that active teaching methods, teacher's interest in teaching and utilizing educational aids boost student's motivation in learning^[15-18].

Our results showed that self-regulation is higher in motivated students than in unmotivated students, ill other words motivation students in learning, more believe in their own ability and self-eddiciency. Bohrani and Sahraee showed that educational progress is correlated with increase in self-eddiciency, positively and a change in selfefficiency may rapidly affect student's educational motivation^[19-20]. Therefore, more self-efficiency correlated with educational progress and motivation, positively.

DISCUSSION

Our study indicated that self respect is one of the affecting factors on decline of motivation among students. The more self respect a student has, the more motivated he/she is for learning. This study accords with. Korman and Kelaser's research they found in their research too, that self respect affect educational motivation effectively^[5-7].

Atkinson's results indicated that self respect by an effect on educational motivation, can boost a low- motivated student's motivation and when declined can demodulated the student in gathering in-formation^[9].

Another affecting factor on motivation and success of students is economic status of family (Nariman,1993:28-29). In our study students who had better economic status also showed

REFERENCES

1. Biabangard, E., 1993. Methods of self respect boosting in Childs and youths, 1: 121-129.
2. Talebzadegan, M., 1999. Evaluation of effective factors on educational promotion of successful girl students of Ahvaz city, 2: 112-131.
3. Seif, A., 2002. Learning Psychology, Agah Pub. 5th Edn., 4: 11-22.
4. Rush, S., 1994. Analysis factors that place student at risk, 1. Edu. Res., 4: 115-119.
5. Korman, A.X., 1962. Organization behavior. New Jersey, Englewood cliffs, 2: 212-215.
6. Eftekhar, Z. and H. Shekarshekan, 2005. Relation between, self respect, social condition and scholastic function of Ahvaz high school girls. Educational Ahvaz Shahid Chamran University, pp: 75-78.
7. Rostami, M., 2005. Evaluation of relation between self respect, anxiety, intelligence and scholar advancement and comparison of these variables in boys and girls students of Booshehr city s high schools. Msc of education Thesis. Tarbiat Modares University, pp: 112-118.
8. Modiri, M., 2004. Evaluation of relation between self respect, socioeconomic condition and scholastic function of Ahvaz city s high schools. Msc of Edu. Thesis. Tarbiat Modares University, pp: 54-62.
9. Atkinson, I.W. and N.T. Feather, 1996. A Theory of achievement motivation. New York john Wile, 5: 77-79.
10. Nariman, M., 1993. Motivation Establishment, Peyvand Pub Leaflet, 2: 28-29.
11. Cornilous, M.L., D. Cooburn, 1978. Influence on pupil performance Edu. Res., 9: 13-19.
12. Khayyer, M., 2003. Relation between scholar unsuccessfulness and familial condition and background. Social and human Sci. 1. Shiraz University.
13. Gharakhany, H. and M. Amirhooshang, 2006. Evaluation of relation between socioeconomic conditions of students of different regions of Shiraz and their scholar success.
14. Ghamari, G.H., 2004. Evaluation and comparison of efficacy between person-based consultative approach and factor-based, in treatment of 2-25 yo

persons afflicted by diffuse anxiety disorders at Ardebil city. Consulting doctorate Thesis. Allameh Tabatabai University. Tehran, 35.

15. Brcher, W.G. and D.R. Thomas, 1971.

Heaching: A course in applied psychology Chicago; Sci. Res. Assoc., pp: 251.

16. Derakhshani, M., 2006. Evaluation of satisfaction from educational factors and student, scholastic motive. Psychologic J. Iranian council of Psy., 9: 14.72-6-76.

17. Atai, R. and M. Vafadar, 2002. Evaluation of scholastic function of students and its relation with university's programming. Social and human sciences J, Shiraz University, 3: 6.41-47.

18. Mirhadi, 1., 2003. Evaluation of relation between student scholastic advancements and educational Equipments, 3: 2.12-17.

19. Bohrani, M., 2000. Evaluation of relation between Scholastic motivation and study habits of students of high school of Shiraz, Shiraz University, 3: 64-66.

20. Sahraee, M., 1994. Relation of educational function and motivational variables of Ahvaz high schools, Khoozestan, 6: 84-88.

RİYAZİYYATIN ELMLƏR SİSTEMİNDƏKİ YERİ VƏ ONUN FƏLSƏFİ KATEQORİYALARLA QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

***MATHEMATICS PLACE IN SYSTEM OF SCIENCES AND ITS
INTERRELATION WITH PHILOSOPHICAL CATEGORIES***

***МЕСТО МАТЕМАТИКИ В СИСТЕМЕ НАУК И ЕЕ ВЗАИМОСВЯЗЬ С
ФИЛОСОФСКИМИ КАТЕГОРИЯМИ***

Doç. Dr. Məhəmməd HACIYEV*

Özet

Yazıda, matematiğin bilimlər sistemindeki önemi vurgulanmaktadır. Felsefi açıdan matematik biliminin felsefi kategorilerle olan nitelik ve nicelik sınıflandırması ile karşılıklı ilişkileri araştırılmaktadır. Bilimsel idrakın usülleri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Matematik, metod, usül, kategori, nitelik ve nicelik

Summary

In clause {article} the is shown place of mathematics in system of sciences and with is dealt from philosophical point of view from mutual (reciprocal) connection being (been) with/by categories. Connections investigated connected with categories of quantity and quality, methods of the scientific reason (cognition) It is investigated in connection with problem.

Key words: Matematik, method, category, quantity.

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi/AZERBAIJAN

Qeyd edək ki, riyazi hesablamalar insan fəalyyətinin bütün sahələrində zəruri olan bir tələbat növü kimi özünü göstərmiş və göstərməkdədir ki, bu xüsusiyyəti bir sıra peşə sahiblərinin – mühəndislərin, kimyaçıların, fiziklərin, həkimlərin və bir çox digər sahə adamlarının fəaliyyəti ilə bağlı olaraq hiss etməmək mümkün deyildir. Elmin və texnikanın, informasiya sistemlərinin inkişafı prosesinin özü tələb edir ki, məhz bu sahələrə daha mürəkkəb məsələlər, daha əlverişli və mükəmməl şəkildə olan qanunlar, qayda və qanunauyğunluqlar, daha əlverişli hesablama üsulları və vasitələri tətbiq edilsin.

Riyaziyyat elminin yuxarıda bəhs etdiyimiz tətbiqi xarakteri istər fəlsəfi baxımdan, istərsə də elmlər sistemi baxımdan çox anlaşıqlı olaraq əsaslandırılmışdır ki, bu riyazi-tətbiqi xarakteri görkəmli filosof F.Engelsin rifaziyyatın obyektini ilə bağlı olaraq verdiyi tərifdə də özünü tamamilə aşkar şəkildə biruzə verir: «...riyaziyyatın obyektini obyektiv aləmin fəza formaları və miqdarı münasibətlər təşkil edir» [5, s. 37].

Təbiidir ki, F.Engelsin bu ifadəsindəki «miqdarı münasibətlər» məhz ədədi və həndəsi münasibətləri və onların bütün mümkün təzahüratlarını ifadə edir və tam olaraq onlarla bağlıdır və bu fikir elə həmin ifadənin formalaşması prosesində ətraflı olaraq şərh edilmişdir. Riyaziyyat insanın ümumən malik olduğu biliklər sistemində özünün kifayət qədər həcmli olan yeri ilə fərqləndirici xüsusiyyətə malik olan bir elmi sahədir ki, bu elmi potensial insanın istər elmi, istərsə də digər praktiki olan fəaliyyət sahələrinin ən mükəmməl olan sahələrinə tətbiqi xarakteri ilə digər elmi sahələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Əgər tarixi araşdırmalara bir qədər dərinlən diqqət yetirsək, çox asanlıqla yəqinləşdirmək olar ki, əsas riyazi anlayışlar (məyən mənada ilkinlər olaraq hesab olunanlar) xüsusən təbiətşünaslığın (fizikanın, kimyanın, astronomiyanın və s.), eləcə də texnikanın tələbatlarına uyğun və müvafiq olaraq ortaya çıxmış, inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Elə bu baxımdan da hesab etmək olar ki, F. Engelsin «elə ilk əvvəllərdən elmlərin yaranması və inkişafı istehsalatla şərtlənir» [5,s.37] fikri tamamilə riyaziyyat elminə də aiddir. Elə riyaziyyat elminin əsaslı tərkib hissələrindən olan – həndəsənin (qəometria – tərcüməsi yer ölçmək) adı da onu göstərir ki, bu sahə məhz insanların praktiki olan fəaliyyətləri prosesində ortaya çıxan ehtiyacları ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir.

Görkəmli filosof F.Engels təbiətşünaslığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı və formalaşması prosesini belə təsvir edir ki: «İlkin olaraq insanların heyvandarlıq və əkinçiliklə bağlı olan fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq tədricən astronomiyanın yaranması və formalaşması mütləq olan bir zərurət kimi meydana gəlmişdir. Astronomiya isə məhz riyaziyyat elminin köməyi sayəsində inkişaf edə bilər. Uyğun olaraq riyaziyyat elmi ilə məşğul olmaq zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu da bilavasitə əkinçiliyin bəlli olan inkişafı dövründə, məlum olan ölkələrdə, xüsusən də şəhərlərin yaranması və inkişafı, eləcə də bu inkişaf əlaqəli olaraq meydana gələn texniki inkişaf ilə bağlı olaraq

özünün sonrakı inkişafını tapmışdır. Eyni zamanda riyaziyyat gəmiçiliyin və hərbi işin formalaşmasında çox ciddi və xüsusi dərəcədə nəzərəçarpan rol oynamışdır ki, bunların inkişafı da elə riyaziyyatın özünün inkişafına təsir etmişdir» [5, s. 500].

Qeyd edək ki, elə insan cəmiyyətinin inkişafının özü daha mükəmməl olan məsələləri həll etməyi tələb edirdi ki, bu da öz növbəsində həmin məsələlərin həlli prosesinə daha mükəmməl olan riyazi aparatların tətbiqinin zəruri olan bir ehtiyaca çevirirdi. Məhz belə ehtiyaclar olaraq riyazi qaydalar, riyazi metodlar və üsullar cəmiyyətin inkişafı prosesində inkişaf edib formalaşmağa başlamışdır ki, bunlar da məhz elmi riyaziyyatın bir çox yeni olan sahələrinin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Əgər biz tarixin inkişaf dövrlərini diqqətlə nəzərdən keçirsək görürük ki, elmi riyaziyyatın inkişafı və formalaşması heç də təsadüfi deyildir və elmi riyaziyyatın formalaşması dövrü dedikdə əsasən XVII-XVIII əsrlər nəzərdə tutulur. Bu yuxarıda riyaziyyatın inkişafı dövrü adlandırdığımız dövr elə bir dövr-dür ki, məhz bu dövrdə iri sənaye sahələri inkişaf etməyə başlamışdır. Və qeyd edək ki, bu dövrdə elmi riyaziyyatla bağlı olan bir sıra yeniliklər hələ bizim eradan əvvəl yaşamış görkəmli filosofların əsərlərində ideyalar şəklində də olsa, özlərinə yer tapmışlar. Belə elementlərə Qədim Yunanstanın görkəmli filosofu, riyaziyyatçısı və mexaniki Arximedin (b.e.ə. 287-212- ci illər) əsərlərində daha çox rastlaşılır. Bu qeyd etdiyimiz məsələlərə Nəsirəddin Tusinin əsərlərində də rast gəlinir ki, məhz həmin məsələlərlə bağlı olaraq tarixi mənbələrə istinadən riyazi analizin əsas anlayışlarından olan «kəsilməzlik», mexanika ilə bağlı, astro-nomiya, fizika ilə bağlı anlayışları, bir sıra vacib teoremləri qeyd etmək olar [4].

Təbiidir ki, riyaziyyat elminin və ümumiyyətlə riyaziyyatın nəzəri-fəlsəfi və eləcə də elmi mahiyyətinə diqqət yetirsək, görürük ki, o bütün dövrlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə, bütövlükdə elmlər sisteminin inkişafında, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafında müstəsna rol oynamış və xüsusi əhəmiyyətə malik olmuş və malik olmaqdadır.

Əgər müasir dövr adlandırdığımız son yüzilliyə nəzər yetirsək görürük ki, istər təbiət elmlərinin inkişafında, istərsə də texnikanın və informasiya sistemlərinin inkişaf edib formalaşmasında riyaziyyat elmi, eləcə də onun üzvi, tərkib hissəsi olan riyazi mücərrədləşdirmə xüsusi rola, əhəmiyyətə malikdir və bu xüsusiyyət hiss olunacaq dərəcədə, nəzərə cərpacaq formada. Riyaziyyatın qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyəti getdikcə inkişaf edir və tətbiqi mahiyyətə malikdir.

Müasir fizika elminin bütün sahələri riyaziyyata əsaslanır, mexanikanın, eləcə də bir sıra ictimai elmlərin, mühəndisliklə bağlı olan fənnlərin, kimya elminin və bir çox başqalarının inkişafında riyaziyyat müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təyyarə konstruksiyası ilə bağlı hesablamalar və yaxud su elektrik stansiyaları ilə bağlı olaraq onların platinalarından başlayıb, enerji hasilatına qədər olan proses, materialların deformasiyası ilə bağlı olan bütün məsələlərin analizi və həlli, radio və elektromaqnit dalğalarının yayılması ilə

bağlı olan təhlillər, atom reaktorlarında neytronların diffuziyası və eləcə də bir çox bu kimi məsələlərin elmi təhlili müasir riyazi bölmələrin sistematik tətbiqi olmadan nə öyrənilə bilər, nə də formalaşdırıla bilər.

Təbii ki, XX əsrin elmi-texniki inkişafında riyaziyyat elmi (deməli elə riyazi mücərrədləşdirmə və onun tətbiqi metodları) xüsusi yer tutmuş və əvəzolunmaz tövhiyələr vermişdir. Beləki, kosmik sənayenin, bütövlükdə kosma-navtikanın özü ilə bağlı inkişafı riyaziyyatsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sürətli elektron hesablama maşınlarının, kompüter texnikasının və eləcə də bir çox bu qəbildən olan müasir qurğuların, cihazların yaradılması, təkmilləş-dirilərək daha da inkişaf etdirilməsi məhz bilavasitə riyaziyyatla bağlıdır və məhz riyaziyyatın tətbiqi sayəsində mümkün olmuş və mümkünləşməkdədir. Xüsusən bu kimi məsələlər iqtisadi inkişafı, məhz iqtisadiyyatla, istehsalatın təşkili ilə bağlıdır ki, belə tətbiqi məsələlər riyazi aparaturların tətbiqi sayəsində daha optimal üsullarla gerçəkləşdirilir.

Son onilliklərdə riyaziyyat elmi bütün elmi sahələrə – iqtisadiyyata, təbiiat, geoloji tədqiqatlara, dillərə, biokimyaya və s. elmi sahələrə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmaqdadır və bu da riyaziyyatın müasir elmlər sistemində əvəzolunmaz əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Görkəmli rus alimi və mexaniki, kəmiqayırmannın əsas simalarından biri sayılan akademik A.N.Krilov (1863-1945) riyaziyyat elmini cihazqayırma ilə müqayisə edərək, belə bir fikri ifadə edir ki, cihazqayırmanın düzəldərək ambara yığıldığı məhsul ən ağır cihazlardan (hissələrdən) mikroskopadək bir silsiləni təşkil etdiyi kimi, riyaziyyat da sonsuz və rəngarəng olan gerçəkliklər içərisindən inciləri seçib elmə gərəkli şəkildə salır [4, s. 74].

Riyaziyyatla ilkin tanışlıqda belə çıxır ki, guya riyaziyyat yalnız «quru» xüsusiyyətə malik olan mücərrəd anlayışların toplusundan ibarətdir. Lakin sözün əsl mənasında riyaziyyat fəaliyyət deməkdir, həyat deməkdir.

Belə ki, riyaziyyat tətbiqi mahiyyət kəsb etdikcə, riyaziyyatın özünün də daha çox olan abstraksiyaya ehtiyacı vardır və bu abstraksiya insan fəaliyyətini situmullaşdıraraq onu istiqamətləndirir. Elə bu xüsusiyyət də məhz riyaziyyatın mahiyyətini bir daha ortaya çıxarır.

Hələ məktəb riyaziyyatının xarakterik xüsusiyyətlərindən də məlumdur ki, elmi riyaziyyatda qarşılaşılan forma və əlaqələrin, münasibətlərin «təmizliyi» mühüm nəticələr almağa imkan verir ki, məhz riyaziyyat elminin belə xüsusiyyətləri heç bir digər elmlərdə yoxdur. Riyaziyyatın bu kimi xüsusiyyətini görkəmli filosof F. Engels belə xarakterizə etmişdir ki: «Yalnız differensial hesabı təbii olaraq imkan verir ki, hərəkətin yalnız vəziyyətini deyil, prosesin də riyazi təsvirini vermək mümkün olsun» [5, s. 37].

Əgər aparılan tarixi araşdırmalara diqqət yetirsək, dərk etmə ilə bağlı olaraq bir çox məsələlərin elmlər sistemində özünəməxsus və xüsusi yerə malik olmasını asanlıqla müəyyən edə bilərik. Bu baxımdan kəmiyyət, keyfiyyət, hadisə və s. kimi anlayışların dərk etmədəki yeri və eləcə də özlərinin də dərk

olunması məsələsi üzərində bir qədər ətraflı olaraq dayanmaq tədqiq etmə baxımından daha da məqsədəuyğun olardı.

Qeyd edək ki, keyfiyyət müəyyənlikdir və bu da o deməkdir ki, məhz keyfiyyətin vasitəsi ilə hər bir ayrıca, konkret olan digərindən fərqləndirilir. Lakin keyfiyyət sadəcə olaraq predmetlərin, hadisələrin xarici müəyyənliyi olmayıb, həm də daxili müəyyənlikdir. Məsələn, təbiidir ki, müəyyən bir bərk cism müəyyən olan temperatura malik olduqdan sonra öz bərklik xassəsini itirir.

Yəni belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cismin keyfiyyətinin dəyişməsi onun tam mənada başqa olan bir cismlə əvəz edilməsi deməkdir.

Təbiidir ki, keyfiyyət müəyyənliyi simvollarla, sözlərlə və s. ilə xarakterizə oluna bilər. Bu xüsusiyyət maddi olan reallıqlara aid olmaqla yanaşı, eyni zamanda digər gerçəkliklərə də aiddir. Məsələn, «5 sadə ədəddir» – xüsusiyyəti 5-in 1- dən fərqli olan digər ədədlərlə bölünmə münasibətində olmadığını göstərir. Bir daha qeyd edək ki, hər bir predmeti, hadisəni nəzərdən keçirərkən, əvvəlcə onun digərlərindən olan keyfiyyət fərqi nəzərə çarpır. Cism və hadisələrin keyfiyyət müəyyənliyi materiyanın daima inkişaf prosesində olduğunu və bunun da nəticəsində müxtəlif keyfiyyət fərqləri əmələ gəldiyini göstərir. Keyfiyyət yalnız cismlərin müxtəlifliyi deyil, müxtəlif cism və hadisələr arasındakı və hətta özünün bu və ya digər halları arasındakı vəhdəti təşkil edir.

Görkəmli filosof Yusif Rüstəmov «Fəlsəfə əsasları» kitabının «Fəlsəfə və onun biliklər sistemində yeri» adlı bölməsində qeyd edir ki: «Keyfiyyət öz fəlsəfi məzmununa görə ən mücərrəd kateqoriyalardan biridir» [2, s. 64].

Predmetlərin keyfiyyətindən danışarkən onları nəinki zaman daxilində, həm də hərəkət halında götürmək lazımdır və bundan sonrası riyaziyyat elminin münasibətləri zəminində baş verən proseslərlə bağlı olub, araşdırma, dərkət-mənin predmetinə, obyektinə çevrilirlər. Bu isə o deməkdir ki, keyfiyyət kateqoriyası məkanın müxtəlif sahələrində yerləşən bir və ya bir neçə predmetlərin müxtəliyyəliyini deyil, həm də zaman daxilində hərəkət edən bir predmetin müxtəlif hallarını öyrənir. Riyaziyyatın üstün olan xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o predmetləri hərəkətdən salaraq onu maddi nöqtə kimi araşdırır, tədqiq edir. Bu isə predmetlərin, hadisələrin qarşılıqlı münasibətlərini, onların oxşar və eləcə də fərqli olan xassələrini, onlar arasındakı qanunauyğunluqların araşdırılmasını və onların haqqında biliklər sisteminin əldə olunmasını asanlaşdırır. Elmi idrakın əsas vəzifəsi birinci növbədə öyrənilən hadisələrin, predmetlərin keyfiyyət müəyyənliyini aydınlaşdırmaqdan, onları digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Bu mənada riyaziyyatın bölmələrindən biri olan «Ehtimal nəzəriyyəsi» hadisə, hadisələr haqqında ətraflı biliklərin formalaşmasına geniş və əlverişli imkanlar yaradır. Təbiətdə müxtəlif və rəngarəng hadisələr baş verir. Gecə və gündüzün əmələ gəlməsi, qarın yağması, güllənin hədəfə dəyməsi və s. təbiətdə baş verən hadisələrdir.

Hadisələr üç növ olur: yəqin hadisə, mümkün olmayan hadisə, təsadüfi hadisə. Riyaziyyatda, daha doğrusu, onun bölmələrindən biri olan ehtimal nəzəriyyəsində hadisələrin hər biri haqqında təriflər verilir ki, məhz bu təriflərin əsasında da hər bir anlayışın (növün) digərindən olan fərqli və ümumi cəhətlərini üzə çıxarmaq olur. Bu hadisə növlərinin ümumi olan cəhətləri ondan ibarətdir ki, onların hər biri hadisədir, obyektiv aləmin bu və ya digər formada olan gerçək-likləridir. Hər bir növə aid olan hadisələrin fərqli olan cəhətlərinin dərk olun-masından ötəri isə onların hər birinin təriflərinin verilməsi və bu təriflərlə ifadə olunan (əgər varsa) xassələr müqayisə edilməlidir.

Qeyd edək ki, riyaziyyatın indiki inkişafı şəraitində, ayrı-ayrı riyazi bölmələri əks etdirən nəzəriyyələr klassik mənada işlədilən kəmiyyət nisbətlərinin əhatə dairəsindən kənara çıxır. Elə ona görə də kəmiyyət anlayışını müasir riyaziyyatda daha geniş mənada düşünmək təbii və zəruri olan bir haldır.

Bu yuxarıda söyləniləri tam mənada nəzərə aldıqda təbii olaraq, maraqlı olan belə bir sual ortaya sıxır ki: «Kəmiyyət nisbətləri» və onun ümumiləşməsi kimi başa düşülən «Kəmiyyət münasibətləri»nin özü nə ilə səciyyələnir, nəyə görə riyaziyyat elminin əsasları ilə bağlı olan məsələlər bu anlayışla bağlıdır? Hər bir obyektin hər hansı bir hadisə və prosesin özünəməxsus və biri-biri ilə sinxron formada, üzvi halda əlaqədə olan, biri-biri ilə ayrılmayan kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliyi, forması və məzmunu vardır. Bunlar isə fəlsəfənin kateqoriyalarıdır ki, fəlsəfəyə aid olan bütün ədəbiyyatlarda bu kateqoriyalarla bağlı olaraq əsaslı və kifayət qədər şərhlər verilmişdir. Riyaziyyatda öyrənilən, tədqiq olunan kəmiyyət nisbətləri (münasibətləri) və məkan (fəza) formaları məhz həmin kateqoriyalar ilə sıx şəkildə əlaqədardır və elə onlardan da özünə müəyyən qədər pay alır.

Bir daha belə bir cəhəti qeyd edək ki, keyfiyyət ilə məzmun eyni şey deyildir, lakin bunlar hadisə və proseslərin özünəməxsus olan varlığı, onların təbiəti ilə bilavasitə bağlı olduğu halda, kəmiyyət və forma onların daxili varlığına, xassə və xüsusiyyətlərinə, sanki bir qədər biganə münasibətdədir. Məsələn keyfiyyətin dəyişməsi ilə hadisələr və proseslər əvvəlki yox, dərhal olaraq yeni, başqa keyfiyyət müəyyənliyinə malik olarlarsa, bu baş verən kəmiyyət dəyiş-kənliyi nəticəsində hadisə və proses müəyyən həddə qədər öz əvvəlki keyfiyyətində qala da bilər. Bu elə obyektiv olan bir xüsusiyyətdir ki, bunun sayəsində riyaziyyat öyrəndiyi obyektin keyfiyyət və məzmununu lazımsız bir şey kimi kənara qoyub, yalnız kəmiyyət və formanı ön plana çəkərək, onlar üzərində iş aparır. Hadisələrin və proseslərin kəmiyyət və formasını onların malik olduqları və əslində onlardan ayrılmaz olan keyfiyyət və məzmundan fikrlər təcrid edib onları təfəkkürün tam mənada sərbəst hesab oluna bilən yaradıcı məhsuluna çevirərək, onları müstəqil olan bir obyekt kimi araşdırır, tədqiq edir. O yerdə ki, keyfiyyət və məzmundan fikrən tamamilə uzaqlaşdırılış nisbət və formalardan söhbət gedirsə, deməli həmin cism, hadisə və ya prosesləri riyaziyyat elminin əhatə dairəsinə, riyaziyyat elminin obyektləri sinifinə aid etmək olar. Akademik A.D.Aleksandrov belə bir cəhəti,

xüsusiyyəti nəzərə alaraq riyaziyyata verdiyi tərifə xatırlamaq daha da məqsəduyğun olardı: «Riyaziyyat – məzmunundan təcrid edilən forma və nisbətlər haqqında elmdir» [3, s. 27].

Təbiidir ki, elmi tədqiqatla məşğul olan əksər alimlər nəticə baxımından, riyaziyyat elmi ilə iqtisadiyyat, ekologiya, təbabət və s. kimi sahələr arasında sıx bağlılığın olduğu qənaətinə gəlirlər. Belə ki, yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi, kəmiyyət və keyfiyyət münasibətləri ilə bağlı məsələlərdə də elmlərin qarşılıqlı iştirakı çox səmərəli nəticələr verir (bunlar haqqında işin sonrakı tədqiqatlarda da kifayət qədər bəhs olunacaq). Məsələn iqtisadi hadisə, proseslər və problemlər özlərinin keyfiyyət və kəmiyyət müəyyənliliklərinə malikdirlər. İqtisadi hadisə və proseslərin keyfiyyət cəhətini iqtisad elmləri, kəmiyyət cəhətini isə riyaziyyat elmi öyrənir. İqtisadiyyat elmi hər hansı bir kateqoriyanın iqtisadi və ictimai mahiyyətini müəyyən edir. Lakin riyaziyyat elmi isə onun kəmiyyət xarakteristi-kasını verir. Hadisə və proseslərin kəmiyyət xarakteristikası onun iqtisadi mahiyyətindən meydana gəlir. Ona görə də hadisə və prosesin iqtisadi xarakteristika-sını öyrəndikdən sonra onun kəmiyyət xarakteristikasını vermək olar.

İqtisadi hadisə və proseslər arasında və ya onların elementləri arasında olan hər bir asılılıq funksional və kateqoriya asılılığı formasında ifadə olunur. Belə ki, hər hansı hadisələrin və ya proseslərin, yaxud onların elementlərinin arasında olan asılılıqları dəqiq ifadə etmək mümkün olduqda, bu ifadədə mütləq funksional asılılıqlardan istifadə olunur.

Hadisə və proseslər arasındakı asılılıqları dəqiq olaraq müəyyən edə bilmək mümkün olmadıqda mütləq mənada korrelyasiya anlayışından, onun köməyindən istifadə olunur.

Qeyd edək ki, hər bir elmin özünəməxsus kateqoriyaları vardır. Bütün bu

kateqoriyalar isə hər şeydən əvvəl maddi aləmi, onun əsaslarını əks etdirir. Odur ki, istər kəmiyyət nisbətləri, istərsə də forma baxımından kateqoriyalar da riyazi mücərrədləşdirmə ilə qırılmaz şəkildə əlaqədardır. Qətiyyətlə belə ümumi bir fikir söyləmək olar ki: – Müxtəlif elmi sahələrə aid olan kateqoriyaların hər birinin riyazi mücərrədləşdirmə ilə bu və ya digər formada əlaqəsi vardır. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki: «Əşyaların nə olduqlarını, necə təzahür etdiklərini göstərən xassələrinin cəminə «keyfiyyət» deyilir» [2, s. 64].

Təbiidir ki, kateqoriyalarla bağlı olaraq, onların riyazi mücərrədləşdirmə ilə və eləcə də riyazi abstraksiyalarla əlaqəsini göstərən çoxlu sayda misallar gətirmək olar. Məsələn; təkcə, xüsusi və ümumi insan şüurunda ətraf aləmdə mövcud olan obyektiv aləmin cism və hadisələrinin, gerçəkliklərinin müəyyən əlamətlərini əks etdirir. Hadisələr, cismlər, eləcə də onların müxtəlif tərəfləri biri-biri ilə müəyyən münasibətlərdə, əlaqəlilik halında olduğu kimi, onların şüurda inikasları olan ümumi, təkcə və xüsusi kateqoriyaları arasında da dialektik bir əlaqə, xüsusi şəkildə olan bir bağlılıq vardır ki, məhz bunların dərk olunmasında riyaziyyat elminin, onun üsullarından biri olan riyazi

mücərrədləşdirmə və həmçinin riyazi mücərrədləşdirmənin bir forması olan riyazi modelləşdirmənin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Qeyd edək ki, maddi aləmin cism və predmetlərindən, kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliklərindən bəhs edərkən, ilkin növbədə elmi idrakın (dərkətmənin) metodları ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilməli, baxılan hər bir məsələnin hər bir kateqoriya ilə bağlılığı, əlaqəsi nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, maddi aləmin cism və predmetlərinin öyrənilməsində iki əsas məsələ diqqətdə olmalıdır:

1. Analiz və sintez, induksiya və deduksiya üsullarının dərkətmədəki yeri və rolu.

2. Empirik və nəzəri biliklərin dialektik məsələlərinin nəzəri – fəlsəfi baxımdan şərh. Bu baxımdan da tədqiqat işində bu iki məsələnin hər biri ilə bağlı olaraq onlara kifayət qədər yer ayırmağı nəzərdə tutmuşuq.

Görkəmli filosof F.Engels induksiya və deduksiyanın dialektikasına xüsusi yer ayırmağı tövsiyyə etmişdir. O yazırdı: «İnduksiya prosesini aydınlaşdırmağa dünyada heç bir induksiya heç vaxt bizə kömək etməzdi. Bunu həmin prosesin ancaq analizi edə bilərdi. ... – induksiya ilə deduksiya analiz və sintez kimi biri-biri ilə zəruri şəkildə əlaqədardırlar» [1, s. 199].

Engels induksiyanı (həmin dövr üçün) qüsursuz hesab edən induktivistləri tənqid edərək göstərirdi ki, bu fikir o qədər yanlışdır ki, induksiyanın ən etibarlı görünən nəticələri yeni-yeni kəşflərlə hər gün alt-üst edilir. Buna görə də Engelsin göstərdiyi kimi, induksiya həmişə natamam qalır, onun praktikanın və yaxud eksperimentin köməyi ilə daim düzəldilməyə, çıxardığı nəticələrin real olmağı məsələsinə və təkmilləşdirilməyə ehtiyacı vardır. İnduksiyanın müxtəlif növləri vardır: tam induksiya, natamam induksiya, elmi induksiya, tam riyazi induksiya və s. və xüsusilə qeyd edək ki, dərkətmə prosesində tam riyazi induksiya məhz bir əvəzolunmaz dərkətmə vasitəsidir ki, bu da riyazi mücərrədləşdirmə əsasında öz gerçək olan nəticəsini verir.

İkinci məsələdən, yəni empirik və nəzəri biliklərin münasibətindən bəhs edərkən bu iki bilik növü arasındakı dialektikaya xüsusi diqqət yetirmək lazım-dır. Qeyd edək ki, empirik biliklər əsasən müşahidələr əsasında alındığından, empirik bilik hadisənin mahiyyəti haqqında, səbəbi və qarşılıqlı əlaqəsi haqqında tam məlumatlar vermir. Səbəb, hadisə, daxili qanunauyğunluq (qarşılıqlı əlaqə) nəzəri biliklərin köməyi ilə açılır. Məsələn, Lomonosovun maddə çəkisinin saxlanması və enerjini miqdarının saxlanması qanunu, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi və bir çox digər elmi yeniliklər böyük nəzəri məsələləri dərk etməyə imkan verir, köməklik edir.

Riyaziyyat elmi, onun formalarından biri və başlıcası olan riyazi mücərrəd-ləşdirmə, eləcə də riyazi modelləşdirmə üsulu gerçəkliyin xassə və xüsusiyyətlərinin, qanun və qanunauyğunluqlarının dərk edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir ki, bu məsələ sonrakı araşdırmalarda da öz əsaslı təsdiqini tapacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Engels F. Təbiətin dialektikası. Bakı: Azərnəşr, 1966, 360 s.
2. Yusif Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları (mühazirə kursu). Bakı, «Nurlar», 2007, 504 s.
3. Aleksandrov A.D. Problemi nauki i poziüii uçenoqo.(Uçebnoe posobie) – M.: Mısılg, 1988, 384 s.
4. Alekseev P.V. İstoriə əilosoфіə. M.: TK Velbi, Prospekt, 2005,240 s.
5. Marks K., Geqelgs F., Soçineniə. T. 20. –M.: Politiz., 1983, 527 s.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE BALKANLARDA YERLEŞİM YERLERİNİN TÜRKÇE ADLARI

***TURKISH NAMES OF SETTLEMENTS IN THE BALKANS IN EVLIYA
ÇELEBİ's BOOK OF TRAVEL MEMOIRS***

ОБУЧЕНИЕ ТУРЕЦКОМУ ЯЗЫКУ В РЕГИОНЕ СТАРОЙ ЮГОСЛАВИИ

Ferhat AŞIKFERKİ*

Özet

Bu çalışmanın araştırma konusu, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Balkanlarda Yerleşim Yerlerinin Türkçe Adları'dır.

Evliya Çelebi Türk edebiyatında benzeri yetişmeyen dünyaca tanınmış bir seyahatname yazarıdır. 1611 yılında İstanbul'da doğmuş, büyük bir ihtimalle de aynı yerde 71 yaşında vefat etmiştir. İstanbul'un önemli mektep ve medreselerinde öğrenim görmüştür. Anadilinden başka Arapça, Farsça ve de Rumca'yı çok iyi konuşurdu. Tanınmış seyyah, gezilerine daha 17 yaşında iken başlamıştır. Elli yıllık bir zaman döneminde gezip gördüğü yerler hakkındaki tüm izlenim ve bilgileri "Seyahatname" adlı eserinde toplamıştır. Evliya Çelebi'nin eseri zamanın Osmanlı İmparatorluğu devletlerindeki yerleşim yerleriyle ilgili çok geniş ve önemli verileri içermektedir. Bu veriler etnoloji, mimarlık, ekonomi, dil, edebiyat, coğrafya, folklor alanlarındaki araştırmalar için çok büyük öneme sahiptirler.

Araştırmamızı yaptığımız temel eser "Evliya Çelebi Seyahatnamesi"dir. Geniş olan eseri yedi ana başlıkta (bölümde) inceledik. Çalışmada Balkanlarda yerleşim yerlerinin Türkçe adlarını ve de Türkçeleştirilmiş olanları inceledik. Çalışma, bir disiplin içinde planlaştırılmıştır. Çok geniş olan malzeme dil bilimi (lengüistik), sosyolengüistik ve kültüroloji açısından işlenmiştir. Fakat özel olarak yerleşim yerlerine, onların asıl şekillerine ve de zamanla uğradıkları değişimlere önem verilmiştir. Bu çalışmayı yaparken, temel eser olan Seyahatname'nin yanı sıra çok geniş yardımcı kaynaklar (edebiyat) da kullanılmıştır. Bu yardımcı kaynaklar dolaylı veya dolaysız olarak kendimize hedef seçtiğimiz çalışmamıza yardımcı olmuştur.

* Mr., Bal-Tam Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Araştırma Görevlisi, Priştine / KOSOVA

Çalışmamız boyunca dil biliminin değişik çağdaş metotlarını kullandık.

Anahtar Sözcükler: Evliya Çelebi, Seyahatname, Balkanlar, Türkler, yer adları, Türkçe yer adları, Türkçeleştirilmiş yer adları

Abstract

As it can be seen from the title, the aim of this master thesis is to describe the Turkish toponyms in Balkans in itinerary of Evliya Çelebi.

Evliya Çelebi is one of the most important writer of travels in the world literature and most famous in Turkish literature, he was born in 1611 in İstanbul and most probably past away in the same place at his 71. He was educated in most famous schools and medreses of İstanbul, and beside his mother tongue he knew very well also Greek, Arabian and Persian languages. The famous writer has started his traveling at his 17 and his only one and one of the most important writings of Turkish literature which in original named "Seyahatname" ("Itinerary") was created as the result of his observation which was noted for more than 50 years. Itinerary of Evliya Çelebi includes within it very precise data about various urban places of the Ottoman Empire and as it is, it is very important for sphere of ethnology, architecture, economics, language, literary, history, geography, etc.

The spectrum in which we have done the analysis is "Itinerary of Evliya Çelebi". The analysis is divided in seven thematic chapters. In this work are analyzed toponyms of Turkish origin in Balkan region and toponyms of no Turkish origin that are adapted through Turkish linguistic rules. The work is planned as interdisciplinary studies in which are used linguistic, socio-linguistic and cultural spheres of studies with the special touch a toponyms that remain original and those that have experienced changes. During the work of this master thesis we have used the source material and also a lot of other literature which helped us a lot on our findings and on solving the problems that we have placed for our self

Key Words: Evliya Çelebi, itinerary, Balkan countries, Turks, toponyms, toponyms from Turkish origin, no Turkish toponyms (toponyms adapted in Turkish)

Balkan devletlerinde oldukça karışık milletler barınmış ve hâlâ da barınmaktadır. Bunun sebebi ise bu bölgede birçok imparatorluğun hüküm sürmesidir. Dolayısıyla bu imparatorluklar hükümleri sırasında kurdukları yeni yerleşim yerlerine doğal olarak kendi dillerinde adlar vermiş, var olan kimi yerleşim yerlerinin ise adlarını değiştirmişlerdir.

Türkler, tarihin geç dönemlerine kadar devamlı yurt değiştiren bir kavimdir. Bunu da, Türklerin daha elverişli hayat şartları olan yerlerde yaşama arzusuna bağlayabiliriz. Genelde seçtikleri bu elverişli yerler Orta Asya, Anadolu ve Balkanlardır.

Hunlardan başlayarak Balkanlarda en uzun süreli Türk kavimleri bulunmuştur. Türkler fethettikleri yerleri asla yıpratmamıştır, başka dinden olan milletlerin dinlerine de dokunmayıp onlara baskı yapmamıştır. Kendi bildiklerini, gittikleri yerli

halka da öğretip, onlarla iyi geçinmeyi ve dost olmayı bilmiş, onlarla bütünleşmişlerdir. Kendi kültür, anane, sanat, bilgilerinden oradaki milletlere aşılarken, kendileri de yaşadıkları ortamlardan karşılıklı olarak bu bahsettiğim şeylerden almıştır.

Türkler, diğer milletlere hiçbir zaman zorla veya şiddetle hiçbir şeyi kabul ettirmemişler. Birçok Batılı tarihçi veya yazar Türklerin şiddet ve baskı kullandıklarını yazmaktadırlar, bu yazdıklarıyla Türk milletini barbar, vahşi bir millet olarak göstermek amaçladıklarından ileri gelmektedir.

Atalarımız buralara yerleşen en eski millet olduğuna göre doğal olarak bu bölgede yani Balkanlarda Türkçe olan yer adları da vardır. Buna örnek vermek gerekirse Kuman (Kıpçak) Türklerini gösterebiliriz.

XI. yüzyılın sonlarından itibaren XII. yüzyılda Kumanlar Ukrayna ve Romanya üzerinden adeta bir kasırga gibi Balkanlara inmeye başlamışlar. İlk olarak Kuzey Bulgaristan'ın Tuna boyu ve Dobruca bölgelerine, daha sonra güneye doğru inerek Rodoplar ve Makedonya'nın doğu kısımlarına yerleşmişler ve dağıldıkları yerleşim birimlerine de coğrafi isimlerini vermişlerdir. Örneğin: Makedonya'daki Kumanova, Sofya'daki Kumantsi, Nevrokop'ta Kumanca, Kesriye'de Kumaniçevo, Vidin'de Kumani Adası, Niğbolu'nda Komana, Lofça'da Kumanita gibi yer ve köy isimleri bütün bunların eserleridir. Bu yer adları günümüze kadar değişmemiş o dönemlerde aldıkları şekilleriyle günümüze kadar korunmuşlardır.

Sadece Kuman Türkleri değil, diğer Türk boyları da hüküm sürdükleri yerlerde kendilerinin vermiş oldukları adlar bulunmaktadır. Önceden de belirttiğim gibi Balkan topraklarında en uzun süreli kalan Türkler Osmanlılardır.

Osmanlılar çok medeni bir millet olarak fethettikleri yerlere, daha doğrusu kendi yönetimleri altına giren devletlerin dil, din, gelenek, kültürlerine toleranslı davranmışlardır, bunlara hiçbir şekilde etki etmeyip oldukları gibi kullanılmalarına izin verip hatta gelişmelerine bile katkı sunmuşlardır. Özellikle de fethettikleri yerlerin antroponim ve toponimlerine dokunmamışlardır, bu verileri arşivlerdeki Osmanlı döneminden kalan belgeler kanıtlamaktadır. Osmanlılar kendi yönetimleri altına kattıkları devletlerin yer adlarına dokunmayıp, kendi dillerine göre uygun bir şekilde telaffuz etmekle yetinmişlerdir, Örneğin, Üsküp, Belgrat, İştıp, Beline, Zağra...

Osmanlılar sadece kendileri kurdukları yerleşim yerlerine (Sarayova, Taşlıca, Akova, Yeni Pazar, Yeni Varoş, Berana, Yakova, Ferizbey, Derbent, Köprülü...); köprü, saray, han, hamam, cami, kütüphane vs. gibi inşa ettikleri binalara yerel halkın da kolay kabul edebileceği ve kolayca söyleyebilecekleri şekilde Türkçe adlarıyla adlandırmışlardır.

Bunu biz en iyi bir şekilde Evliya Çelebi'nin eserinde görebildik. Evliya'nın eserini incelerken, sadece toponimlerle değil, birçok yönden değer taşıdığının farkına varabildik. Önceden de vurguladığım gibi bu eser yakın zamana kadar bulunmadığı için yapıttaki var olan bilgiler gereken seviyede incelenememiştir. Oysa içerdiği tarih, coğrafya, folklor, dil, etnografya, sosyoloji, hukuk, toplumbilim vs. verileri başlı başına incelenmeleri gereken çok önemli konulardır.

Benim Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde en çok ilgimi çeken yer adları olduğu için bu konuyu da işlemeye karar verdim. Evliya, geçip gittiği tüm yerlerin adlarını Seyahatnamesi'ne kaydetmiştir. Sadece onları kaydetmekle kalmamış, bu yerler hakkında çeşitli yönlerden bilgiler de aktarmıştır. Bu eserde işte çok önemli olan bir gerçek de yaşadığım bölgede daha doğrusu Balkanlarda birçok yer adının Türkçe veya Türkçeleştirilmiş olmasıdır.

Balkan devletlerinin Türkçe toponimleriyle ilgili kimi araştırmalar yapılmışsa da bunlar gereken biçimde işlenmemiş ve de az yapılmıştır. Kosova'da bu gibi araştırmalarla Akd. Prof. Dr. Alija Dzogovic (Aliya Cogoviç) uğraş vermiştir. Fakat Dzogovic sadece Kosova'da bulunan yer adlarıyla araştırmalar yapmıştır ve bu araştırmalar sadece Türk yer adlarını değil Sırp ve Arnavut kökenli yer adlarını da kapsamaktadır.

Balkanlarda Türkçe yer adlarıyla ilgili en kapsamlı çalışmaları M. Türker Acaroğlu yapmıştır. Araştırmacı Acaroğlu, ilkönce Bulgaristan'daki Türkçe yer adlarını sonra da Balkanlarda var olan Türkçe yer adlarını konu olarak işlemiştir. "Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu"¹ adlı eserinde tamamen Türkçe kökenli adlara yer verirken, Acaroğlu ikinci bir eseri olan "Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu" adlı yapıtında, sadece Türkçe yer adlarını değil, her ülkenin dilinde de yer adlarını karıştırmıştır. Örneğin: Arnavutluk'taki yer adlarını işlerken kimi yer adlarını Arnavutça, Romanya yer adlarından bahsederken birçok yer adını Romence, Makedonya'daki yer adlarını Makedonca, Sırbistan'daki yer adlarını da Sırpça olarak vermiştir... vs.²

Ben bu çalışmamda, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Balkanlarda sadece Türkçe veya Türkçeleştirilmiş yer adlarını işledim. Yer adlarını işlerken ilk bölümde daha doğrusu beşinci başlıkta Seyahatname'den yerleşim yerleriyle kimi önemli bilgiler (mimari eser, din, ev sayısı, nüfus...) aktarmaya çalıştım. Onları sözlük sırasına göre değil; Evliya Çelebi'nin sırasıyla gezip yazdığı yerleşim yerlerine göre yazmayı uygun buldum. Bence eser kendi orijinalliğinden kaybetmesin diye bu bölümü böyle yapmayı uygun gördüm.

Önceden de belirttiğim gibi Evliya Çelebi'nin eseri geç dönemlerde araştırmaya başlanmıştır. Bundan dolayı da bu yerlerle kimi önemli bilgiler ve veriler vererek, Çelebi'nin eseriyle ilgili kimi araştırmalar yapmak isteyenler olursa bu çalışmadan ipuçları alarak çeşitli konularda çalışmalar yapabilirler.

Son bölümde ise Balkanlarda var olan Türkçe veya Türkçeleştirilmiş yer adlarını ise alfabetik sırasına göre yazdım. Türkçe olan yer adlarını verirken beraberinde Türkçeleştirilmiş yer adlarını da inceledim. Eserdeki Türkçeleştirilmiş yer adlarının sayısı otuzu (30) bile geçmiyor. Bu adları Türkçeleştirirken bile yapılarını pek

¹ Bk. M.Türker Acaroğlu, "Bulgaristan 'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu " Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 89, Halk Edebiyatı Dizisi: 12. Sevinç Matbaası, Ankara-1988

² Bk. M.Türker Acaroğlu, "Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu" IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Ağustos 2006

çok bozmayıp, ortam diline ve orijinal şekline yakın bir şekilde telaffuz etmişlerdir. Türkçe var olan yer adlarını sayısı ise üç yüzün (300) üzerindedir. Türkçe olmayan yer adlarını saymadık (konumuz dışı olması itibariyle) ama bu yerleşim yerlerinin adlarının sayıları çok daha yüksek olduğu kesindir. Bu da bize sadece Osmanlıların değil, Balkanlarda yaşayan Türklerin hoşgörülü, medeniyetli olduklarının kanıtıdır. Çünkü tüm Türk kavimlerinin bu topraklarda yaşadıkları süre göz önünde bulundurulursa, bütün yer adlarını değiştirme imkânına sahip oldukları apaçıktır. Sadece yer adlarını değil, istemiş olsalardı her şeyi değiştirebilirlerdi ama bunu yapmamıştılar. Niyetleri bu değildi.

Son olarak da şunu belirtmek gerekir. Sadece Türk edebiyatının değil, dünya edebiyatının da şaheseri olan Evliya Çelebi Seyahatnamemi, çok geniş bir coğrafyayı tanıtmakla sınırlı kalmaz. Çelebi, geçtiği yerlerden gördüklerini, duyduklarını eserine aktarırken onlara kendi yorum ve düşüncelerini de katıp, böylelikle gezi yazı çeşidine yeni bir içerik kazandırmayı da başarmıştır. Dünya edebiyatında benzeri bir esere rastlamak mümkün değildir. Türk edebiyatının ve kültürünün temel kaynaklarından birini ifade eden bu eser, içerdiği çok değerli verilerle bilim dünyasına değişik yönlerden yenilikleri ortaya koymaya hazır bekleyen bir hazinedir. Yeter ki bilimle uğraşanlar bu eseri çeşitli konularda ciddi ciddi araştırıp işlesinler.

BƏZİ ALINMA SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ TÜRKMƏNŞƏLİ QARŞILIQLARI HAQQINDA

***ABOUT THE CORRESPONDING WORDS RELATED TO THOSE
ORIGINATED FROM THE AZERBAIJAN LANGUAGE TOWARDS
SOME OFFENSIVE EXPRESSIONS***

***О ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ЭКВИВАЛЕНТАХ НЕКОТОРЫХ
ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ***

Doç. Dr. Elbəyi Sadıqoğlu MAQSUDOV*

Özet

Makalede, Azərbaycan dilinin saflığı və güzelliğinin korunması, onun yabancı dillerin təsirindən uzaqlaşdırılması problemi ön plana gəlmişdir. Bəyləce ana dilində olan alıntı kəlimələrin Türk soylu qarşılıqları göstərilmiş, onların istifadəsi əsas alınmışdır.

Anahtar kəlimələr: Azərbaycan dili, Türk soylu, alınma sözlər, kıyaslama.

Summary

In the article are put forward the issues of the preservation of the purity and beauty of the Azerbaijani language, its protection from the influence of foreign languages, as well as, are shown the Turkic-origin equivalents of some borrowings in the native language, is grounded the importance of their use.

Key words: Azerbaijani, Turkish, comparative education. Languages

Azərbaycan dili öz gözəlliyi, zənginliyi, şirinliyi və həzinliyi ilə dünyanın bir çox dillərindən fərqlənir. Dildəki bütün bu gözəlliklər onun öz soyləköünə möhkəm bağlanmasıdan, ondan mənəvi güc almasından, ana südü qədər təmiz olan söz və ifadələrdən bəhrələnməsindən irəli gəlir. Bu saflıq və təmizliyin qorunması, yaşadılması isə bir nəslin və müəyyən zamanın deyil,

* Naxçıvan Dövlət Universiteti/AZERBAIJAN

hamının-bütün nəşillərin, bütün zamanlarda öz dilini, öz soykökünü böyük coşqu, sonsuz məhəbbətlə sevməsi ilə mümkündür. Bu günlər ana dilimizin böyük məhəbbət və sevgiyə daha çox ehtiyacı vardır. Yad dillərin əhatəsində olan, onların amansız hücumlarına və basqılarına məruz qalan dilimizin keşiyində belə çətin bir zamanda daha məğrur və ayıq-sayıq dayanmalıyıq.

Öz lüğət tərkibinin zənginliyinə görə dünyada daha çox yayılmış dillərə bərabər, hətta onlardan üstün olan Azərbaycan dili gündən-günə zənginləşir və inkişaf edir. Dilimizin daha çox zənginləşmə mənbəyi bu gün ancaq ulu türkcə və müasir türk dilləri ola bilər. Dilimizdəki türkmənşəli sözlərin sayını çoxaltmaq, əcnəbi sözlərin sayını isə tədricən azaltmaq üçün müntəzəm iş aparılmalıdır. Bu iş ibtidai sinif dərslərindən başlayıb ali məktəb dərslərinə qədər davam etdirilməlidir. Mətbuat, televiziya ana dilimizin saflığı və gözəlliyi üçün daim iş aparmalı, onun yad təsirlərdən qorunması qayğısına qalmalıdır. Digər dillərin təsirindən qurtarmağın yolu isə öz dilinə məhəbbət və sevgidən, dilimizə daxil olmuş əcnəbi sözlərin türkmənşəli qarşılıqlarını tapmaq və onlardan münasib olanını ana dilimizin lüğət tərkibinə daxil etməkdən başlayır.

Bu sözlərin əksəriyyəti türk dillərinin özünə məxsusdur və yaxud türk dillərində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq onun pasportunu daşıyır. Bunları sadalamaqda əsas məqsədim odur ki, Azərbaycan dilindəki müəyyən qism alınma sözləri türk dilindəki daha anlaşıqlı, daha aydın və mənalı qarşılıqları ilə əvəzləmək qayğısına həmişə olduğu kimi, bu gün də ciddi ehtiyac vardır.

Dilimizin saflığı, təmizliyi, gözəlliyi məsələsi bütün dövrlərdə olduğu kimi indi də bizi düşündürür, narahat edir. Dilimizə Avropa dillərindən, xüsusən, ingilis dilindən gələn sözlərin axını vaxtilə bu dilə ciddi təsir göstərən ərəb, fars və rus dillərinin təsirindən az deyil. Özünün əcnəbi dili bildiyini göstərməyə çalışan, ana dilində danışdığı halda, alınma sözlərdən yerli-yersiz tez-tez istifadə edən adamlar dərk etməlidirlər ki, xarici dili bilmək gözəldir, lakin əcnəbi dillə anamızın dilini korlamaq, onu eybəcərləşdirmək, murdarlamaq isə nankor və nəcib olmayan insanlara xas keyfiyyətdir. Ana südü kimi müqəddəs, əvəzsiz və bənzərsiz olan dilimizin saflığını, müqəddəsliyini qorumaq üçün bütün qüvvələrimizi səfərbər etməliyik. Bu gün əcnəbi dillərin təsiri ilə daha çox qarşılaşan Azərbaycan dilinin öz doğmalarının onu qorumasına daha çox ehtiyacı vardır.

Öz mayasını, qüdrət və gücünü ulu türkcədən alan Azərbaycan dili bu gün əcnəbi dillərin amansız əhatəsindədir. Onu yad təsirlərdən qoruyaraq, ulu türkcəmizdən gələn sözlər üzərində kökləmək birbaşa ana dilimizin saflığına, onun olduğu kimi də görünməsinə xidmət etmək, qayğı göstərmək, məhəbbət bəsləməkdir.

Doğma dilimizin lüğət tərkibi gündən-günə zənginləşir, durmadan inkişaf edir. Bu zənginləşməni öz sözlərimiz, qədim və çağdaş türk dillərində yaşayan kəlmələrimizlə əvəz etsək necə də gözəl olar. Çünki dil insanın elə zərif və gözəl libasıdır ki, ona vurulan hər hansı bir yamaq kənardan çox qabarıq və zövqsüz görünür.

Dilimizdə olan alınma sözləri türk dilində olan türkmənşəli sözlərlə əvəzləmək, onlara qarşılıqlar tapmaq, ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazandırmaq bir az çətin olsa da, amma gərəkli və zəruridir. Sözlər istifadə olunduqda işləkliyi artırır. Bu gün dilə və qulağa yatmayan yad bir söz türkmənşəli bir kəlmə ilə əvəzlənərək işlədildikdə qulağa da, dilə də, ürəyə də asanlıqla yol tapır. Vaxtı ilə özgə dillərdən dilimizə daxil olmuş əlifba, alpinist, assistent, baza, omonim və s. bu tipli sözlərin dildə geniş istifadə edilməsi ilk baxışdan insanda belə bir təsəvvür yaradır ki, onları öz sözlərimizlə əvəzləmək mümkün deyildir. Amma əlif və bey hərflərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş əlifba sözünü bu gün istifadə etdiyimiz hərflərin ilk üçünün adı ilə abece adlandırsaq necə gözəl olar. Yaxud alpinist-dağçı, assistent-yardımcı, ateist-tanrıtanımaz, tanrısız, avanqard-öncül və s. bu kimi sözlərin türkmənşəli sözlərlə əvəz edilməsi dilimizin saflaşdırılmasına doğru addımlardandır.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən Türk Dili Qurumu bu sahədə müntəzəm və uğurla işlər həyata keçirir. Bu qurum türk dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin cəmini 617 minə çatdırıb və çox mükəmməl lüğət şəklində ictimaiyyətin istifadəsinə verib.

Dilimizdəki alınma sözlərin türkmənşəli qarşılıqlarının müəyyənəşdirilməsi və bu istiqamətdə axtarışlar aparılması dili zənginləşdirməyin və saflaşdırmağın başlıca yoludur. Bu baxımdan türk dilində qarşılığı olan, mənası asanlıqla anlaşılan türkmənşəli sözləri dövrüyəyə, gündəlik istifadəyə gətirməliyik. Məsələn, dilimizdə baza, bibliografiya, dublyaj, maksimal kimi alınma sözlərlə yanaşı, təməl, qaynaq, qaynaqça, səsləndirmə, çox, böyük, yüksək sözləri də işlədilir. Mətbuatda, efirdə, ədəbi dilimizdə mənası hamımız üçün dərk edilən, dilə yatımlı, özümüzə xas olan kəlmələrdən istifadə etmək məgər pismi olar?

Əlbəttə, özünü dərk edən, əslinə, soyuna sayğı və məhəbbətlə yanaşanlar öz milli mənsubluğuna, doğma ana dilinə, onun hər sözünə, hər hecasına, hər bir hərfinə belə diqqətlə, sədaqətlə yanaşmağı bacarmalıdır.

Bu gün Azərbaycan dilində aforizm-özdeyiş, diftonq-qoşasait və ya əkiz ünlü, diktə-yazdırım, dialektologiya-ləhcə bilimi, filoloq-dilbilimci, omonim-səsdəş, kalliqrafiya-gözəl yazı sənəti və s. bu kimi terminlər işlədilir. Onlar indiki nəslin leksikasında və bütövlükdə dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdir. Onlardan çox geniş şəkildə istifadə edirik. Amma biz bu ixtisas sözləri ilə yanaşı, onun ana dilimizdə anlaşılan, dərk edilən türkmənşəli qarşılıqlarından da tədricən istifadə etməliyik ki, gələcək nəsillər ondan öz ata malı kimi, qürur hissi keçirə-keçirə, fəxarətlə istifadə edə bilsinlər.

Dilimizdə tez-tez istifadə etdiyimiz didaktik-öyrədici, basketbol-səbət topu, boks-yumruq oyunu, brifinq-bilgiləndirmə, buldozer-yoldüzlər, ekskavator-qazaratar, qaranti-güvəncə, kosmonavt-uzay adamı, metroloq-hava təxminçisi, modernizm-çağdaşlıq, orijinal-özgün, protez-taxma, raket-vurac, realist-gerçəkçi, sponsor-dəstəkləyici, standart-ölçünlü, şou-göstəri, urbanizm-səhərçilik, kompyuter-bilgisayar və s. kimi terminlərin yeri gəldikcə sinonim qarşılıqlardan da istifadə etmək lazımdır ki, onlar dilimizdəki sözlər sırasına qoşula bilsinlər, işləklik dərəcələri artsın, vətəndaşlıq hüququ qazansınlar.

Ana dilimizdə işlənən bəzi alınma sözlərin aşağıda qeyd olunan türkmən-şəli qarşılıqlarından geniş şəkildə istifadə olunması da məsləhət görülür: adapter-uyarlayıcı, aranjiman-düzənləmə, astroloq-ulduz falçısı, astronom-göybilimci, atraksion-əyləndiri, eqoist-məncil, eqoizm-məncillik, mənəmmənəmlik, etimoloji-kökən bilimi, flora-bitki örtüyü, faks-bəlgəkeçər, format-biçim, hidrofor-subasar, qaranti-güvəncə, metod-yöntəm, nüans-incə ayırım, realist-gerçəkçi, referendum-xalq səsverməsi, rejissor-yönəltmə, rezonans-titrəyiş, kanat-asma yol, trap-axac, fason-biçim, xamıt-boyunduruq, domkrat-qaldırıcı, anarxiya-dərəbəylik, pilka-dirnaq törpüsü, şlaqbaum-yolbənd, forma-qiyafə, korrupsiya-əliəyriilik, putyovka-yollayış, pasta-məcun, komfort-rahat, qrup-topar, pompa-suvuran, futlyar-saxlac, ştamp-sivri möhür, moçalka-sürtgəc, spidometr-sürətölçən, snayper-hədəfçi, şin-çəmbər, qrija-çatlaq, zoopark-heyvanat bağçası və s.

Ana dilimizə məhəbbət və sədaqət hissi dilin övladları olan sözlərə məhəbbətdən başlayır. Axı biz hər bir sözün, bu sözlərdən istifadə edən hər bir vətəndaşın, bütövlükdə hamımızın əzəli və əbədi yurdu olan doğma Vətənimizin-Müstəqil Azərbaycanın daimi əsgərləriyik. Ana dilimizin saflığını, onun söz vətəndaşlarını qorumaq, əbədi yaşatmaq isə bütün zamanlarda hər birimizin vətəndaşlıq və azərbaycançılıq borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 128 s.
- 2.Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, 376 s.
- 3.Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, 1184 s.

ŞAMİL QAZIYEVİN YARADICILIĞINDA MƏİŞƏT JANRI

LIVELIHOOD GENRE IN SHAMIL GAZIYEV'S ACTIVITY

БЫТОВЫЕ ЖАНРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАМИЛА ГАЗИЕВА

Nizami ALİYEV*

Özet

Makalede, Nahçıvan özerk cumhuriyetin ilk güzel sanatlar emektarı, 1934-1948 yılları arasında Nahçıvan Tiyatrosu'nun baş ressamı olarak çalışmış Şamil Hasanoğlu Gaziyeu'in hayatını ve eserlerini konu etmektedir. Makalede; ressamın bu dönemde M.F Ahundov adına Nahçıvan Devlet Dram Tiyatrosun'nun (şimdiki Celil Mehmetkuluzade adına Nahçıvan Devlet Musikili Dram Tiyatrosu) ve Ordubad Devlet Dram Tiyatrosu'nun oyunlarına verdiği estetik düzenlemelerden söz edilmektedir. Bununla birlikte ressamın sonraki yıllarda milli adet ve ananeleri içeren "Köhne (Eski) Değirmen", "Öküzlerin Nallanması", "Ekmek Pişirenler" ve "Harmanda" adlı tarihi ve etnografik eserlerinin ilmi-estetik analizine yer verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kompoze, perspektif, musikili tiyatro, Nahçıvan.

Summary

The article has been devoted to the first Honored Art Worker of Nakhchivan Autonomous Republic Shamil Gaziyeu's life and activity, who has worked the head painter of Nakhchivan Theatre during the years of 1934-1948. the article dealt with the art arrangement of the spectacles of Nakhchivan State Dramatic Theatre named after M.F.Akhundov (Modern Nakhchivan State Musical Dramatic Theatre) and Ordubad State Dramatic Theatre which have been given by the painter during this period.

The same the author has been analysed the painter's historical-ethnographic traces of "Kohna dayirman", "Okuzların nallanması", "Chorakbishiranlar" and "Khirmanda" which are reflecting the national traditions and customs in livelihood genre.

* AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Təsviri və Dekorativ-Tətbiqi Sənətlər Şöbəsinin Müdiri/AZERBAIJAN

Key Words: Composition, nature, monokhrom, interyer, perspective.

Резюме

Статья посвящена жизни и деятельности первого заслуженного деятеля автономной республики Шамилу Гасан оглы Газиёву, работавшего в 1934-1948 годах главным художником в Нахчыванском Театре.

В статье описаны и работы художественных оформлений этого художника в связи с постановками разных спектаклей в Нахчыванском Государственном Драматическом Театре имени М.Ф.Ахундова (нынешний Нахчыванский Государственный Музыкальный Драматический Театр имени Д.Мамедкулизаде), и Ордубадском Государственном Драматическом Театре в этих периодах.

Одновременно в статье выделено особое место и научно-художественным исследованиям историко-этнографических произведений художника как «Старая мельница», «Подковывание волов», «Пекарь», «В молотье» произведения связанными с национально бытовым, и бытовым жанрам в следующих годах.

Ключевые слова: Композиция, натура, монохром, интерьер, перспектива.

XX yüz illiyin əvvəllərində Naxçıvanda Azərbaycanın tanınmış rəssamlarından – Bəhrüz Kəngərli, Adil Qaziyev və Hüseyn Əliyev rəssamlıq sənətinin əsasını qoymuşlar. Onların diqqətəlayiq fəaliyyətləri muxtar respublikada təsviri sənətin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Naxçıvan MR-in ilk əməkdar incəsənət xadimi olan Şamil Həsən oğlu Qaziyev ustad sənətkar kimi dəyərləndirilmiş, O, gənc rəssamlara sənətin sirlərini həvəslə öyrətmişdir. Şamil Qaziyev 30 mart 1908-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində anadan olmuş və 13 iyul 1980-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir (1, s.58). Şamil Qaziyev 1929-cu ildə Bakı Rəssamlıq Məktəbini bitirdikdən sonra Naxçıvana gəlmiş, 1932-ci ilə kimi Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda müəllim, 1932-1934-cü illərdə “Kommunist” qəzetində rəssam, 1934-1948-ci illərdə isə “Şərq qapısı” qəzeti və M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında (indiki Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında) baş rəssam vəzifəsində çalışmışdır. O, eyni zamanda 1940-1941-ci illərdə Naxçıvanda ilk dəfə açılmış Rəssamlıq Məktəbinin təşkilatçısı və direktoru olmuşdur (bu məktəb İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq cəmi bir il fəaliyyət göstərmişdir). Böyük sənətkar 1948-ci ildə ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Bakı şəhərinə

köçmüş və ömrünün sonunadək “Azərbaycan gəncləri” qəzetində rəssam vəzifəsində çalışmışdır (4, s. 333-334). Şamil Qaziyev Bakı şəhərində yaşamasına baxmayaraq Naxçıvanla yaradıcılıq əlaqələrini heç zaman kəsməmiş, fürsət düşdükcə Naxçıvana gəlib, füsunkar təbiətin gözəlliklərini və doğma diyarda çalışan zəhmətkeş insanların tanış simalarını kətan üzərinə köçürərək əbədiləşdirmişdir.

Şamil Qaziyev Naxçıvanda işlədiyi qısa müddətdə indiki Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı və Ordubad Dövlət Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş 120-dən çox əsərin bədii tərtibatını və geyim eskizini vermişdir. Şamil Qaziyev H. Cavidin “Şeyx Sənan”, M.S.Ordubadinin “Ürək çalanlar”, Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Məşədi İbad”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, C.Cabarlinın “Od gəlini”, “Yaşar”, “Sevil”, “Aydın”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, “Xanlar”, A.Şaiqın “Vətən”, M.İbrahimovun “Həyat”, “Məhəbbət”, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, “Gözün aydın”, “Burada mənəm Bağdadda kor xəlifə”, Ə.B.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq”, Rza Şahvələdin “Qız qalası”, Ə.Abbasovun “Məlik Məmməd”, “Azad”, Ə.Məftunun “Sevənlər”, N.Nağıyevin “Polad”, S.Rəhmanın “Aşnalar”, “Toy”, M.F.Axundovun “Xırs quldurbasan”, S.S.Axundovun “Eşq və intiqam”, N.B.Vəzirovyn “Hacı Qəmbər”, O.Sarıvəllinin “Babək”, A.Şirvanzadənin “Namus”, M.H.Təhmasibin “Bahar”, “Aslan yatağı”, Z.Xəlilin “İntiqam”, M.Hüseynin “Nizami”, Ə.Abbasquliyevin “Günəş doğur”, K.Simonovun “Praqanın şabalıd ağacları altında”, Qoldoninin “İki ağanın bir nökrəri”, Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər”, Şeksprin “Otello”, “Hamlet” və s. pyeslərdə orijinal rəssamlıq üslubu və səhnə tərtibatı ilə tamaşaçıların yaddaşlarında silinməz iz buraxmışdır (3, s.42-61).

Şamil Qaziyevi əsasən teatr rəssamı kimi tanısaq da, onun təsviri sənətin müxtəlif növləri və janrlarında yaratdığı çoxlu sayda boyakarlıq və qrafika əsərləri vardır. Rəssamın yüksək işlənmə texnikası və bədii dəyəri ilə seçilən boyakarlıq əsərlərindən “Avtoportret” (1932), “Natürmort” (1935), “İrəvanda qədim körpü” (1937), “Qədim İmamzadə” (1940), “Xıncov kəndi” (1942), “İlanlıdağ”, “Dağ yolu”, “Gəc zavodu”, “Köhnə qala”, “Əlincə qalası” (hamısı 1977) və özünəməxsus konkret cizgiləri, rəsmetmə manerası ilə sənətsevərlərin diqqətini cəlb etmiş qrafik kompozisiyalarından “Qardaşımın portreti” (1927), “Avtoportret” (1928), “Ata” (1929), “Köhnə həyət” (1931), “Culfada köhnə mehmanxana”, “Naxçıvanda pambıq zavodu” (1934), “Hacıkənd” (1937), “110 yaşlı qoca” (1939), “Köhnə İrəvan” (1939), “Köhnə Naxçıvan” (1943), “Çobanlar qışlaqda” (1944), “Ədil Ağə gölü” (1976), “Culfa dağları” (1977) və s. bir-birindən dəyərli tablolarını misal göstərmək olar (2, s.12-14).

Şamil Qaziyevin yaradıcılığında Naxçıvanın qədim tarixi, füsunkar təbiəti, fədakar insanların həyat və məişəti ilə bağlı əsərlər əsas yer tutur. Onun Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin “Rəssamlıq” fondunda qorunub saxlanılan “Naxçıvançay” (6), “Qızlar bulağı” (7), “Naxçıvan gun batan vaxtı” (8), “Köhnə qala” (9), “Xıncov məhəlləsi” (10), “Köhnə həyət” (11), “Köhnə dəyirman” (12), “Çarxçılar iş başında” (13), “İnqilaba qədərki Naxçıvan” (14), “Öküzlərin

nallanması” (15), “Naxçıvanda köhnə həyət” (16), “Çörəksatan” (17), “Çörəkbişirənlər” (18), “Xırmanda” (19), “Biçin” (20), “Gəc dəyirmanı” (21), “Mədrəsə” (22), “Qalayçılar” (23), “Naxçıvan hamamı” (24), “Qaçaq Nəbi” (25), “Qaçaq Nəbi və Həcər əllərində silah” (26), “Şəbeh” (27), “Qaçqınlar” (28), “Səhər Cəhri yolu” (29), “Dəllək iş zamanı” (30), “Əlincə qalası” (31), “Köhnə həyət” (32) və “Köhnə bazar” (33) əsərləri XX əsr Azərbaycan boyakarlıq sənətinin ən qiymətli incilərindən hesab olunur. Bu əsərlərin bir çoxu Azərbaycanın tarixi və etnoqrafiyasını əks etdirdiyinə və bədii dəyərinə görə muzeyin ekspozisiyasında daima nümayiş etdirilir.

Rəssamın əsərləri təkcə Naxçıvandakı muzeylərdə deyil, eyni zamanda Azərbaycanın və digər ölkələrin muzey və qalareyalarında qorunub saxlanılır. 1931-ci ildə Tiflisdə keçirilən SSRİ rəssamlarının səyyar sərgisində Şamil Qazıyevin “Çoban” əsəri Moskvadakı Tretyakov Qalareyası tərəfindən bəyənilərək satın alınıb və hal-hazırda bu qalareyada nümayiş etdirilir (5, s.333).

Şamil Qazıyevin xalqımızın qədim adət-ənənələrini, zəngin tarixi-etnoqrafiyasını, sadə və zəhmətkeş insanların həyat tərzini əks etdirən bir birindən dəyərli onlarca sənət əsərləri vardır. Bu əsərlər içərisində sənətsevərlərin böyük rəğbətini qazanmış və yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti ilə seçilən məişət janrındakı kompozisiyaları xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Belə tablolardan biri də “Köhnə dəyirman” əsəridir

Şəkil 1. Köhnə dəyirman

Əsər iki kəndlinin köhnə bir su dəyirmanında dən üyütməsi mərasiminə həsr edilmişdir. Yağlı boyalarla çəkilmiş bu əsər isti və soyuq rənglərin qarışıq tonları

ilə işlənmişdir. İlk baxışdan əsərin əsas planında diqqəti cəlb edən-qapı və bacadan düşən işıq, soyuq rənglərlə kəskin kontrastlıq yaratsa da, kompozisiyanın ümumi koloritini pozmur. Əksinə, isti və soyuq rənglər arasında vəhdət yaradaraq əsərin hər iki planını tamamlayır. Tablodə təsvir olunan insan və heyvan fiqurlarının anatomik praporsiyaları, interyer və detalların perspektiv quruluşu, işıq və kölgə münasibətləri ən kiçik incəliyinə kimi işlənmişdir. Əsərin birinci planında təsvir olunan kəndlilərdən nisbətən cavanı dəyirmanın dənliyinə çuvaldakı buğdanı tökür. Başını ağ çalma ilə bağlamış yaşlı kəndli isə, unluğun qabağında dizi üstə yerə oturub, əlindəki qabla təknəyə tökülən unu yarımçıq çuvala doldurur. Rəssam hər iki kişi fiqurunu Azərbaycan kəndlisinin minilliklər boyu geydiyi sadə milli geyimdə təsvir etmişdir. Geyimlərin tünd monoxrom rəngdə həlli, Azərbaycan kişinin geydiyi geyimlər kimi ağır təbiətinə işarə edilir və onun bir çox müsbət xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Dəyirmanın interyer quruluşu-sadə kapitelli ağac dirəkləri və dam tirlərinin düzgün düzlülüşi, üst-üstə qalanmış rəngarəng dolu çuvalar, dənlik, novdan, çax-çax, unluq, dən daşları və s. digər detallar, eləcə də memarlıq elementləri Naxçıvandakı su dəyirmanları üçün tamamilə xarakterikdir. Hal-hazırda Naxçıvan MR-in Culfa rayonundakı Kırna, Saltaq və s. kəndlərdə salamat qalmış dəyirman qalıqlarının interyer quruluşu, Şamil Qaziyevin "Köhnə dəyirman" əsərində təsvir etdiyi dəyirmanın daxili quruluşu ilə olduqca oxşardır.

Rəssamın digər maraq doğuran boyakarlıq əsərlərindən biri də "Öküzlərin nallanması" tablosudur

Şəkil 2. Öküzlərin nallanması

Əfsuslar olsun ki, çoxdan tarixə dönmüş bu sənət növünə yalnız iki rəssamın - Ələkbər Rzaquliyevin və Şamil Qaziyevin əsərlərində rast gəlirik. "Öküzlərin

nallanması” əsəri istər bədii sənətkarlıq cəhətdən, istərsə də etnoqrafik adət və ənənələrimizin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yağlı boya ilə çəkilmiş bu tabloun birinci planında iki nəfər nalbəndin (usta və şagirdin) öküz nallama səhnəsi təsvir edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, öküz və kəllərin nallanma mərasimi, at və ulaqların nallanmasından fərqli olaraq, ayaq üstə olmur. Onları yerə yığıb, ya mancanağa bağlayar, ya da ki, ayaqlarının arasına tir bağlayaraq nallayarlar (5, s. 54). Rəssamın bu mövzuya həsr etdiyi tabloda, öküzlərin nallanması mərasimi bütün incəliyinə kimi, böyük bir ustalıqla təsvir edilmişdir.

Əsərin birinci planında cərəyan edən epizodda, əlində nalbənd kəlbətini və çəkici olan usta mancanağa bağlanmış öküzün qabaq ayaqlarını nallayır. Şagirdi isə heyvanın tərənib özünə zərər verməməsi üçün, arxa ayaqlarını və mancanağı tutub.

Rəssam insan və heyvan rəsmlərini çətin pozalarda çəkməsinə baxmayaraq fiqurların anatomik quruluşunu və bədən praporsiyalarını olduqca düzgün təsvir etmişdir. Birinci planda nisbətən soyuq rənglərdə işlənmiş insan fiqurlarından fərqli olaraq, öküz təsvirləri isti rəngdə verilmişdir. İsti rəng tamaşaçının diqqətini özünə çəkməklə bərabər, ikinci və üçüncü plandakı fiqurların eyni çalarlı rəngləri ilə birləşərək kompozisiyaya dinamiklik və canlılıq verir. Bu isə öz növbəsində tabloya hakim olan, soyuq rənglərlə uzlaşaraq, kompozisiyanın ümumi koloritini balanslaşdırır və əsərin əsas ideyasının ön plana çıxmasına kömək göstərir. Ayrıca, rəssam ikinci plandakı fiqurlara yardımçı detallar kimi baxmamışdır. Onları da əsas fiqurlar kimi canlı və dolğun rənglərlə çəkmişdir. O, ikinci plandakı öküzün də, boyunduruq altındakı yorğun yatışını dəqiqliklə işləyərək - heyvanın gözlərindəki mürgünü və bədəninin torpağa yayılmış təqətsizliyini böyük bir ustalıqla təsvir etmişdir. İkinci və üçüncü plandakı digər fiqurların düzgün natura quruluşu, kənardakı sənətkar dükanlarının perspektiv plan həlli və kompozisiyanın təmiz rənglərlə çəkilməsi əsərin realistik görünüşünü tamamlayır.

Əsərin əsas detallarından biri də, üzərinə əski əlifbayla “Nalbənd” sözləri yazılmış dəmirçi dükanı və onun yanında bağlanmış iki at fiqurudur. Dükanın sadə və kasıb görünüşdə çəkilməsi ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Emalatxananın interyerində sadəcə-kötüyə bərkidilmiş zindan və künc tərəfdə tüstüləyən körük təsvir edilmişdir. Bu epizodu çəkməkdə rəssamın əsas məqsədi, ustaların çoxşaxəli fəaliyyətlərini tamaşaçıya çatdırmaqdır.

Tabloun ikinci planında nallanmağa gətirilmiş atlar, üçüncü planda isə digər sənətkarlıq emalatxanaları və sərbəst alış-veriş edən bir qrup kəndli təsvir edilmişdir. “Öküzlərin nallanması” əsəri təkcə tarixi-etnoqrafik baxımdan deyil, eyni zamanda bədii-estetik cəhətdən də olduqca qiymətli əsərdir.

Şamil Qaziyevin xalqımızın milli adət-ənənələrini özündə yaşadan, onun etnoqrafik xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı əsərlərindən biri də “Çörəkbişirənlər” əsəridir

Şəkil 3. Çörəkbişirənlər

Yağlı boya ilə işlənmiş bu əsər bir qrup kəndli qadınların təndirdə lavaş çörəyi bişirmələri mərasiminə həsr edilmişdir. Azərbaycan məişətində min illər boyu dəyişməz qalan, bütün sənət sirləri ilə olduğu kimi nəsil-dən-nəsilə keçən, etnoqrafik sənətlərimizdən biri də, çörəkbişirmə sənətidir. Rəssam, ağbirçək nənələrimizdən bizə miras qalan bu müqəddəs mərasimi bütün incəliklərinə kimi, fırçaya alaraq mədəniyyət xəzinəmizə daha bir qiymətli sənət əsəri bəxş etmişdir.

Tabloda, təmiz və səliqə ilə döşənmiş köhnə bir təndirəşərdə lavaş bişirən dörd qadın təsvir edilmişdir. Qadınların zəngin milli geyimləri ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Rəssam bu əsərində tipik Azərbaycan qadınının məğrur, qayğıkeş və zərif obrazını böyük ustalıqla yarada bilmişdir. O, qadınların geyimlərini onların yaşlarına uyğun rənglərdə vermişdir. Birinci plandakı 35-40 yaşlarında olan üç qadının geyimini yaşıl, innabı, bənövşəyi və göy rənglərin tünd çalarları ilə, ikinci plandakı cavan qızın geyimini isə soğan sarısı və açıq göy rənglərdə təsvir etmişdir. Geyimlərin tünd rəngdə həlli qadın fiqurlarını, təndir və onun ətrafındakı detalların sadə rəng çalarlarından fərqləndirərək ön plana çıxarır.

Əsərin əsas planındakı qadınlardan biri qarşısındakı duvağın üzərində xəmir kündələyir, ortada oturan qadın əlindəki vərdənəylə hazır kündələri yayır, üçüncü qadın isə, təndirin başında oturub yayılmış xəmiri fidənə üzərinə açır ki, təndirə yapsın. Kompozisiyanın mərkəzində təsvir olunmuş təndir işıltısı, bişən çörəklər və təndirdən çıxarılmış isti lavaşların təbii görüntüsü insanda xoş əhvalruhiyyə yaradır. Əsər istər yağlı boyayla işlənmə texnikası ilə, istərsə də bədii yaradıcılıq cəhətdən çox yüksək sənətkarlıqla yerinə yetirilmişdir.

Şamil Qazıyevin bu səpkidə yaratdığı maraqlı tablolarından biri də “Xırmanda” əsəridir

Şəkil 4. Xırmanda

Əsər az qala tarix səhnəsindən silinmək üzrə olan bir mərasimə, taxılın xırmanda döyülməsinə həsr olunmuşdur. Rəssam digər əsərlərində olduğu kimi, “Xırmanda” əsərində bu mərasimdə baş verən bütün prosesləri ən xırda detalına kimi yüksək sənətkarlıqla təsvir etmişdir.

Tablonun mərkəzində dairəvi şəkildə yayılmış sümbüllərin döyülməsi səhnəsi birinci plan kimi verilib. Rəssam bu epizoddə əsas diqqəti öküzlərə qoşulmuş vəllər üzərindəki hodaxçıların əllərindəki şallaqlarla heyvanları haylamasına və başı şalmayla iki xırmançının şanayla dərzləri mrydana yayması təsvirinə verib. Çoxfıqurlu birinci plandan fərqli olaraq, ikinci planda dərzlə dolu arabanı boşaldan bir nəfər daşıqçı, üçüncü planda isə iki kişi təsvir edilmişdir. Bu işçilərdən biri əlindəki kürəklə kənara toplanan döyülmüş buğdanı sovurur, ikinci kəndli isə xırmanın qırağında daşıqçıların gətirdiyi dərzləri tayılayır.

Əsərin sadə və lakonik kompozisiyası, fıqurların və digər təsvir obyektlərin perspektiv və natura quruluşu rəssamın tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi fikri tam şəkildə əhatə edir. Ayrıca kompozisiyanın əsas planlarının isti, bəsit yaxılı, monoxrom və təmiz rənglərdə həlli, eləcə də fıqurların dinamik pozalarda çəkilməsi, tablonun arxa planını təşkil edən səmanın ağ bulud və göy üzü mavisi rənglərinin fonunda bütövləşərək əsərin ümumi koloritini yaradır və kompozisiyanı tamamlayır.

Ümumiyyətlə, Şamil Qazıyevin məişət janrında çəkdiyi “Öküzlərin nallanması”, “Xırmanda”, “Köhnə dəyirman”, “Köhnə bazar”, “Çörəkbişirənlər”, “Biçin”, “Dəllək iş zamanı”, “Mədrəsə”, “Naxçıvan hamamı”, “Qalayçılar”, “Çarixçılar iş başında” və s. əsərləri təkcə XX əsr Naxçıvan rəssamlıq sənətində deyil, eyni zamanda Azərbaycan təsviri sənətində də bu janrın formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti olan çox qiymətli sənət əsərləridir.

Ulularımızdan bizə miras qalmış bu əvəzsiz sənət əsərlərin təbliği, elmi və bədii cəhətdən tədqiqi gələcək nəsillərin estetik dünya görüşlərinin formalaşmasında və qədim adət və ənənələrimizin öyrənilməsi baxımından olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə L. Naxçıvan Teatrı tarixindən. Bakı: 2002, 63 s.
2. Qaziyev Ş. Kataloq . Bakı: 1978, 16 s.
3. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: 2004, 411 s.
4. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cildə ,I c., Naxçıvan: 2005, 361 s.
5. Rzaquliyev Ə. Köhnə Bakı. Bakı: 1969, 66 s.
6. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondu, NDTM, 1540/R-7.
7. Yenə orada, NDTM, 1538/R-9.
8. Yenə orada, NDTM, 1539/R-10.
9. Yenə orada, NDTM, 888/R-11.
10. Yenə orada, NDTM, 1547/R-16.
11. Yenə orada, NDTM, 1537/R-17.
12. Yenə orada, NDTM, 700/R-24.
13. Yenə orada, NDTM, 695/R-18.
14. Yenə orada, NDTM, 699/R-19.
15. Yenə orada, NDTM, 696/R-21.
16. Yenə orada, NDTM, 1548/R-22.
17. Yenə orada, NDTM, 886/R-25.
18. Yenə orada, NDTM, 881/R-26.
19. Yenə orada, NDTM, 887/R-27.
20. Yenə orada, NDTM, 885/R-28.
21. Yenə orada, NDTM, 701/R-31.
22. Yenə orada, NDTM, 839/R-34.
23. Yenə orada, NDTM, 698/R-36.
24. Yenə orada, NDTM, 884/R-43.
25. Yenə orada, NDTM, 1546/R-45.
26. Yenə orada, NDTM, 1545/R-46.
27. Yenə orada, NDTM, 880/R-73.
27. Yenə orada, NDTM, 883/R-74.
29. Yenə orada, NDTM, 1541/R-6.
30. Yenə orada, NDTM, 882/R-32.
31. Yenə orada, NDTM, 1542/R-5.
32. Yenə orada, NDTM, 697/R-20.
33. Yenə orada, NDTM, 694/R-79.

СЕМАНТИКА КОНДИЦИОНАЛЬНОСТИ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

FARKLI YAPILARDAKİ DİLLERDE BASİT CÜMLE DURUMUNUN SEMANTİK ANLAMI

THE CONDITIONAL SEMANTIC OF SIMPLE SENTENCES IN DIFFERENT STRUCTURED LANGUAGES

Doç. Dr. Aşrapova Alsu XALİLOVNA*

Резюме

В статье рассматривается условная семантика в простом предложении в таких разноструктурных языках как русский, татарский и английский. В основном кондициональность имеет яркую выраженность в сложноподчиненных предложениях и поэтому вполне ясно весьма хорошая изученность данной семантики в этих предложениях. Статья посвящена изучению условности в простых предложениях, так как именно простые предложения остались без внимания при определении семантической выраженности условия. Рассмотрение кондициональности в простых предложениях в сопоставительном аспекте позволяет выявить как универсальные так и уникальные черты и особенности разноструктурных языков.

Ключевые слова: семантика, кондициональность, простое предложение, разноструктурные языки, русский, татарский, английский .

Özet

Makalede Rusça, Tatarca ve İngilizce gibi farklı yapılarıdaki dillerde basit cümleler anlam bakımından incelenmektedir. Ayrıca bu incelemenin kıyaslama

* Tatar Devlet Sosyal Bilimler ve Pedagoji Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Öğretim Üyesi, Kazan/TATARİSTAN

Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет, кафедра иностранных языков ФГЦ факультета иностранных языков/ Российская Федерация - Республика Татарстан.

yöntemi ile yapılması, bu farklı yapılardaki dillerin genel özellikleri ile beraber sadece onlara özgü olan çizgi ve özelliklerini de ortaya koymaya yardım etmektedir.

Anahtar kelimeler: anlam, basit cümle, farklı yapılardaki diller.

Abstract

The article is devoted to the conditional semantics in the simple sentences in the Russian, Tatar, and English languages. The conditional semantics has closer studies in complex sentences, and that's why to study simple sentences is one of the interests of linguistics. At the same time it arouses our interest learning comparatively in different structured languages.

Key words: conditional semantics, simple sentences, different structured languages, Russian, Tatar, English.

Наличие вариантов в способах выражения мысли в синтаксической организации речи позволяет выработать целую систему синтаксических средств, используемых в речемыслительной деятельности.

Предметом нашего исследования являются простые конструкции со значением кондициональности. Данное значение в простом предложении выполняют синтаксическую функцию обстоятельства условия. Г.Н.Акимова считает, что «приметой нового литературного языка является формирование обстоятельственных компонентов различных семантических групп. Потребность в них появилась именно в период формирования национальных литературных языков (данный процесс характерен для многих европейских языков периода их становления), ибо в это время происходит максимальное развитие подчинительных структур в пределах простого предложения». (Акимова 1990: 29). В русском языке обилие новых обстоятельственных значений связано с использованием новых предлогов

Вопрос о второстепенных членах предложения со значением условия разработан в языкознании сопоставляемых языков по-разному. В русском литературном языке XVIII в. условные обстоятельства еще не выделялись в отдельную семантическую группу, в то время различали только четыре семантических вида обстоятельств: места, времени, цели и причины. До 20-х годов XX века некоторые исследователи (М.М.Тростников, В.Павловский, М.Н.Петерсон и др.) сомневались в существовании обстоятельственных членов со значением условия в простом предложении, что объясняется большей продуктивностью употребления условных придаточных предложений и малоупотребительностью простых конструкций с кондициональным значением. Только к середине XX столетия было установлено наличие условного значения в простом предложении, на что одними из первых обратили внимание ученые-лингвисты А.А.Шахматов и

А.М.Пешковский. Далее описание обстоятельств условия встречается в академических грамматиках русского языка. В современной лингвистической науке простые предложения с условным значением являются одним из таких языковых явлений, которые интересуют языковедов и часто являются объектом различных исследований. В русском языке данные условные конструкции изучены в трудах Р.М.Теремовой, Г.В.Равзиной, Н.Е.Лосевой, В.С.Храковского и др.

В отличие от русского языкознания, в татарской лингвистике нет специальных исследований, посвященных изучению кондициональных отношений в простом предложении; лишь в нормативных и сопоставительных грамматиках, а также в учебниках можно найти частичное описание условных простых предложений (М.З.Закиев, Ф.С. Сафиуллина, Л.К.Байрамова и т.д.). Неактивное изучение выражения кондициональной семантики в простом предложении возможно связано с тем, что данные конструкции не являются характерными для выражения кондициональных отношений в татарском языке.

В английском языке описание категории условности в простом предложении требует дополнительного уточнения и изучения, в связи с тем, что данные простые конструкции рассматриваются также фрагментально, так как для английского языка не характерно яркое выражение условной семантики в простом предложении. В частности, в грамматических трудах и исследованиях таких американских, английских и российских ученых, как S.Greenbaum, George O.Curme, М.Блох, А.А.Хадеева-Быкова, Т.В.Нерушевой и др., рассматриваются некоторые случаи использования простых конструкций с условным значением в простом предложении.

Простое предложение, будучи монопредикативной единицей, способно передавать связь двух ситуаций, в соответствии с чем в нашем исследовании оно рассматривается как полупредикативное. В каждом из исследуемых языков простые предложения с кондициональной семантикой оформляют периферийную зону и представлены различными средствами языковой системы. Так, в русском и английском языках – это предложно-падежные формы, в татарском языке – аффиксы. Вопрос же о синтаксической функции предложно-падежных форм является спорным. Если одни ученые относят их к обстоятельствам условия, а именно «... только зависимую от глагола его характеристику с условным значением», по мнению других ученых, обстоятельство условия является детерминантом, распространителем предложения в целом. В соответствии с третьей точкой зрения, предложено падежные формы с семантикой условности могут пояснять как предложение в целом, а так и функционировать в качестве зависимого компонента словосочетания.

В русском языке выражение кондициональности прежде всего представлено целостными предложно-падежными сочетаниями с актуализированным условным значением. К данным производным предлогам

относятся *в случае, при случае, на случай, при условии*, которые появились в речи в конце XIX века специально для передачи семантики условности и данные предлоги отличаются избирательностью в сочетании с существительными при выражении кондициональной семантики: *На случай провала. ... Не записывай, - перебил дядя.* (Довлатов С. Наши) *Если ваша семья состоится только при условии его прописки <...>.* (Петрушевская Л. Время ночь).

В русском языке выражение кондициональности также осуществляется целостными предложно-падежными сочетаниями с актуализированным условным значением, образованными соединением доминант *в случае, при случае, при условии* с указательными местоимениями, прилагательными, числительными в роли определения: *в таком случае, в подобном случае, в крайнем случае, при одном условии, при первом же случае* и т.д.: *В любом случае я знаю, что ты, лично ты, мой друг.* (Аксенов В. Остров Крым); *У меня была глуповатая привычка при первом же удобном случае обрушивать на понравившуюся девушку лавину своих самых высоких чувств.* (Искандер Ф. Созвездие Козлотура); *В одном случае мне это долго не удавалось.* (Довлатов С. Заповедник).

Некоторые из предложно-падежных сочетаний *в лучшем случае, в худшем случае, в крайнем случае*, стали устойчивыми, фразеологизированными и по своей форме соответствуют производным предлогам. В данный круг фразеологизированных структур также относятся *во всяком случае, на всякий случай, ни в коем случае, в случае чего*: *То есть в лучшем случае я встречу с Мишей Железняком и Олегом Кудрявцевым раз пять-десять, и больше ни разу.* (Найман А. Новый вид из окна); *То, что наш отважный чекист, в которого многие из нас стреляли и вполне могли убить, все таки оставался живым, в худшем случае раненым в руку, так то он по крайней мере мог обнять и вдумчиво поцеловать жену.* (Искандер Ф. Школьный вальс или Энергия стыда.);

Сочетание *в случае чего* синонимично сочетанию “*если что-нибудь произойдет*”, “*если что произойдет*”. *Ложитесь, в случае чего – разбужу.* (Максимов В. Семь дней творенья); *Видно Князю удобней было свою кралоу поселить – чтобы в случае чего, если у ней обложат, рвануть с черного или хоть из окна. <...>* (Акунин Б. Любовник Смерти)

В русском языке наиболее продуктивными и частотными способами выражения условия в простом предложении являются также сочетания предлогов с существительными. Круг предложно-падежных форм ограничивают рядом, включающий как производные, так и непроизводные предлоги, которые выступают в качестве детерминантов. К таким формам относят первообразованные предлоги *в, при, по*, употребляемые с предложным падежом, *с, без* – с родительным падежом, *с* – с творительным падежом, *по* – с дательным падежом. По мнению Н.Е.Лосевой, предложные сочетания не могут быть перечислены закрытым списком, т.к. любая форма

может приобретать значение условия: Чурилин без единого слова вышел наружу. (Довлатов С. Чемодан); Молодой человек огляделся по сторонам, увидел тихую, ничем не примечательную улочку и с волнением воззрился на здание отеля. (Акунин Б. Азazelь); Все это совершалось при единодушном молчании окружающих. А.В.Прияткина отмечает, что дополнительная предикативность, вносимая в состав высказывания обстоятельственной предложно-падежной синтаксемой, – это не только результат влияния лексических элементов обстоятельственного оборота, но прежде всего результат влияния предлога, который оформляет предикацию синтаксически, являясь ее грамматическим показателем (Прияткина 1990: 114), а А.А.Камынина указывает на способность предлогов в составе оборота конкретизировать его пропозитивное содержание в двух модально-временных планах и выделяет предлоги, способствующие формированию реальной модальности. «полипредикативность ни в коей мере не свидетельствует о монопредикативности, но вторая подразумевает первую» (Камынина 1983: 74).

В английском языке при выражении кондициональной семантики в простом предложении также как и в русском существует определенный ряд предложно-падежных форм. Данный ряд характеризуется своеобразием и универсальностью.

Предлог *in* в сочетании с такими словами как *that case, this case, case of, any case, any way* и т.д.: *And don't in any way quarrel with him.* (Puzo M. The Godfather); *In any case I had heard enough.* (Murdoch I. Under the Net) Предложения данного типа указываются на условие, при котором может осуществиться следствие, если данная ситуация верна или действительна /“if that is so” – “если это так, то”/: *In any case, it's doing you no good sitting here like this.* (Rhodes E. The Birthday Party) – *If that is so, it's doing you no good sitting here like this.*

Предложения, оформленные при помощи *in any case* выражают условие, которое в любом случае уже реализовалось, независимо от следствия или не может реализоваться вообще: *In any case, it was not quite true, or not the whole truth.; In any case it was her birthday.* (Rhodes E. The Birthday Party)

В английском языке условность в простом предложении также имеет выражение посредством предлогов с существительными: *The job itself went off without a hitch; Without the help of special lights and genius makeup men they looked their age.* (Puzo M. The Godfather) В данных предложениях *without* указывают на отсутствие условия, при котором не может осуществиться действие.

Сочетания *at this rate, at that rate, at any rate* выражают события, которые будут иметь свое продолжение при выполнении определенных условий, данных в предложении или контексте. (“if things continue in that way”). *You always be hard up at that rate.; At any rate it was very impressive.* (Rhodes E. The Birthday Party)

В английском языке кондициональная семантика в простом предложении фиксируется обстоятельством условия вводимый союзом *but for*. В данных конструкциях условие выражается либо непосредственно именем с препозитивным значением, либо косвенно, с помощью имени, называющего участника некоторой ситуации: *But for the moment I was in no hurry.* (Murdoch I. Under the Net); *But for the grace of God goes any one of you, was the subliminal message he was sending to all male jurors.* (Fairstein L. The Kills); *But for his heart problems Ashe might easily have become one of America's leading politicians by now.* (BNC). Данная форма выражения кондициональности соответствует *if ... not* и обозначает условие, без осуществления которого не было бы следствия.

В структуре простого предложения в функции условия может выступать предикат в форме прилагательного, причастия, местоимения, предложного комплекса или инфинитива.

Предложно-падежная форма *under (such circumstances)*, используемая для выражения условности в простом предложении, характеризуется уточнением условия и следующим за ним следствием. *Under his protection Michael had nothing to fear...* (Puzo M. The Godfather) Простые предложения, оформленные для выражения условного отношения предложно-падежной формой *under*, характеризуются малой употребительностью и в основном данные конструкции выражают отношения обусловленности.

Выражением кондициональности в простом предложении также можно считать использование слов *suppose, in your place*. *Suppose the children were to see him.* (Murdoch I. Under the Net)

Вышеперечисленные предлоги и предложные сочетания можно отметить, как выразители условного значения в простом предложении английского языка.

Необходимо отметить, что в простом предложении в английском языке кондициональность не выражается в чистом виде. В данных предложениях наблюдается синкретизм с временными, пространственными, каузальными, сопоставительными и другими семантическими значениями.

Суммируя вышеизложенное можно заключить, что по своим функциям предложно-падежные формы близки к союзам, их семантическое сходство заключается в способности передавать семантические значения. По своему значению второстепенные члены предложения, выражающие кондициональность, синонимичны условным придаточным. В СПП условия на связь отношений, возникающих между явлениями, указывает союз, а в простом предложении данную функцию выполняет предложно-падежная форма. По мнению Н.Н.Фаттаховой это является вполне логичным, т.к. «функция предлога в русском языке в условиях детерминизации особая, и названа она в лингвистике союзоподобием» (Фаттахова 2002: 89). Таким образом, при замене предложно-падежных структур придаточными предложениями наблюдается переход от свернутого имплицитного

выражения к несвернутой эксплицитной позиции, выражающую кондициональность.

Учитывая мнение Н.Д.Арутюновой, отметим можно сказать, что “редуцированные” средства выражения условной семантики соотносятся с предложениями, которые способны интерпретировать кондициональность эксплицитно, т.к. свернутые модели являются производными структурами от сложного предложения. Благодаря тому, что редуцированные структуры соотносятся с их идентификаторами в виде СПП, возможны различные синонимические трансформации, которые помогают говорящему выразиться в процессе речевого общения.

В татарском языкознании условное значение в простом предложении оформляется обстоятельством условия, которое образуется с помощью формы условного глагола (*шарт фигыль*), которые не обособляются: *Ашамасаң үсмисең бит. (Ф.Яруллин Яралы язмышлар)*; *Белсә алай итмәс иде.* (Хәбибуллин М. Кубрат хан); Эти показатели связи формируют ядро микрополя кондициональности в простом предложении татарского языка.

Данные предложения находят синонимичное отражение сложноподчиненных и придаточных предложениях. *Ныклап аякка бассалар нишләмәсләр (Ф.Яруллин) – (Әгәр) Алар ныклап аякка бассалар, алар (балалар – А.Х.) нишләмәсләр; Алар ныклап аякка бассалар икән, алар (балалар – А.Х.) нишләмәсләр.*

В выражении кондициональности использование в простых конструкциях послеложно-союзных слов не свойственно татарскому языку. Но был зафиксирован единственный пример из современной художественной прозы, где послеложно-союзное слово *исә* выражало исследуемую семантику в простом предложении: *Әйттем исә кайттым.* (Нуруллин В. Әгәр син булмасаң) Конструкции, оформленные при помощи послеложным словом *исә* выражают условие, за которым непременно последует следствие – реализация сказанного.

Кондициональная семантика в простом предложении некоторых случаях может оформляться союзным словом *һәрхәлдә*, который соответствует предложно-падежному сочетанию *во всяком случае* русского языка и используется для выделения наиболее реальной ситуации: *Һәрхәлдә шахтада күмер чабу тимерлектә эшләүдән дә авыр тоелмады миңа.* (Нуруллин В. Аккан су юлын табар).

Простые предложения синкретичного типа также характерны для татарского языка. В данных элементарных конструкциях наблюдается синкретизм условного и временного значения. *Бу очракта мин авыл халкы турында сүз алып барам.* (Нуруллин В. Аккан су юлын табар)

В татарском языке существует ряд слов, относящиеся к союзам, вводным словам, которые в простом предложении не могут самостоятельно использоваться при оформлении какого-либо значения и поэтому их не анализируют при исследовании семантических отношений. Так, при

выражении кондициональности вне поля зрения остаются союзные слова *юкса, югыйсә, алайса*.

Мы считаем, что в союзных словах *юкса, югыйсә* имеется семантическая емкость категории условия, которая в основном зависит от контекста или предыдущего предложения. *Юкса абыйсы белән икесе арасыннан кара мәче үткән булыр иде.* (Хәбибуллин М. Батый хан һәм Ләйлә); *Югыйсә пычакка пычак килеп бетәрләр иде.* (Хәлим А. Өч аякля ат) Простые предложения с данными союзными словами передают кондициональность, при нереализации которого последовало бы неожиданное следствие и эти конструкции, при трансформации в сложносочиненные или сложноподчиненные конструкции, имеют смысловое отношение *если бы не/ если не*. *<Бер телсез булмас. Мәсәлән, Хеменгуэй, Кобо Абэ, Айтматов, Гамарра исемле язучылар бар икән. Аларның берәр әсәрен укырга кирәк.> Югыйсә мәҗелесләрдә сөйләшү кыен булыр.* (Мәһдиев М. Каз канатлары) – *Аларның берәр әсәрен укымасам, мәҗелесләрдә сөйләшү кыен булыр.*

В заключение отметим, что кондициональность в простых предложениях татарского языка выражается не такими семантически богатыми средствами, как в русском языке, и простое предложение условия не обладает той семантической многогранностью, которой обладают простые конструкции русского и английского языков.

Функционально-семантическое сходство союзов и предлогов заключается в том, что они осуществляют подчинительную связь и способны передавать различные семантические отношения между явлениями. Как предлогам, так и союзам свойственна полифункциональность, т.е. они могут вводить разнообразные семантические отношения, а также различаются в функционировании в синтаксическом плане.

Условные простые предложения, оформляемые производными предлогами, в основном являются синкретичными, что объясняется природой лексического окружения. Данным предложениям свойственна максимальная подвижность в ФСП кондициональности.

Анализ показал, что сочетание предлогов с существительными также может передавать семантические отношения синкретичного типа. Так условные отношения контактируют с временным значением: *При хорошей погоде (если/ когда) приятно прогуливаться по парку.* Как видно из примера, конструкция данного типа совмещает два и более значений, где условное может доминировать или уходить на второй план.

Специфика простого предложения, выражающего кондициональную семантику в русском и английском языках, заключается в следующем:

- в них нет четкой формальной границы между двумя частями УК;
- отсутствует формальный показатель связи;

■ в главной части УК употребляется финитная форма, а в зависимой – нефинитная форма глагола, либо предикатное имя, не входящее в парадигму глагольных форм.

В татарском языке, в отличие от русского, нет предложено-падежных сочетаний, выражающих условность в простых конструкциях и яркое выражение кондициональной семантики в данных предложениях не является свойственным для тюркских языков. В этом языке при выражении условного значения в элементарном предложении существует формальный показатель связи – форма глагола в условном наклонении (*-са/-сә*), глаголы изъявительного наклонения с аффиксами *-мы/-ме*, и которые в предложении выполняют синтаксическую функцию обстоятельства условия. Таким образом, условная семантика в простом предложении татарского языка находит эксплицитное выражение и фиксируется на периферии ФСП условности.

В русском и английском языке в простых предложениях значение условия выражается имплицитно и они составляют периферийную зону ФСП кондициональности. Исследуемую семантику в данных языках формируют предложно-падежные сочетания.

В результате семантической общности с СПП и функциональной близости предлогов и союзов простые предложения легко преобразовать в СПП придаточными условия. Таким образом, условное значение в простой конструкции может анализироваться трансформационно.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: Учеб. пособие / Г.Н.Акимова. – М. Высш. шк., 1990. – 168 с.
- 2.Прияткина А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения / А.Ф.Прияткина. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
- 3.Фаттахова Н.Н. Семантика и синтаксис народных примет в русском и татарском языках: сопоставительный аспект/ Н.Н. Фаттахова – Казан: РИЦ “Школа”, 2002. – 168 с.

**M.Ö. MİNİLLİKLƏR NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN
ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ QƏDİM
TÜRÜKKÜ BOYLARI**

***ANCIENT TURUKKU KINS IN HISTORY OF ETNOGENY OF
THE NAKHCHIVAN POPULATION IN BC SMILLENNIUMS***

***ДРЕВНИЕ ЭТНОСЫ ТУРУККИ В ЭТНОГЕНЕЗЕ
НАХЧЫВАНСКИХ НАСЕЛЕНИЙ ДО Н.Э***

Doç. Dr. Firudin Həsənoğlu RZAYEV*

Özet

Makalede, Nahçıvan'da İsa'dan önce yaşamış Türükkü etnik grubu konu edilmektedir. Makale yazarı bu yönde verilmiş bütün kaynakları Asur, Hitit, Mısır ve o dönem Kuzey Mezopotamya çevresi devletlerin yazılı kitabelerini dikkate almakta, epeyce gerekli belgeleri kesinleştirmiştir.

Kaynaklardan bile bellidir ki Türükkü taifesi Azerbaycanlıların, o cümleden de Nahçıvanlıların etnogenetiğinin biçimlenmesinde müstesna rolü olan atalarımız Prototürkler olmuşlardır. Araştırmalar kesinleştirmektedir ki Türükküler hem de Altay, Orta Asya, Sibirya vb. yerlerde yaşayan halklara kadar bütün Türk halklarının biçimlenmesinde de yer almıştır. Bu düşünce, çok sayıda antik kaynakların bilgileri ve delilleri esasında onaylanıyor.

Bu sorunun araştırılmasında yazar, Nahçıvan halkının etnogenetiğiyle ilgili hayli gerekli bilimsel sonuçlar elde etmiştir.

Anahtar kelimeler: Türükkü, etnogenetik, yeradları, prototürkler.

Summary

This article have been devoted to Turukku ethnos which were lived in BC in Nakhchivan. Author have appreciated all sources given in this direction on the basis of written monuments of the Assur, Hett, Egypt and Northern Mesopotamia Surroundings states and he has specified the necessary arguments.

* AMEA Nahçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi İşlər Üzrə Direktor Müavini/AZERBAIJAN

It has been defined that, Turukku kins have played the exception part in forming of the ethnogeny of the Azerbaijanian and even Nakhchivanian. Investigations affirm that turukkies have taken part in forming of all Turk people as Altay, Middle Asia, Siberia people. This version is affirmed of the numerous ancient sources and facts.

The time of investigation of this problem the author has got considerable usefull scientific results connected with ethnogeny of the Nakhchivan population.

Key words: Turukku, ethnogeny, Siberia, Turdetan, Turdi

Резюме

Статья посвящена к этносам Турукки, живущие в Нахчыване до н.э. Автор статьи, исследуя все данные источники по этим направлениям и учитывая упоминания письменных памятников Ассирийских, Египетских, Хеттских и других государств вокруг Северной Месопотамии того времени уточнил некоторые нужные аргументы.

Источники явствуют, того, что племен Турукки есть и прадеды, прототюрки, которые сыграли важную роль при формировании этногенеза азербайджанцев, в том числе нахчыванцев. Исследование подтверждает, что турукки одновременно участники в формировании всех тюркских народов до Алтая, Средней Азии, Сибири и т.д. Эта версия подтверждена многочисленными фактами и сведениями античных источников.

При исследовании этой проблемы автором выявлены многие научные выводы, связанные с этногенезом Нахчыванских населений.

Ключевые слова: Турукку, этногенез, ономастика, Турдетан, Турди.

Tarixin mürəkkəb və son dərəcə problem məsələlərindən olan etnogenez məsələsi xalqın təşəkkuləşmə prosesini özündə əks etdirməklə başlıca obyekt olaraq tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, toponimika, linqvistika və s. elm sahələrinin ortaq süzgəcində aparılan müqayisələrlə aydınlaşır. Azərbaycan xalqının, Naxçıvan əhalisinin, eləcə də bütün türk xalqlarının təşəkkülündə **Türükkü**-prototürk tayfalarının iştirakı Avropa, İran, keçmiş Rus və Sovetlər birliyi dövründə siyasətin məngənəsində əridilmiş, təkcə elə xalqımızın Bəsrə körfəzindən (indiki Fars körfəzi) Dəmirqapı Dərbəndə qədər Böyük Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan ərazisinin avtoxton-yerli sakinləri olmuş qədim **Türükkü** türk boylarının adı, onların tarixi proseslərdə iştirakı və bu proseslərə təsiri məsələləri milli tariximizdən uzaqlaşdırılmışdır.

Bu gün ümumtürk arealının bir parçası olan Naxçıvanın bütün bölgələri neolit, enolit və dəmir dövrlərini əhatə edərək e.ə. 7-3 minilliklərdən eramızın XX yüzilliklərinə qədər gələn maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngindir. Bu nümunələri özündə cəmləşdirən I, II Kültəpə, Sədərək, Yengicə, Aşağı Daşarx, Şor

təpə, Ovçular təpəsi, Xarabagilan, Qazançı, Ağ Sal, Şahtaxtı, Xoşkeşin, Xanağa, Xalac və s. ərazilərin arxeoloji abidələri bu ərazidə çoxminillik məskunlaşmadan, xalqımızın təşəkkül tarixindən məlumat verməklə bu mədəniyyəti yaradan əski türk boylarının izlərini də günümüzə qədər daşımışdır.

Tarixin «atası» sayılan Herodotun, daha sonra isə antik coğrafiyaşünas tarixçi və səyyahlardan Strabon, K. Ptolomey, Plutarx, Kvint Kurtiy Ruf, Arrian Marseli, İosif Flavi və b., eləcə də bir çox ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Naxçıvan ərazisinin yaşayış məntəqə adları-oykonimlərində izlərini qoruyan bir çox əski tayfa adları dəfələrlə xatırlansa da işğallar dövründə tayfa adlarının daşıyıcıları olan etnooykonimlərə qarşı akd. Y. Məmmədovun qeyd etdiyi kim «tarixi soyqırım» tətbiq olunmuş, [39, s. 3-5] etnogenez məsələsinin öyrənilməsində əsas faktor olan tayfa adları və onların kimliyi tariximizdən uzaqlaşdırılmaqla tamamilə dəyişdirilmişdir. Azərbaycan xalqının eləcə də onun ən qədim diyarı olan Naxçıvan əhalisinin etnik mənşəyi, e.ə. minilliklər və sonrakı dövrlərdə əski soylarımızın kimliyi, tarixi proseslərdə iştirakı məsələləri əsasən rus, sonrakı dövrdə isə sovet şovinst siyasətinin mənşəsində sistemli tədqiqatdan yayındırılmış, kiçik etnik qruplar etnogenezimizdə aparıcı etnoslar kimi təqdim edilmişdir.

Son dövrlər Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan diyarının, coğrafiyası, siyasi və etnik tarixinə dair M.H. Vəliyev, İ.Əliyev, Y. Məmmədov, Y.B. Yusifov, B. Budaqov, İ. Hacıyev, Q.Ə. Qeybullayev, S. Babayev, F.Səfərov və başqalarının tədqiqatlarında qədim Naxçıvanın tarixi və coğrafiyasına aydınlıq gətirilmiş yeni konsepsiyadan gərəkli elmi nəticələr söylənmişdir [2, s. 121, 134-136; 43, s. 91-95; 30, s. 8-9; 13, s. 11-20; 14, s. 21-33; 15, s. 21-33; 17, s. 26-27]. Bir xalqın və onun tarixi mədəniyyətinin üzə çıxmasında arxeologiyanın rolu danılmazdır. Naxçıvan ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi öz maddi-mədəniyyət nümunələri ilə dünya tarixşünaslığının bəzi yanlış məqamlarına da aydınlıq gətirməkdədir. Uzun illər bu istiqamətdə görkəmli arxeoloqlar Həbibullayev, O.A., V.Əliyev, V.Baxşəliyev, Ə.İ. Novruzlu S.H. Aşurov, Q.A. Seiydov və b. tədqiqatçılar gərgin əməyi ilə Naxçıvanın həqiqətən də yəhudi tarixçisi İ.Flavinin qeyd etdiyi kimi «bəşər nəslinin ilk beşiyi» olması fikrini faktlar əsasında təsdiq etmişlər [21, s. 14; 1, s. 10; 11, s. 11; 35, s. 9-11; 4, s. 14; 33, s. 5, 42, 60; 34, s.77; 7, s. 19-23 ; 18, s. 21,75].

Təbii ki, əski tirə, tayfa, xalq bu mədəniyyəti yaradana qədər çox uzun bir tarixi prosesin qaynağında öz təşəkkülü prosesini yaşamış, məskənləşmələr bu tayfaların iştirakı ilə yaranmış məntəqə adlarında tarixləşmişdir. Bəzi kiçik yanlışlıqları çıxmaqla Naxçıvan ərazisində bu qədim etnosların mənşəyi, təşəkkülü və etnoqrafiyasına dair xeyli maraqlı məlumatlar A.A. Axundov, T.M. Əhmədov, M. Seyidov, A. Qurbanov, Ə.Quliyev, A.Bağırov, Q.Qədirzadə, A.Imanlı və b. tərəfindən geniş araşdırılmış və qiymətli elmi nəticələr əldə olunmuşdur [10, s. 234-240; 3, s. 47; 29, s. 34-39; 25, s. 27-30; 16, s. 21-36; 5, s. 28-29; 19, s. 16-18; 20, s. 30-33 ; 6, s. 9-17].

Bütün bu tarixi əhəmiyyətli məsələlər adları çəkilən alimlərimizin xeyli sayda elmi monoqrafiyaları və məqalələrində öz əksini tapmış, Naxçıvanın siyasi, etnik,

arxeoloji, etnogenetik tarixi, etnoqrafik adət-ənənəsi və epiqrafik yazılarına dair yüzrlə əsərdə qiymətli fikirlər söylənmişdir. Əski qaynaq sənədləri, qonşu dövlətlərdə 1590-1728-ci illər və sonrakı dövrlərə aid arxiv məlumatları, o dövr Naxçıvan əyalətinə daxil olan və əhalisi bütünlükdə Azər türklərindən ibarət olan İrəvan, İğdir, Maku, Kars, eləcə də Naxçıvan qəzasına aid Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şəhur, Karni, Aralıq, Azadcirən, Ordubad, Şorlut, Dərənürgüt, Əlincə, Sisyan və s. (cəmi 25) nahiyələrindəki məntəqə adları da etnogenezinin tədqiqində mühüm elmi və tarixi əhəmiyyəti olan amillərdir [22, s. 164-183]. Beləliklə antik tarixçilərin əsərlərindəki məlumatlara, qədim mənbələrə, alimlərimizin monoqrafiya və elmi məqalələrinə, arxiv sənədlərinə və s., istinad etməklə Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə iştirakı olmuş əsas prototürk-azərbaycan boylarının e.ə. VI-I minilliklərdən zamanımıza qədər keçdiyi tarixi yola qısaca nəzər salaq.

Türükkülər-prototürklər. Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində ayrıca yeri olan **türükkülər-prototürklər** Herodot və Strabonun yazılarında e.ə. VI minillikdən adları çəkilsə də [37, s. 137-138; 24, I 72; IV 188; V 49] I cild «Dünya tarixi» və «Qədim şəq tarixi» kitablarında, eləcə də əski mənbələrdə Urmiya gölü hövzəsində ilk dəfə e.ə. II minilliyin əvvəllərində tarixi proseslərə asanlıqla təsir edən bir güc kimi göstərilir. Tarixi Asur yazıları və qaynaqlar Urmiyanın cənubunda onların «**Turukki ölkəsi**» olduğunu, Assur hökmdarı I Şamşi-Adadın isə **Tukriş** (Turkeş-F.R) ölkəsindən xərac aldığını yazır [43, s. 254]. Beləliklə tarixdə **Turukki, Tukriş** ölkəsi adında iki ölkə göstərilir və hər iki ölkə Urmiya gölünün cənub sərhəddi ilə Mesopatemiyanın şimalında əski Mitān türk dövləti sərhədləri arasında göstərilir. I.M. Dyakonova görə bu tayfaların tarixi **Aratta, Kutī- Lulubī** dövlətləri ilə sıx bağlı olmuşdur [8, s. 265-266]. Ölkə kimi e.ə. II minilliyin əvvəllərində tanınan **turukkilər**- prototürk azərbaycanlılar şübhəsiz ki, göstərilən ərazilərdə hələ e.ə. IV-III minillikdən avtoxton sakinlər olmuşlar. **Türükkülərin** Arata, Kutī- Lulubī dövlətlərin tərkibində **Su** (Suv) etnosu ilə ittifaqda Assuriyalılarla Ravandüzün şərqində Aşağı Zab çayının sağ sahilindəki Ranni düzənliyi, hazırkı Dəşti Batvan (kıpçak torpaqları- F.R.) uğrunda mübarizəsi də tarixdə qeydə alınır. Bu dövlətlərinin tənəzzülündən sonra **Türükkülər** müstəqil olaraq Mesopatemiya, Tiqr (Dəclə) və Fəratın yuxarı axarlarında siyasi hadisələrə təsir edən böyük bir qüvvə kimi Assur yazılarında öz əksini tapmışdır. Bu yazılarda Assur çarı I Şamşi-Adad (e.ə. 1813-1781-ci illər) türükkülərin sərkərdəsi Lidayın e.ə. 1797-1757-ci illərdə Assuriyaya mənsub olan Aşağı Zab çayı ətrafı torpaqları və yenə həmin ərazilərdə Şuşsara hökmdarı I İsmə-Daqanla vuruşub Nurruqum və Akazim torpaqlarını işğalından bəhs edir [43, s. 254, 304-305; 42, s. 314-318].

Qədim Azərbaycanın Mitān türk dövləti dövrünə təsadüf edən bu tarixi hadisələr Herodotun «Tarix» əsərində də öz əksini tapmışdır. Skiflərdən danışan müəllif onların çarı Tarqitay haqqında yazır «Bu ucouz-bucaqsız ölkədə (Skif-Oğuzlar ölkəsi) ilk məskun olan adam Tarqitay idi. Skiflər öz xalqlarının mənşəyi haqqında bunu söyləyirlər. «Onlar ilk çarları Tarqitayın zamanından skiflər ölkəsinə Daranın hücumuna qədər 1000 il keçdiyini söyləyirlər» [24, I, 72; III, 94;

IV, 5, 7; V, 49, 52]. Bu məlumat isə türklərin e.ə. III minilliyin sonlarından çarlığa malik olduqlarını sübut edir.

Onlar tarixi proseslərdə kuti, lulubi **su (suv)**, **subar** türk boyları ilə ittifaqda Şuşşara uğrunda Assurlara qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Bu ölkə əvvəllər tyrk Mitān dövlətinin tərkibində olmuşdur. Şuşarra hakimi I İşme-Daqan Assur çarına yazdığı məktubunda «**su-turukkilərin böyük** güc olduqlarını, bu bölgələrdə onlara nəzarət edə bilmədiklərini» qeyd edir. 1307-1275-ci illərdə turukki, kuti, lulubi və şubarları (subərləri) Assur çarı I Adadnirari ilə döyüşdə məğlub olaraq assurların təsiri altına düşürlər. Bütün bunlar haqqında M.E. Matye, V.V. Struve, I.M. Lure Y.B. Yusifov və başqalarının yazıları, eləcə də «Dünya tarixi» kitabı ətraflı məlumat verir [43, s. 254, 304-305; 42, s. 314-318; 31, s. 45-75; 38, s. 63-81; 27, s. 9-18]. **Turukkuların su, kuti, lulubi, subarlarla** birgə apardıqları mübarizənin səbəbi isə qədim Azərbaycan torpağı olan Urmiya gölü hövzəsində əski türk ölkəsi Şuşarranın Assurlar tərəfindən işğalı idi.

Qaynaq məlumatlarından göründüyü kimi **turukki türkləri e.ə. IV-III minillilərdən** Mesopatomiyanın Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları, qədim Azərbaycan torpaqlarında Mitān türk dövlətinin cənub şərq bölgəsində öz ölkəsini qurmuş, Midiya və Atropatena Midiyasının qüdrətli əyaləti olan qədim Naxçıvan ərazilərinin, o dövr Naxçıan əyalətinin torpaqlarına daxil olan İrəvan, Maku, Kars, Ərzurum bölgələrində Araz çayı yaxalarında geniş şəkildə məskun olmuşlar.

Yunan səyyahı Strabon öz kitabında türükkülərin ulu babaları **turdetanların-turdilərin** əlifbalı olduğunu, onların isə qonşu iberlərdən daha sivil xalq kimi e.ə 6 minillikdə qanunnamə və poeziyaya sahib olduqlarını və bunun e.ə. I əsrə qədər gəldiyini qeyd edir [37, s. 137-138].

Assuriyanın **Midiya** və **kimmer skif sak** türk boyları tərəfindən işğalından sonra bu ulu prototürk boyları əzəli vətənləri olan Bəsrə körfəzi, Kərkük türkmən oymaqları, Urmiya gölü ətrafı, qədim Naxçıvan diyarı, Doğu Anadolu oymaqlarından başlamış qədim Dərbənd qapılarından- şimala doğru axın etməklə Volqaboyu axarlarından Orta Asiyanın ucqarlarına qədər yayılmışlar. Onlar 200 il keçməmiş e.ə. VI əsrdə sərhədləri Kamçatkadan Qara dənizə, Baykal gölü, Tibet silsinin şimalına dayanmaqla tərkibinə Şivziy, Xuse, Bəykurku Bəy, Ediza, Basman, Terqeşi, Çula, Xarəzm, Soqdi, Quz, Uqlar ölkələrini qataraq ucsuz bucaqsız **Türküt** imperiyasını qurmuşlar [26, s. 39].

Qədim Naxçıvan diyarının yerli sakinləri olan **Türükkülər**-protoazərbaycanlıların, eləcə də 1832-ci ilə qədər özündə böyük bir ərazini biləşdirən Maku, İrəvan və onun bütöv torpaqları, Xinzirək, Abaran, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Ağcaqala kimi qəza və nahiyələrində Türkan, Turk, Tukur, Terqit-Türkid, Terekevit, Türkəli, Türqtaq, Tirkeş, Türküt, Tərgil, Türk, Türkembur, Türk kəndi, Türkən Behşi, Türkedari və s. yüzlərlə məntəqə adlarında öz izlərini qoymaqla, Cənub və Şimal Azərbaycan ərazilərində Gürcüstana qatılan torpaqlarımızda xeyli belə məntəqələrdə məskun olmuşlar [22, s. 159, 167, 174; 12, s. 176-177].

Aratta, Mitan dövlətlərinin boyları **quti, lulubi, su-šu, naxər, hürri subarlar** və başqaları ilə eyni kökdən olan **türükkülər** Doğu Anadolu, Orta Asiya və Volqaboyu türk torpaqlarında da Türgit, Taraklı, Turgütlü, Turkhal, Türkoğlu, Taurak, Terek, Turka, Turki, Turkistan, Turkmenkala kimi minlərlə adlarda da öz yayım areallarını göstərməklə geniş coğrafi ərazilərini tarixə möhürləmişlər [40, s. 94, 102; 28, s. 26, 41, 48, 61; 23, 3 list].

Uzaq bir dövrlərdən siyasi proseslərin fəal iştirakçıları olan bu türk boylarının dili dünya və Şərq tarixşünaslığında gizlədilsə də antroponimik adların (xüsusi isim-şəxs adları) və xeyli toponimik- coğrafi adların etimoloji izahları yalnız türk dillərində olduğundan bu dilin məhz türk dilinin qədim bir dialekt, şivə, ləhcə xüsusiyyəti daşdığı, prototürk- protoazərbaycan dili olması danılmazdır. **Türükkülərə** mənsub Lidaya, Zaziya/Sasiya, Ziliya/Siliya kimi şəxs və yer adlarındakı söz kökləri, əski dil elementlərinin türklərə aidliyi E.V. Sevortyan L.Y Tuquşeva, I. M. Dyakonov, G. M. Murzaeva, V.V.Radlov, V.V.Bartold və b. tərəfindən də təsdiqlənmişdir [41, s. 341; 36, s. 607; 9, s. 132-144 ; 32, s. 55, 64, 580, 628].

QAYNAQLAR

1. Абибулаев О.А. Энолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев И. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
3. Axundov A. Naxçıvan sözünün mənşəyi./ «Naxçıvan tarixinin səhifələri». B., 1996, s. 47
4. Aşurov S.H. Naxçıvan ilk turne dövrü keramikası. B. 2002, s. 14,cəmi 158 s.
5. Bağırov A. «Ad da tarixdir», Elm və Həyat, B., 1991, №2, s. 28-29.
6. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. B., 2002,286 s
7. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
8. Дьяконов И.М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2, с.265-266.
9. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва: Наука,1956, 485 с.
10. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, 312 s.
11. Əliyev V.Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. B. 2002, 230 s.
12. Gültekin Qalibe. Azerbaycanın doğusundaki yer adları. Istanbul: 2001, 187 s.
13. Hacıyev I., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
14. Hacıyev I. Naxçıvanın siyasi tarixinə dair.//AMEA Xəbərlər,N.:Tusi,№3, s.21-33.

15. Hacıyev I. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair//AMEA Xəbərlər, N.:Tusi, №1, s. 21-33.
16. Hacı Qadir Qədirzadə. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
17. Hacı F. Səfərli. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri.B.:NMB, 2009, 190 s.
18. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва:, 2000, 176 с.
19. İmanlı A. Şəhur və İğdir bölgələrinin yer adları. N:Qeyrət, 2008, 159 s.
20. İmanlı A. Şəhur düzünün toponimləri. B.: Nurlan. 2008, 115 s.
21. Иосиф Флавий.Иудейские древности. СПб., 1900, т.I, 716 с.
22. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
23. Каулбарс А.В. В низовьях Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи. Атлас Проморьев. Санкт-Петербург, 1833, 3 лист.
24. Геродот. История. Перевод и примечания Г. А Стратановского. Ленинград:Наука, 1972, 599 с.
25. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrindət oponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
26. Qumilyev L. N. Qədim türklər. Bakı:Gənclik,1993, 536 s.
27. Лурье И.М. Немху в Египте Нового царства. Вестник древней истории. 1953, №4, с. 9-18.
28. Матье М.Э. Из истории семьи ирода в древнем Египте. //Вестник древней истории. 1954, №3, с. 45-75.
29. Məmmədov A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. 1. Şumer- türk leksik Paralelləri// Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1983, s. 19.
30. Məmməd Həsən Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, 1993, 192 s.
31. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. B: Elm, 1977, 157 s.
32. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. М., 1985, 548 с.
33. Novruzlu Ə.I., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 108 s.
34. Novruzlu Ə.I., Baxşəliyev V.B. Şəhurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184s.
35. Сеидов Г. А.. Памятники куро-аракской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с
36. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т.I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
37. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941s.

38. Струве В.В. Подлинный Манефонский список царей Египта и хронология нового царства./Учёные записки Ленинградского университета, 1941, №78, Серия исторических наук. Вып. 9, с. 63-81.
39. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı: Təhsil, 2006, 92 s.
40. Tuncer Gülensoy. Türkce yer adları kılavuzu. Ankara, 1993, 103 s.
41. Тугушева Л.Ю.Фрагменты уйгурской версии биографии Сюан-Цзана. Москва: Нука, 1991, 176 s.
42. Всемирная история. I Т., Москва: Гос. Изд., 1956, 746 с.
43. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.

NAXÇIVAN POLİSİNİN ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLARINA QARŞI MÜBARİZƏSİ (1988-1993-Cİ İLLƏRDƏ)

FIGHTING AGAINST ARMENIAN AGGRESSOR OF THE NAKHCHIVAN POLICE (YEARS IN 1988-1993)

БОРЬБА НАХЧЫВАНСКОЙ ПОЛИЦИИ ПРОТИВ АРМЯНСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ (1988-1993-ые ГОДЫ)

Doç. Dr. Fəxrəddin CƏFƏROV*

Özet

Makale'de 1988 yılından 1993 yılının sonuna kadar Nahçıvan'da Ermenilerin Azerbaycan topraklarını ele geçirme girişimleri ve bu girişimlerinin nasıl önlendiği söz konusu edilmektedir.

Nahçıvan Polis Teşkilatı'nın Ermeni fitneciliği ve karıştırıcılığına karşı, bunların cinayetlerini önlemede gerekli tedbirleri alarak çalıştığı anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Soykırım siyaseti, Ermeni Taşnaklarına karşı duruş, Nahçıvan Şehir Dahili İşler Şubesi, Halk Cephesi, Şada köyü.

Summary

Wildness which were not seemed in the article against azerbaijans which live in the Armenia of the armenians have been shown. Also move of azerbaijans have been shown with documentary facts in the popular picture since of 1988 March.

Also to Shada village of Shahbuz region and Sederekh of the armenians and fights going in the prevention of the attacks armenian aggressor have been lightened on the basis of archives documents.

Key words: Shada, village, Armenia, archives documents, Naxcivan

Резюме

В статье говорится о невиданных зверствах армян против азербайджанцев, проживающих в Армении и, начиная с марта 1988 года,

* Naxçıvan MR Arxiv İdarəsinin Rəisi/AZERBAIJAN

массового, вынужденного переселения азербайджанцев и Армении. Все это подтверждено документальными фактами.

В том числе говорится о захватнических нападениях на село Шада Шахбузского района и Садарок со стороны армян, и на основе архивных документов освещается борьба против захватчиков сотрудников полиции совместно с добровольными группами.

Dövr ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Muxtar Respublika DİN-i və onun yerli orqanları keçmiş SSRİ-nin hakim orqanlarına «Əmir qulu» kimi fəaliyyət göstərsə də, çoxlarının ürəyində, qəlbində həmişə bir çox haqsızlıqlara qarşı barışmaz mövqe olub. XX əsrin 90-cı illərində bunun şahidi olduq. Bizim faciəmiz 1988-1993-cü illərdə başlamayıb, onun tarixi kökləri qədimdir. 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953-cü illərdə ermənilərin İrəvanda, Qarabağda, Naxçıvanda etnik təmizləmə əməliyyatları, həmçinin soyqırımı yuxarı orqanlar tərəfindən uzun müddət ört-basdır edilmişdir. Bütün bunlar barədə arxivlərdə kifayət qədər material, dəlil-sübut olsa da deportasiya və soyqırım faktına 90-cı illərə qədər siyasi qiymət verilməsi mümkün sayılmamışdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev cənablarının 18 dekabr 1997-ci il tarixdə «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» (1), 26 mart 1998-ci tarixdə «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» (2) fərmanları geniş əks-səda doğurmuşdur. Fərmanda deyildiyi kimi, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır.

1988-ci ildə isə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı genosidinin yeni dövrü başlamışdır. Yaxşı planlaşdırılmış, imansız və cinayətkar tədbir həyata keçirilmişdir. Respublika və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən şirnikləndirilən erməni ekstremistlərinin azğın quldur dəstələri tərəfindən Ermənistandan 185 yaşayış məntəqəsi boşaldıldı, 230 min azərbaycanlı öz doğma yurdlarından didərgin salındı, yüzlərlə günahsız insan qətlə yetirildi. Minlərlə qan qardaşımız bu haqsızlığa tab gətirməyib, qarlı dağ gediklərində həlak oldu.

Sumqayıt hadisələrini əllərində bayraq edən ermənilər, Sumqayıtdan gələn ermənilərlə birləşib Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdikləri üçün azərbaycanlılar 1988-ci ilin mart ayından oradan kütləvi şəkildə köçməyə başladı.

Ermənilər azərbaycanlıların yaşadığı evlərə basqınlar edərək dağıtmış, ev sahiblərini döymüş, neçə-neçə azərbaycanlını qətlə yetirmişlər. Hədə-qorxu gələrək deyirdilər ki, tez müddətdə öldürəcəyik.

Məcburi köçürülməyə məruz qalan bacı-qardaşlarımızın bir hissəsi sərnişin qatarı ilə Bakıya, bir hissəsi isə Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına

getməli oldu. 1988-ci il mart ayının 18-də Ermənistandan 135 ailə, 20 martda 196 ailə, 21 martda 284 ailə, 22 martda 187 ailə, 23 martda 255 ailə, 24 martda 188 ailə, 28 maydan 22 iyuna kimi və 28 iyundan 9 iyula kimi 1113 ailə məcburi köçürülmüşdür (3, s. 44-175).

Polis polkovniki Novruz Quliyevin «Şəhur fəryadı» kitabında göstərilir: Ermənistandan Şərura daxil olan köçkün maşın karvanı Sədərək karantin polis postundan keçirdi. Buna görə də nəzarətimlə postdan Şərura daxil olan məcburi köçkünləri ailə başçılarınin familiyası, adı, atasının adı, hansı rayondan, kənddən gəlməsi, neçə nəfərlə, hansı nömrəli maşında gəlməsi, hansı ünvana getməsi xüsusi dəftərdə qeyd edilmişdir (3, s.43). Doğrudan da, həmin kitabda köçərilərin bütün siyahısı göstərilmişdir. Demək olar ki, polis əməkdaşları bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdilər. Şərura gələn azərbaycanlılar müxtəlif vaxtlarda köçüb Bakı, Sumqayıt şəhərlərinə və Azərbaycan SSR-nin ayrı-ayrı rayonlarına getdikdən sonra rayonda 156 ailə, 685 nəfər məcburi köçkün qalmışdır. Onlardan 75 ailə Yexinqnadzor, 58 ailə Ararat, 16 ailə Əzizbəyov, 6 ailə Masis və 1 ailə Amasiya rayonundan gəlmişdir. Şəhur rayonunda məskunlaşan azərbaycanlıların 266 nəfəri kişi, 270 nəfəri qadın və 149 nəfəri azyaşlı uşaq idi (4).

Yolların bağlanması əhali arasında bərk narazılıq yaratmışdır. Çünki yolların bağlanması Naxçıvan MSSR ərazisində əhali üçün, eləcə də daim Ermənistanla əlaqəsi olan Şəhur vətəndaşları üçün böyük çətinlik törədirdi.

Ermənilər gərginliyi təkcə Yerevan-Naxçıvan magistralında deyil, həm də dəmir yolunda, eləcə də gedib-gələn avtobuslarda yaradırdılar.

Naxçıvan blokadada qalmışdır. Fərsətdən istifadə edən ermənilər Yerevan və Mehri rayonlarından Azərbaycan rayonlarına, o cümlədən Naxçıvana çıxışı olan bütün nəqliyyat yollarını istədikləri vaxt bağlayır, istədikləri vaxt açırdılar. Dəmiryol xətti və maşınların gediş-gəlişi, 1992-ci ildən demək olar ki, tamamilə bağlandı.

Daşnakların Ermənistanda törətdikləri cinayətlər azlıq edirmiş kimi bir tərəfdən də Naxçıvanda onlar çörəyimizi yeyə-yeyə gizli terror, sui-qəsdlər etməyə çalışırdılar.

Bu cinayətlərə bağlı Naxçıvan MSSR Daxili İşlər naziri Ramil Usubov Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə göndərdiyi gündəlik əməliyyat məlumatında yazırdı: «27 fevral 1988-ci il. 26 fevral 1988-ci il tarixdə saat 19:00 radələrində Yerevan şəhər sakinləri 1961-ci ildə anadan olmuş, əvvəllər məhkum olunmuş Yerevan Əhaliyə Məişət Xidməti Kombinatının sürücüsü Aleksandr Vartqes Anuşanoviç və Yerevanda 1962-ci ildə anadan olmuş Zorik Raikoviç Naxçıvan şəhər sakini H.Hüseynovun mənziləyə girərək bıçaqla H.Hüseynovun qolundan və həyat yoldaşı S.Hüseynovanın sağ yuxarı kürək hissəsindən yaralamış, hər iki vətəndaş Naxçıvan mərkəzi xəstəxanasına aparılmışdır. Bu faktla əlaqədar Naxçıvan şəhər Daxili İşlər şöbəsi tərəfindən tədqiqat aparılaraq cinayət işi qaldırılmışdır (5).

1988-ci ilin axırlarında Naxçıvan MSSR-nin ərazisində münaqişə getdikcə qızışırdı. Qatı millətçi olan ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsini təkidlə tələb edirdilər. Bu da muxtar respublika zəhmətkeşlərinin hədsiz qəzəbinə səbəb olurdu. 18 noyabr 1988-ci ildən etibarən Naxçıvan MSSR-in hər yerində milli münasibətlər xeyli kəskinləşmişdir. Buna görə də Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Nazirliklərinin xüsusi göstərişinə əsasən şəxsi heyət yenidən gücləndirilmiş iş rejiminə keçərək 18 noyabr 1988-ci il tarixdən respublika daxilində tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Qrafikə əsasən Şərur rayonunun Kərki, Sədərək, Güznüt, Havuş, Qarabağlar və Aşağı Yaycı kəndlərində, Şahbuz rayonunun Şada, Batabat yaylağının yuxarı hissəsində, Ordubad rayonunun Göy-göl, Bist, Kilit, Nürgüt, Culfa rayonunun Ərəfsə, Babək rayonunun Kərməçataq, Yuxarı Buzqov, Aşağı Buzqov, Çalxanqala və s. kəndlərində postlar təşkil edilir.

Polis podpolkovniki N.Quliyev «Şərur fəryadı» kitabında yazır: «1988-ci ilin noyabr hadisələrindən sonra, 1989-cu ilin martınadək erməni fitnəkarlarının törətdikləri cinayətlər az da olsa səngimişdir. Lakin 1989-cu ilin mart ayından başlayaraq onlar yeni bir fitnəkarlığa əl atdılar. Belə ki, Sədərək kəndinin yuxarı hissəsində yerləşən və həmin kəndə məxsus olan Həsənqulu bağının ərək bağlarına zorakılıqla sahib çıxan ermənilər oraya 8 ağır kürəkli buldozer və iri kotan qoşqusu olan «K-700» markalı şum traktoru gətirdilər. Bu hadisə Şərur və Sədərək əhalisinin haqlı narazılığına səbəb oldu. Öz etiraz səsinə ucaldan əhali partiya və sovet təşkilatlarından tələb edirdi ki, Həsənqulu bağı sədərəkliyənin ata-baba torpaqları olduğu üçün ermənilər öz texnikalarını təcili olaraq həmin ərazidən çıxarmalıdılar.

Azərbaycan KP Şərur rayon Komitəsinin birinci katibi M.Abbasov yuxarı təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırdı ki, ermənilər Həsənqulu bağına gətirdikləri texnika ilə birlikdə oradan çıxıb getsinlər. Lakin məsələ həll edilmədi. Buna görə də əhali arasında narazılıq daha da artdı» (6, s.237).

Bununla yanaşı ermənilər gəmidə oturub gəmiçi ilə dava edərək tez-tez azərbaycanlıların yolunu kəsirdilər. Milli məsələləri qızıdıraraq varlanmaq məqsədini güdən ermənilər Şərurdan xeyli aralı olan, kənarda qalan Kərki kəndini, Şahbuz rayonunun Şada, Batabat yaylaqlarında çobanlara, Babək rayonunun Kərməçataq, Yuxarı Buzqov kəndlərinə, Ordubad-Culfa rayonlarının Ermənistanla həmsərhəd olan kəndlərinə atəş açır, kənd əhalisinin və kolxozun heyvanlarını silah gücü ilə aparır, adamları nalayiq söyüşlərlə təhqir edir, xəsarət yetirirdilər.

Bunu biz Naxçıvan MSSR DİN-in gündəlik əməliyyatlarında görürük.

Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Nazirliyinin 17 iyul 1989-cu il gündəlik məlumatında yazılır: «15 iyul 1989-cu il, səhər saat 8 radələrində erməni məntəqəsindən 9 nəfər silahlı Şərur rayonunun «Vəzir daşı adlanan» ərazisində kənd əhalisindən növbədə olan Məmmədov Ceyhun Hümbət oğluna basqın edərək Şərur rayonunun Günnüt kənd sakinləri Məmməd Məmmədov, Vəli Əliyev, Hümmət Məmmədov, Fəxrəddin Abdullayev və başqalarına məxsus

219 baş xırda buynuzlu heyvanı əlindən alaraq Ermənistan SSR Ararat rayonunun Sovetaşan ərazisinə aparmışlar (7).

C.Məmmədov Şərur rayon Daxili İşlər şöbəsinə bildirmişdir ki, heyvanları aparanlardan Sovetaşan kənd sakinlərindən Aşot Karapetiyani, Albert Markaryani, Xonoz Totosyani tanıyıram.

Ziyançəkən şəxslər həmin günü Ararat rayonunun Sovetaşan kənd Sovetinin partiya katibi və kənd sovetinin sədrindən heyvanların qaytarılması haqqında xahiş etmişlər. Əvvəlcə onlar heyvanların qaytarılmasına söz vermişlər, sonra isə etiraz etdilər. Bundan sonra 4 nəfər erməni ziyançəkən Fəxrəddin Abdullayevin üstünə hücum edərək cibində olan 500 manatını, ayaqqabı və pencəyini çıxardaraq soymuşlar. Fakt üzrə cinayət işi qaldırılmış və bu məsələ ilə bağlı Şərur Daxili İşlər şöbəsində istintaq aparılır» (8).

Bu məlumatda isə 40-50 nəfər erməni 24 avqust 1989-cu il tarixdə saat 04:00 radələrində Şahbuz rayonunun «Gəlin qayası» yaylağında Babək rayonunun Şıxmahmud kənd N.Rəfiyev adına sovxozun çobanı Qubuşov Əziz İmamverdi oğluna silahlı basqın etmiş, odlu silahdan atəş açaraq onu yaralamış və mühafizə etdiyi sürüdə 100 baş xırda buynuzlu heyvanı qovaraq Ermənistan SSR Sisiyan rayonu ərazisinə aparmışlar. Fakt üzrə yoxlama Şahbuz rayon DİŞ tərəfindən aparılır (9).

5 sentyabr 1989-cu il tarixdə SSRİ DİN-nin əməkdaşlarının köməyi nəticəsində 25 avqust 1989-cu il tarixdə Şahbuz rayonunun «Keçəl dağ» yaylağından Ermənistan SSR-in Sisiyan rayonuna aparılmış 1260 baş qoyundan 1151 başı geri qaytarılmışdır (10).

Lakin 6 sentyabr 1989-cu il tarixdə saat 05:00 radələrində bir qrup erməni millətindən olan şəxs həmin sürünün çobanına basqın edərək yenidən 1151 baş qoyunu Ermənistanın Sisiyan rayonu istiqamətində aparmışlar.

Ermənilərin bu cinayətlərinə qarşı SSRİ hüquq və mühafizə orqanlarının, həmçinin Sovet İKP və Nazirlər Soveti, yəni dövlətin hakim orqanları reaksiya verməyərək cinayətkarları müdafiə etməsi nəticəsində, həmçinin Azərbaycan SSR rəhbərlərinin heç bir tədbir görməməsi sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq Cəbhəsi nümayəndələrinin rəhbərliyi ilə zəhmətkeşlərin mitinqləri başlanır.

1990-cı il yanvar ayının 19-20-də Sədrək kəndi ətrafında gedən ağır döyüşlərdə Naxçıvan polisi şəhidləri verdi: Polis kapitanı Seyidov Məhərrəm Mirəziz oğlu-sahə müvəkkili (19.01.90), polis kapitanı Vəliyev Həsən Əli oğlu-sahə müvəkkili (19.01.90) Sədrək kəndində gedən döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldular.

1990-cı ilin 27-29 martında Babək rayonun Kərməçataq, Şahbuz rayonunun Şada kəndlərində də vuruşmalar gedirdi. Bu döyüşlərdə də polis əməkdaşları könüllü müdafiə dəstələri ilə birgə öz torpaqlarını qəhrəmanlıqla müdafiə edirdilər.

Bu döyüşlərin iştirakçısı olmuş, 2-ci qrup əlil, Qarabağ müharibəsi veteranı Hüseynov Cəfərxan Həsən oğlu xatirələrində yazır: «27 mart 1990-cı

İldə polis şöbəsinə xəbər verdilər ki, Ermənistanın Sultanbəy kəndindən erməni silahlı dəstələri Şada kəndinə basqın edərək heyvanları aparmaq istəmişlər. Lakin kənddə olan polis baş leytenantı Qəzənfər Məmmədovla digər polis işçilərinin fəallığı nəticəsində ermənilər geri çəkilməyə məcbur oldular. Martın 27-si səhər saat 7:00 radələrində Şada kəndi ermənilərin 300-400 nəfərlik silahlı dəstələri tərəfindən atəşə tutulur. Rayonun polis rəisi mayor Abbas Məmmədov dərhal polisdə və xalqda olan silahları səfərbər edib bir neçə bölüklə müdafiəyə keçdi. Saat 11 radələrində artıq Naxçıvan MR-in bütün qüvvəsi demək olar ki, Şada kəndinə toplanmışdır. Bizim bölüyə rayonun hərbi komissarı Elşad Nağıyev və onun müavini Zaur Rzayev başçılıq edirdi. Ermənilərlə ilk vuruşmamızda həm polis işçilərindən, həm də könüllü dəstə üzvlərindən ağır yaralananlar oldu.

Yaralananların bir neçəsini döyüş yerindən çıxarmaq mümkün oldu. Ancaq Həsən Nağıyevi və onun yanında qalan üç nəfəri çıxarmaq mümkün deyildi. Vəziyyət isə çətin olaraq qalırdı. Həmin vaxt bütün döyüş ərazisində xəbər yayıldı ki, Naxçıvanın qəhrəman oğlu Afiyəddin Cəlilov gəlib və özü ilə birlikdə Naxçıvan MR-də yerləşən diviziya komandirini də gətirib. A.Cəlilov diviziya komandirinə vertalyot gətirilməsinə dair göstəriş verdi. Az bir vaxtda vertalyot gətirilərək mühasirədə olan yaralı Həsən Nağıyevi və yoldaşlarını çıxarmaq mümkün oldu».

Təkcə 1991-ci il ərzində Səderək rayon DİŞ əməkdaşları erməni quldurlarının rayon ərazisinə etdikləri 11 hücumu dəf etmiş, 26-30 aprel 1991-ci il tarixdə arası kəsilmədən davam edən 5 günlük əsil müharibədə mərdlik nümunəsi göstərək erməni quldurlarını məhv etməklə onların texniki qüvvələrinə də ciddi zərbə vurmuş və qeyd olunduğu kimi, erməni milli ordusu tərəfindən hazırlanmış hücum planının qətiyyətlə qarşısını almışdır. Həmin vuruşmalarda 4 milis nəfəri ağır yaralanmış, 2 milis nəfəri isə yüngül xəsarət almışdır.

Demək olar ki, 1990–1993-cü illərin bütün döyüşlərində polis əməkdaşlarının böyük xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti 19 dekabr 1997-ci il.
2. Azərbaycan qəzeti 27 mart 1998-ci il.
3. N.Quliyev Şərrur fəryadı, «Şur nəşriyyatı». Bakı 1999 səh. 336.
4. Azərbaycan qəzeti 24 yanvar 1988-ci il.
5. Nax MRDA. f.613. s.11. iş.98. v.57-92.
6. Quliyev N. Şərrur fəryadı, «Şur nəşriyyatı», B.1999. səh.366.
7. Nax. MRDA. f. 613. s.13. iş.616 v.83.
8. Nax. MRDA. f. 613. s. 11, iş.337 v.7-9.
9. Nax. MRDA. f.613. s.13. iş.616. v.69.
10. Нax. МРДА. ф.613. с.13. иш.616. в.60-61.

İSTİKLAL MARŞI, MEHMET AKİF, TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI*

***THE TURKISH NATIONAL ANTHEM, MEHMET AKİF
ERSOY, TURKEY AND TURKISH WORLD***

***НАЦИОНАЛЬНЫЙ ГИМН «ИСТИКЛАЛЬ МАРШЫ», М. АКИФ ЭРСОЙ,
ТУРЦИЯ И ТЮРКСКИЙ МИР***

Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL**

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli Marşı olan şiir İstiklal Marşı, Mehmed Akif Ersoy tarafından yazılmıştır. İstiklal Marşı'nı yazdığında Akif, Ankara'da Tacettin Dergâhı'nda kalmaktadır.

İstiklal Harbi'nin devam ettiği günlerde Akif, konuşmalarıyla milleti vatan savunmasına davet etmektedir. Pakistan-Hindistan Müslümanları ve Orta Asya Türkleri de Anadolu'da emperyalistlere karşı verdiğimiz mücadeleye maddi ve manevi destekte bulunmuşlardır.

İstiklal Marşı'nın Milli Marş olarak kabulünde ve sonrasında Akif ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Atatürk arasındaki ilişkiler de önemlidir.

Anahtar kelimeler: Türk, İstiklâl Marşı, Mehmet Akif, Ankara Tacettin Dergâhı, Türkiye Cumhuriyeti

Summary

"Independence March" national anthem of Turkish Republic is written by Mehmet Akif Ersoy. Akif had been staying in Tacettin Dervish Lodge when he wrote this poem.

Throughout Independence War, Akif invites people for homeland defense. Likewise, Pakistani and Indian Muslims and Central Asia Turks supports to our struggle against imperialist war materially and spiritually.

* 17 Şubat 2010 Çarşamba günü Gaziantep'te Türk Ocakları Gaziantep Şubesinde konferans olarak sunulmuştur.

** Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE

Relations between Akif and Atatürk are important throughout admission of “Independence March” and their future times.

Key words: Independence March, Mehmet Akif ERSOY, Turkish Republic, Turkish World, Tacettin Dervish Lodge

Bilindiği gibi, her büyük milletin tarihinde insanlığa mal olmuş, büyük fikir ve sanat adamları vardır. Bunların değerlendirilmesi, gelecek nesillere tanıtılması, o toplumların kültürel gelişmeleriyle çok yakından ilgilidir. Türk tarihi ise, bu konuda sayısız zengin örnekleriyle, diğer milletler arasında çok mühim bir yere sahiptir. İşte bugün bizleri bir araya getiren Mehmed Akif Ersoy da bu sayısız örneklerden biridir.

Milletleri büyük devletleri güçlü kılan, sanayilerindeki büyük atılımları, ekonomideki insanın başını döndüren gelişmeleri midir, yoksa kültürde yapmış olduğu atılımlar mıdır?

Bana sorarsanız milletleri büyük kılan, kültürlerinin zenginliğidir. Devletlerini gülcü ve verimli kılan da kültürlerindeki sağlamlılık ve zenginliktir. O itibarla dünya devletlerinin büyüklüğünü kültür hazinelerinin zenginliğinde aramalarının doğru olduğu inancını muhafaza ediyorum. Büyük Atatürk, Cumhuriyeti Türk kültürünün üzerine kurmuştur. Cumhuriyetin temelinde Türk kültürü yatar, yaşar, büyür. Bunu kaydetmemin sebebi şudur: Sanat adamlarını yaşadıkları devir içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Mehmed Akif Ersoy’u da yaşadığı çağın değer yargıları içerisinde değerlendirmeliyiz.

1873’de İstanbul’da dünyaya gelen Mehmed Akif’in zorluk içinde geçen, fakat muntazam bir tahsil hayatı vardır.

Memuriyeti dolayısıyla Osmanlı sınırları içerisinde pek çok yerde vazifeler yapmış, zaman zaman ülke sınırları dışına da çıktığı olmuştur. İstanbul’un işgali, Anadolu kıyamının başlaması ve Milli Mücadele ruhunun bütün memleketi sarması üzerine çıkarmakta olduğu Sebilürreşad Mecmuası’nı da alarak İnebolu yoluyla Kastamonu’ya gelmiştir (19 Ekim 1920).

İngilizlerin hilafet merkezini işgal ettiklerini, her şeyi tahakküm ve idareleri altına aldıklarını, Sebilürreşad’ın, artık İstanbul’da yayınlanma imkanının kalmadığını, bu bakımdan Anadolu’ya geçtiklerini belirterek mücadelesini Kastamonu’da sürdürmüştür.

Gündüzleri Nasrullah Camiini hınca hınç dolduran cemaate, geceleri Yılanlı Tekkesi’ne gelen Kastamonululara çok heyecanlı konuşmalar yapmıştır. Nasrullah Camii’nde verdiği vaazlar, Sebilürreşad Mecmuasında yayınlanarak, bütün valiliklere, cephe komutanlıklarına gönderilmiş, bütün camilerde hutbelerde, toplantılarda topluca okunmuş, cephelerde kahraman Mehmetçiklerimize, Anadolu halkına iman ve güç kaynağı olmuştur. Akif, bu konuşmalarında, müstevlilerin Osmanlı’ya/Türkiye’ye yüklemek istedikleri Sevr Antlaşması’nın gerçek yüzünü, en açık bir dille ve kesin bir şekilde anlatmış, bunu kabul etmenin zillet ve izmihlali kabul etmek olacağını göstermiştir.

O, “Düşmanın bizden sadece bir vilayetimizi veya bir sancak merkezimizi değil doğrudan doğruya başımızı, boynumuzu, hayatımızı, saltanatımızı, devletimizi, hilafetimizi, dinimizi ve imanımızı istediğini” halkın anlayacağı bir şekilde anlatmaya başladığında en büyük düşmanımızın fitne, fesat, nifak, şirk ve cehalet olduğuna vurgu yaparak, halkı birliğe, beraberliğe ve Kuvay-ı Milliye ruhu etrafında kenetlenmeye çağırıyordu

O’nun Kastamonu’daki vaazlarının etkisini, o zaman el Cezire kumandanı olan Nihat Paşa’nın Mehmed Akif’e çektiği şu telgraf bütün cıplaklığı ile anlatmaktadır:

“Kastamonu’da, Nasrullah Cami-i şerifinde irad buyurduğunuz mev’izeyi havi mecmuanızın ancak bir nüshası elde edilebilmiştir. Diyarbakır’ın Cami-i Kebirinde Cuma namazından sonra, kıraat edilerek müminin-i hazıra, envâr-ı manevîyesinden hisseyab-ı tenevvür ve tefeyyüz olmuşlardır. Fakat bu istifade pek mahdud kalacağından cephe mintikasını teşkil eden Elaziz-Diyarbakır-Bitlis-Van vilayetleriyle civar müstakil mutasarrıflar halkı da nasibedar edilmiş ve şerefiyle hukuku doğrudan doğruya Zat-ı alinize ait olmak üzere Diyarbakır Vilayet matbaasında tab ve teksir edilerek bütün cepheye tevzi olunmuştur. Cenab-ı Hakk mesai-i din ve vatanperveranenizi meşkur eylemesi temennisiyle ihtiramatımı takdim eylerim! El-Cezire Kumandanı Nihat!”

Bu telgraftan da anlaşılıyor ki, Mehmed Akif, İstiklal Savaşımızın manevi komutanlarından biridir. Cephede çarpışan Mehmetçiğin, cephe gerisinde yaşayan Müslüman-Türk milletin emperyalist düşmana başkaldırma gücünü ayakta tutan, ümitsizliği, korkuyu, yılgınlığı dağıtan büyük bir iman ışığıdır.

Kısa bir süre sonra Kastamonu’dan Ankara’ya gelen Akif (24 Nisan 1920), burada kaldığı Tacettin Dergahı’nda mecmuasını çıkartmaktan başka, İslam ülkelerinin temsilcileriyle de görüşmüş, memlekette ve bütün İslam devletleri arasında birlik ve dayanışma sağlanması yolunda çaba sarf etmiş, Milli Mücadeleye katılmıştır. Bu arada TBMM’de Burdur milletvekilliği ve Milli Eğitim Komisyonu Başkanlığı da yapan Akif, Türk’ün İstiklal Marşı’nı da burada yazarak, onu “Kahraman Ordumuza” ithaf etmiştir (17 Şubat 1921). Bu millet Müslüman-Türk milleti, ordusunun adı da Mehmetçiktir.

“Bizim Milli Marşımız İstiklal mücadelemizi, o tarihlere sığmayan destanı terennüm ettirdiği içindir ki, İstiklal Marşı diye adlandırılmıştır. Mehmet Akif’in kaleminden, ama bu büyük milletin kolektif alt şuurundan fıskırmıştır. Hepimizin, herkesin malıdır. Bu sebeple Mehmet Akif İstiklal Marşı’nı Safahat’ına almamış, Kahraman Ordumuza ithaf etmiş, verilen mükafatı da kabul etmemiştir. (Songar 1983:11)

Kur’an-ı Kerim’in Maide Suresi’nin 54. ayeti, merhum Türk-İslam alimi Vani Mehmed Efendi’nin ayet-i kerimeyi tefsiri, kainatın efendisi sevgili Peygamberimizin muteber kitaplardan okuduğumuz hadis-i şerifleri, Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügat-it Türk’te Buhara ve Nişabur hadis imamlarından zikrettikleri hadis-i kutsi, ayrıca yüzlerce Müslüman ve Hristiyan tarihçi, Türklerin Müslüman oluşu ve İslam ülkelerine inişlerini herc-ü merc olmuş memleketlerde asayişini koruduğunu

bozulmuş nizamı yeniden canlandırarak Türk-İslam medeniyetini ihya ettiklerini ittifak halinde kaydetmektedir. Gerek çağdaş tarihçiler ve gerekse asrımıza kadar yazılmış olan tarihler de Türk Milleti'ni Cund Allah" Allah'ın ordusu olarak belirtmişlerdir.

Dünyada yaşayan bunca Müslüman arasında "Mehmed" ismi yalnız Müslüman Türklerde vardır. Peygamberimizin has ismini, Ona duyduğu hürmet ve edep düşüncesiyle "Muhammed" ismini kısaltarak kullanmış "Mehmet" demiştir. Şanlı askerine de "Mehmetçik" unvanını takmıştır. Diğer Müslüman milletlerde ise bu dikkat ve saygıyı göremiyoruz. Gerek vatan sevgisi gerekse şehitlik ve gazilik anlayışı Müslüman-Türk'ün şahsında gerçek anlamına kavuşmuştur.

Daima Hakk'a tapan ve Hakk'ı tutan Türk milleti mabedinin göğsüne namahrem elinin değmemesi için mücadele etmiş, ölmüş-öldürmüş ama vatanını ve namusunu çiğnetmemiştir.

Türk milletine en büyük armağanı İstiklal Marşı'nı bırakan Akif, bu ölümsüz eserinde gelecek nesillere de şamil olmak üzere şöyle sesleniyor:

Arkadaş yurduna alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın..
Doğacaktır, sana vaat ettiği günler Hakk'ın
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri "Toprak diyerek geçme tanı!"
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehid oğlusun, incitme yazıktır atanı.
Verme, dünyaları alsan da bu Cennet vatanı

Bu vatanın mübarekliğine dikkat çeken Akif'e cevap Hindistan/Pakistan Müslümanlarından ve Orta Asya'dan gelir:

"Kutsal inançlar uğrunda akıtılan kana maddi karşılık bulmak mümkün mü? Elbette hayır. Hayata gözlerini yuman her Müslüman, kefenlendiği, Allah katına öylece gönderildiği halde şehid kanlı libasıyla Hakk'ın katına çıkar.

Kan ve barut içinde çırpındığımız Kuvvay-i Milliye yıllarında, Avrupa'nın ve onların piyonu, şımarık çocukları olan Yunan palikaryalarının vahşetini tel'in etmek üzere Hindistan

Müslümanları bir miting tertiplerler. Yüz binlerce Müslüman'ın katıldığı bu mitingde kürsüye Pakistan'ın milli şairi Muhammed İkbal çıkar ve söze şöyle başlar: 'Müslümanlar, bu gece rüyamda Resulullah'ı gördüm. Bana sordu: 'Ey İkbal, dünyada ne var ne yok' dedi. Dedim ki; 'Kan var ateş var' Bana dünyadan hediye getirip getirmediğimi sordular.

— Ey Allah'ın Resulü, Cennet nimetlerinin karşısında dünya hediyelerinin ne değeri olur? Ama size öyle bir hediye getirdim ki bunun değerinde bir hediye Cennet'te de olduğunu sanmıyorum. Size yurtları için, Din-i Mübin için Anadolu'da çarpışan Mehmetçğin kanını getirdim..'

Bu konuşmadan duyulan Müslüman halk hemen oracıkta büyük bir miktarda para toplar, bilindiği gibi toplanan o para Türkiye'ye gönderilir.”(Doğan 1976;24-25)

Söz buraya gelmişken bir endişemi de sizlerle paylaşmama müsaade ediniz. Türkiye’de Akif ne ise Hindistan ve Pakistan Müslümanları için de İkbâl odur. Muhammed İkbâl’in ateşlediği bir hareket olarak başlayan; Anadolu’daki Milli Mücadeleye destek hareketi, kısa zamanda bütün bir Orta Asya’yı da kapsar. Müslüman-Türk’ün Anadolu’da muzaffer olması için dualar edilir, heyecanlı şiirler kaleme alınır. Kazak Türklerinin milli şairi Mağcan Cumabayulı’nın “Alıstağı Bavrıma/Uzaktaki Kardeşime” şiiri bunlardan biridir:

“ Alısta avır azap sekken bavrım,
Kuvargan beyşeşektey kepken bavrım,
Kamağan kalın cavdın ortasında
Köl kılıp közdin casın tökken bavrım.

Aldındı avır kaygı capkan bavrım.
Ömrinşe capa körgen cattan bavrım.
Tüksiygen cüregi tas cavız candar
Tiridey terin tonap catkan bavrım.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
Anamız bizdi tapkan; asav tayday
Bavırında cürmep pedik salıp oynak?
Cüzimiz emes pe edi carkın ayday?

Alalı altın saka atıspap bek?
Tebisip bir tösekte catıspap bek
Altayday anamızdın ak sütinen
Birge emip, Birge demin tatıspap bek?

Turmap bed bizdin üşin möldir bulak
Sıldırıp sılık-sılık tavidan kulap?
Dayar bop uşkan kustay, soka kuyın,
Tilesek, bir-bir tulpar beyne pırak?

Atlaydın altın küni erkeletip,
Kelgende colbars bop, cana er cetip.
Akteniz, Karateniz arcağına,
Bavırım, meni tastap kaldın ketip!

Men kaldım cas balapan, kanat kakpay;
Uşam dep umtılsam da damıl tappay,
Cön sitler,col kösterer can bolmadı!
Cavız cav koysın ba meni endi atpay?!

Korğasın cas cürekke oğı battı.
Künesiz taza kanım suvday aktı
Kansırıp elim kurıp esten tandım,
Karanğı abaktığa berik captı..

Körmeymin keşe cürgen kır, saydı da,
Kündiz-kün,tünde-kümis aydı da,
Ardaktap, şın cibektey orayğa orap
Ösirgen altın anam Altay'dı da.

Apırmay, ayrıldık ba kalın toptan,
Şayılp kaytpaytuğın cavğan oktan
Türiktin colbarıstay cüreginen.
Şını men korkak kul bop cavdan bukkan?!

Şark urıp erkke umılğan Türk canı
Şını men avırdı ma bitip halı?!
Ot sönip cürektegi, kurıdı ma
Kaynağan tamırdağı ata kanı?

Bavırım! Sen o cakta, men cakta,
Kaygıdan kan cutamız, bizdin atka
Layık ba kul bop turuv; kel keteyik
Altay'ğa, ata miras altın taka.”(Cumabaev 1995:72-73)

Mağcan, bu milliyetçi duyarlığın bedelini hayatıyla ödemiştir. Mağcan, 1920 yılında yazdığı bu şiiriyle Türkiye Türklerine seslenmiş, o yıllarda bağısızlık savaşı vermekte olan

Kardeşlerinin dertlerine ortak olmaya çalışmıştır. Ayrıca bu şiirinde üst kimlik olarak ısrarla

“Türk” kavramını kullanıyor olması da manidardır.Bu şiirde Türkiye Türkleriyle Kazak Türklerinin kardeşliği veciz bir şekilde anlatılmıştır. Mağcan, 1929'da milliyetçi , Turancı ve Sovyet rejimine karşı olduğu gerekçesiyle tutuklanarak 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.1935 yılında tanınmış Rus yazarı Maksim Gorki'nin yardımıyla serbest bırakılmış, Vatanı Kazakistan'a geri dönmüşse de 1937 Aralığı'nda tekrar tutuklanmıştır.1938'de de ördürülmüştür.Bu şehidimizin eserleri, Komünist Partisi tarafından 1929 yılından itibaren yasaklanmış, bu yasak 1988 sonlarına kadar da devam etmiştir.

Özbek Türklerinin milli şairi Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın “Anadolu'nun Muzaffer Ordularına” ithafen kaleme aldığı “Tufan” başlıklı şiir de, Türkiye Türklerinin Anadolu'da verdikleri Milli Mücadelede Orta Asya Türklüğü tarafından ne kadar yakından izlendiklerinin bir başka nişanıdır:

“TUFAN

‘Anadolu Kışlağının Muzaffer Ordularıge’
Ey İnönü, ey Sakarya, ey istiklal erleri
Milli Misak alıngança toktalmasdan ilgeri!

Bilemez kim, cennet kebi toprağınız yavlarının
Gödeklerni yastaguçı ayakları atside,
Bilemez kim tavuşınız haksız çıkan davlarnın
İnsafsızca şavkınlarnın, huruşlarnın petside.

Bilemez kim, ‘medeniyyet’ beşigide olturan
Celladlarnın bütün tama’ ve hırsları sizlerde,
Bilemez kim ‘azadlık’ dep şavkun kılğan bakırgan
Börilernin aç közleri, altun tola yerlerde.

Bilemez kim, unlar sizni yaşamakka koymaylar
Bilemez kim, kanınızı tamçı-tamçı içeler
Bilemez kim, unlar sire yuvaş halknı sevmeyler,
Bilemez kim toprak uçun insanlıktan keçeler.

Bilemez kim siz yoksullar son çakda
Şunday yaman düşmanlarnın kolıda
Mengi esir, mengi tutkun bolışnı
İstemesden kolga yarag aldınız.

Bilemez kim katar-katar kışlaklar,
Sinesige nan toldırğan topraklar,
Ot içinde, şunın uçun ölišni
Artru körüp canı otka saldınız.
Cannı kanğa-okka otka saldınız,
Fakat bu kün tatlı bir öç aldınız,
Yene bir kor tarihlerde kaldınız!

Ey istiklal, ey Sakarya, ey İnönü erleri
Yür, mazlumlar tufanının öç alguçı selleri!”(Çolpan 1924:6)

Bu şiirde, biraz dikkat ederseniz, Akif’in İstiklal Marşı’nda kullandığı kavramların ortaklığına şahit olacaksınız. “cennet kebi toprağınız”=”bu cennet vatanı”, ”istiklal”=”İstiklal”, ”medeniyyet(Avrupa)”=”Medeniyyet dediğin tek dişi kalmış canavar”,... gibi.

1897’de Andican’da dünyaya gelen Çolpan da Mağcan gibi 1937 yılında tutuklanmıştır. 1938’de de milliyetçilik suçundan kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilmiştir. Bu olaydan sonra Sovyetler Birliği, Çolpan’ın adını edebiyat tarihlerinden tamamen silmek için onun eserlerine yasak getirilmiştir. Bu eserleri basmak, bulun-

durmak, okumak ve hatta Çolpanın adını bile anmak cezalandırılmak için yeterli sayılmıştır. Ancak Stalin'in ölümünden sonra haksız yere öldürüldüğü açıklanarak iade-i itibar edildiyse de, eserleri, Stalin döneminde milliyetçi oldukları için öldürülen diğer şair ve yazarların eserleriyle birlikte, Kardeş Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra arşivlerden çıkartılarak tekrar yayınlana bilmiştir.

Orta Asya Türklüğü, Anadolu Türklüğüne sadece manevi destek vermekle kalmamıştır. İçlerinden Osmanlı ordusu saflarında cephelerde işgalcilere karşı savaşanlar da olmuştur. Doğu Türkistanlı Hacı Yakup Anat'ın babasıyla ilgili bir hatıra-sı bunun canlı şahididir:

“Babamın kaldığı tekkenin şeyhi bir gün:

_ Oğlum Hacı Yusuf! Bugün buraya subaylar geldi. Ordumuza asker yazıyorlardı, seni de asker yazdırdık. Doğu Türkistanlılar da savaşa katılıyor demiş.

Babam da:

_ Ben de bir Uygur Türküyüm. Kardeşlerimin yanında severek savaşırım. Ne zaman isterlerse hazırım demiş.

Asya devletlerinden gelenler de bir tabur yapıp askeri eğitime alınıyor. Kısa süren eğitimin ardından da, Halep'in Kut el Emare bölgesindeki cephede İngilizlerle savaşmaya başlıyorlar. Çok şiddetli çarpışmalara giriyorlar ve burada İngiliz kuvvetlerini mağlup ediyorlar. Arapların da bu bölgede kendilerine saldırdıklarından sık sık bahsedirdi.

İki yıl aralıksız savaştıktan sonra anlaşma oluyor ve o da İstanbul'a dönüyor Annemle tanışıyor. Sultanahmet Camii imamının kıydığı nikahla annem Fatma ile babam Hacı Yusuf evlenirler. Bu evlilik o dönemin İstanbul gazetelerinin birinde fotoğraflarıyla birlikte yayınlanmıştır.

Babam bir gün İstanbul caddelerinin birinden geçerken duvarda:

‘Orduda savaşmış yabancı uyruklu kişilere Türk uyruğuna geçmek koşuluyla ev ve arazi verilecek.’ Diye bir ilan görüyor. Hemen müracaat edip, Bursa'nın Orhangazi ilçesi Çukur Bostan Mahallesi'nde üç katlı ahşap bir eve yerleşiyorlar”(Anat 2003:3-4)

Pakistan-Hindistan Müslümanlarının ve bütün bir Orta Asya Türklüğünün yokluk içinde de olsalar, Anadolu'daki Milli Mücadele için topladıkları yardım paraları S.S.C.B. merkezi hükümetinin başı Lenin tarafından; yolların güvenli olmadığı gerekçesiyle, Anadolu'ya ulaştırılmak üzere ellerinden alınır. Nice bir zaman sonra, bu paranın sadece bir kısmı Türkiye'ye teslim edilmiştir. Söz konusu yardım paralarının önemli bir kısmı Rusya'da bırakılmış, söylentilere göre de bu parayla Moskova'da Kremlin Sarayı restore edilmiştir.

Bu süreçte, Milli Mücadele zaferle sonuçlanmış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Mustafa Kemal de bu yardım paralarını Türkiye İş Bankası'na kuruluş sermayesi yapar. Yani İş Bankamızın sermayesi, Mehmetçğin kanları ve canları pahasına verdiği o kutsal mücadeleye destek için dindaşın ve soydaşın topladığı yardım paralarıdır. Siz şimdi özelleştirme adı altında bu bankamızı da diğerleri gibi

satmaya kalkar; hem de İstiklal Harbi yıllarında Anadolu'yu işgale yeltenenlere satmaya kalkarsanız bunun hesabını Allah (c.c.) sizden sorar.

Sovyet işgalinden sonra Moskova'ya bağlı olarak kurulan Buhara Cumhuriyeti'nin başında bulunan Osman Kocaoğlu da, diğer pek çok Türkistanlı gibi, Türkiye sevgisi ile dolu bir insandı.

Bilindiği gibi, millî mücadele yıllarında Türkiye, Sovyetlerden bir miktar para ve silah yardımı için talepte bulunmuştu. Sovyetler, Türkiye'nin bu talebini az miktarda da olsa yerine getirmiş, bir kısım silah ve mühimmat yardımı ile 11 milyon ruble yardımda bulunmuştu. Fakat, yapılan bu mali yardımın kaynakları hakkında Sovyet makamları hiçbir zaman bilgi vermemiştir. Türkiye'ye yapılan bu mali yardımın esasını kardeş Buhara Cumhuriyeti'nin ve onun kıymetli reisi Osman Kocaoğlu'nun gerçekleştirdiğini, rahmetli hocam Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın evinde bizzat kendisinden dinlemiştim. Bilahare yazdığım "Atatürk'ün Sovyet Politikası" adlı kitabımda onun bu konuşmasını olduğu gibi vermiştim (Saray 2001:342)

Orta Asya Türklüğünün kardeş bildikleri Türkiye için ne gibi fedakarlıklarda bulunduklarını göstermesi bakımından; Mehmet saray'ın bahsettiği Osman Kocaoğlu'nun bu konuşmasını olduğu gibi kendi azgından dikkatlerinize sunmak isterim:

"Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra ben ilk cumhur reisi olarak, yanıma Başvekilimiz Feyzullah Hoca'yı alarak, Sovyet Rusya büyükleri ve bu arada Lenin ile ilk temasta bulunmak üzere, Moskova'ya gitmiştim. Bizden bir müddet önce, temmuz 1920 ortalarında Türkiye'den millî hareketi temsil eden bir heyetin B. Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya gelerek, Lenin, Çiçerin ve Karahan ile bilhassa yardım temini konusunda müzakerelerde bulunduklarını öğrenmiştim.

Nitekim Kremlin sarayında kendisi ile görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiğini hissettirdiği Türkiye'den söz açarak bana, 'Ankara'dan bir Türk heyeti geldi. Durumlarını anlatarak acele yardım istedi. Bu hususta sizin fikriniz nedir?' dedi. Hiç tereddüt etmeden kendisine:

'- Elbette yardım etmek gerek... ve vakit geçirilmeden yapılmalıdır.' Değişim üzerine, bu işe zaten kararlı olduklarını, fakat, bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile:

'- Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk' dedi ve devam etti:

'- Birincisi Türklerin istedikleri altın ruble bizde pek azdır' deyince, ben hemen sözünü kestim:

'- Bizde altın para vardır' dedim. 'Verebiliriz de...'

Lenin, memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti:

'- İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Anadolu'ya ulaştıracak yol lazım. Halbuki, Kafkasya'daki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılacağı henüz malum değildir.'

Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilave ettim:

‘- Kafkaslarda kurulan Cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Ermeniler de keza... çalışılırsa müşterek bir yol bulmak imkanı vardır.’ Dedim. Ayrıca Anadolu’da Türk Kurtuluş Savaşı’na ve Mustafa Kemal’e yapılacak para yardımının miktarı da tespit edilmesi gerekiyordu.

‘- Bunu mütehassıslar tespit etsinler...’ diye kararlaştırdık. Ve bizim aynı zamanda hariciye vekilimiz olan Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehassıslarından mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tespit etti. Tekrar Lenin’le buluştuk. Lenin, bu sefer yaptığımız konuşmada sözü tekrar para konusuna getirerek, ne kadar verebileceğimizi sordu.

‘- Yüz milyon altın ruble’ dedim. Lenin, tekrar etti:

‘- Yüz milyon mu?’

‘- Evet... Derhal verebiliriz’ dedim.

Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el süremezler, dokunamazlardı. Buhara bir Çar emaneti olduğu halde, idarî malî işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın bâligan mâ-belag çoktu.

Lenin ile, bu şekilde mutabık kaldıktan sonra, biz Buhara’ya döndük. Parlamento reisi Abdulkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi meclise intikal ettirdik. Halka ve Parlamente’ye ben, Anadolu’daki kardeşlerimizi ve ırkdaşlarımız Türklerin korkunç vaziyetlerini, Yunanlılar tarafından fena halde tazyik edilmekte olduklarını anlatarak onlara büyük kardeşlerimize yardımda bulunmamız gerektiğini çok heyecanla ve samimiyetle iyice izah ettim.

Bizim o vakit Parlamente’de dört partimiz vardı. Bunlardan Millî Birlik ve Kurtuluş ile Ahrar partileri tamamen yardım lehinde idiler. Yalnız Komünist Partisi reisi avamdan ve aslen Tatar olan Necip Hüseyinoğlu, bu işe akıl erdiremedi ve provokasyon yaparak halka:

‘- Böyle yardım olmaz. Biz bu parayı İngilizlerle mütareke yapıp anlaşılan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O Sultanlar ki, şimdi emperyalistlerle anlaşmışlardır!’ diye havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine ‘Türk Font’ da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya başladı. Fakat Necip Hüseyinoğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden hükümet kararı ile Buhara hudutları dışına atıldı...

Buhara Parlamentosu Türkiye’ye yüz milyon altın ruble yardımını, tek itiraz sesi yükselmeden bir anda ve tam bir oybirliğiyle ve hararetle tezahüratla alkışlarla kabul etti.

Parlamente’nin bu kararı üzerine hemen ertesi günü gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükümeti’nin emrine yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim ettik...” (Kocaoğlu 1962: 292-293)

Buhara Cumhuriyeti’nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ne teslim edilmesi şartıyla gönderdiği bu yüz milyon altın rublelik yardım hiçbir zaman hedefine varmamıştır. Yukarıda zikredilen on bir milyon rublelik yardım ise bin bir nazlanma ve nice hesaplar sonunda temin edilmiştir. Enteresan olan bir başka hu-

sus da Rusların, Buharalı kardeşlerimizden yüz milyon altın ruble üzerinden nakliye ücreti almayı da ihmal etmemiş olmalarıdır (Kutay 258).

Ne var ki, Orta Asya Türklerinin, Türkiye'ye gönderilmek şartıyla Sovyet makamlarına teslim ettiği bu paradan Rus kaynakları her ne sebepten ise hiç bahsetmemiştir. Veyahut bu yardımdan bahseden vesikalar, daha pek çok hususlarda olduğu gibi, araştırmacıların tetkikine sunulmamıştır. Bilhassa 1920'lerde sık sık taktik değiştiren ve söylediklerinin tam aksini yapmaktan çekinmeyen Sovyetlerin bu husustaki ketum halleri, bu sahalarda çalışan araştırmacılar için bir sürpriz olmamıştır. (Saray 2001:344).

Bazı kaynaklar Sovyetlerin bu paranın içinden on bir milyon değil sadece beş milyon rublesini Türkiye'ye teslim ettiğini kaydetmektedirler. Bu rakamı bir milyon diye yazanlar da var. "Türkiye dışındaki bütün Türklüğü kahr ve istibdadı altına almış bulunan Rusya'ya Son Müstakil Türk Kalesi Anadolu'muzu peşkeş çekmek isteyen hain ve gafillerin dillerine doladıkları Rus Yardımı Meselesi aslında bir efsaneden ibarettir. Filhakika Rusya, Türkiye'ye yardım etmiştir. Fakat tam manası ile bir Moskof hilesi olan bu meselede Türkiye'den ziyade kendisine çeşitli çıkarlar sağlamıştır (Mısıroğlu 1976:336).

Rusya'da Bolşevik İhtilali çıktığı zaman bu hareket umumî ve tam bir tasvipte karşılanmış değildi. Bir çok bölgelerde isyanlar ve Bolşeviklere karşı mücadeleler olmaktaydı. Yeni idare Türkiye'ye yardım meselesini geniş ölçüde propaganda konusu yaparak Rusya'da yaşayan ve kalpleri Türklük ve Türkiye için çarpan Türklerin bu anti komünist hareketlere iştiraklerini önlemişlerdir. Hatta bu kadarla da kalmayarak bu sırada Türkistan'da mevcut İhtilali yatıştırabildikleri gibi bir çok Rus esiri Türk'lerin Bolşeviklere yardımını da temin etmişlerdir (Togan 1969:243).Bu yardım konusuyla ilgili olarak yukarda belirttiğimiz kaynaklardan başka Kazım Karabekir, Dr. Rıza Nur, Ali Fuat Cebesoy ve Kadir Mısıroğlu'nun kitaplarına da bakmak faydalı olacaktır.

Buhara'nın ilk ve son Cumhurbaşkanı olan Osman Kocaoğlu, Türklük ve Türkiye aşığı bir insandı. 1878 yılında Fergana vadisindeki Oş kasabasında dünyaya gelen Osman Hoca, Buhara'da Cedit Okulları'nın açılmasındaki öncülerdendir. Cedit okullarının gelişmesinden Çar Rusyası hiç memnun değildir. 23 Eylül 1921'de Buhara'da Halk Temsilcilerinin ikinci kurultayında Osman hoca cumhurbaşkanı olarak seçilir. Bu dönemde Osman Hoca'nın attığı çok önemli adımlar vardır. Rusya'nın tutsaklar kampından kaçarak Buhara'ya gelmiş olan savaş tutsağı Osmanlı Türk subaylarına Buhara ordusunu teşkil edecek Milis güçlerini kurdurtması, Ankara Hükümeti'nin Anadolu'daki İstiklal savaşı için istediği para yardımını yerine getirmesi,Duşenbe'deki Rus askerî gazinosuna yönelik saldırısı ve ondan sonra halkı Ruslara karşı millî istiklal savaşı yürütmeye çağırması gibi. Osman Hoca aynı zamanda 1921'de Taşkent'te kurulmuş olan Türkistan Millî Birliği (TMB) adlı gizli kuruluşun da üyesiydi. 22 Nisan 1922'de Osman Hoca bir ziyaret için Afganistan'da iken ülkesine döndüğünde Ruslar tarafından tutuklanarak idam edileceği haberi gelir. Moskova, Afgan hükümetine baskı yaparak Osman Hoca'yı kendilerine teslim etmelerini ister veya Afganistan'dan çıkartmalarını ister. O da, Afganistan hükümetinin ricası üzerine Kabil'den ayrılarak Eylül 1923'de İstan-

bul'a gelir. Osman Hoca'nın Türkiye'den çıkarılması konusunda Moskova'nın baskılarına Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk aldırış etmez. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü zamanında Osman Hoca'dan Türkiye dışına çıkması istenir. Osman Hoca 1939 başında önce Polonya'ya, daha sonra da İran'a gider. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra 1945'de Türkiye'ye geri döner. 1951-1957 yıllarında Pakistan'da bulunan Osman Hoca, 28 Temmuz 1968'de ölümüne kadar Türkiye'de yaşar.(Kocaoğlu 2001:15-30)

İstiklal Marşı'nın yazıldığı ev olan Tacettin Dergahı ile ilgili bazı hususları dile getirmekte fayda var. Bugün bu ev Hacettepe Üniversitesi'nin Samanpazarı semtindeki kampus alanı içerisinde bulunmaktadır.

“Son yıllarda Mehmed Akif, İstiklal Marşı ve Marşın yazıldığı mekanla ilgili spekülasyonların artması ve değişik görüşlerin ortaya atılması; bu meselenin mikro tarihçilik esaslarına göre, derinlemesine araştırılması zarureti gündeme taşıdı. İstiklal Marşı ve O'nun şairi hakkında çok sayıda kitap ve makale telif edildiği halde, bugüne kadar İstiklal Marşı'nın yazıldığı mekanla ilgili belgelere dayalı müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Mehmed Akif, İstiklal Marşı ve İstiklal Marşı'nın yazıldığı mekan hakkında ortaya atılan görüşler, doğrudan istiklal mücadelemizin ve bağımsızlığımızın simgesi, anayasal milli mutabakat metnimiz olan İstiklal Marşımızı ilgilendiriyor. En hassas noktamızdan girilerek ülkenin birlik ve bütünlüğü konusunda genç kuşakların kafaları karıştırılıyor; adeta bir milletin mukavmet noktaları aşındırılmak isteniyor.”(Öztürk 2007:204)

Dr. Nazif Öztürk'ün araştırmasına göre Taceddin Dergahı, Celvetiyye tasavvuf ekolüne mensup bir eğitim kuruluşudur. Aziz Mahmud Hüdayi'nin halifelerinden olan Taceddinzade Mustafa el-Ankaravi tarafından 17. yüzyılın ilk yarısında hizmete açılmıştır. Taceddin Külliyesi'nin ilk inşa şeklinin ahşap ve bağdadi olduğu anlaşılmaktadır. II. Abdulmecid ve II. Abdulhamid dönemlerinde iki esaslı onarım görmüştür. Abdulmecid döneminde Taceddin Dergahı'na, bugün Mehmed Akif Müzesi olarak kullanılan “kasr-ı ebniye”/selamlık binası ilave edilmiştir.

Mehmed Akif, 24 Nisan 1920'de Ankara'ya geldiği zaman Taceddin Dergahı'nın başında bulunan Şeyh Taceddin Mustafa, misafirlerini kabul edip ağıladığı selamlık binasını Akif ve arkadaşlarına tahsis etmiştir.(Akgün 1996:69) Bu bilgiyi Akif'le ilgili hatıraların yer aldığı kitaplar da doğrulamaktadır.

Mehmed Akif Ersoy, arkadaşlarıyla birlikte kaldığı Taceddin Dergahı'nda; Safahat'ın altıncı kitabı “Asım”ı tamamlamış, 17 Şubat 1921'de İstiklal Marşı'nı, 15 Nisan 1921'de Süleyman Nazif'e şiirini ve 7 Mayıs 1921'de de Bülbül'ü yazmıştır. Mehmed Akif çok titiz çalışan dikkatli bir insandır. Son iki şiirin yazılış yeri olarak şiirlerin altına “Taceddin Dergahı” notunu düşmüştür. Safahat kitabının bütün baskıları da bunu doğrulamaktadır. Akif'in kendisi “Taceddin Dergahı”nı işaret edip dururken İstiklal Marşı'nın yazıldığı mekan olarak başka yerleri göstermenin ne anlamı vardır?

İstiklal Marşı'nın yazıldığı günlerde ve bu şiirin Sebilürreşad'da, Hakimiyet-i Milliye gazetesinde ve Kastamonu'da Açık Söz gazetesinde yayınlandığında, 12 Mart 1921'de TBMM'nde kabul edildiğinde, Akif, Taceddin Dergahında kalmaktadır. Şiirlerin tamamlanmasından sonra adet olduğu üzere, İstiklal Marşı'nın Meclis'te Milli Marş olarak kabul edildiği günün akşamında da dergahta cay demlenerek, yakın dostları arasında bulunan milletvekillerinin de iştiraki ile mütevazı bir kutlama yaptıkları bilinmektedir. (Doğan 2006:79)

Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair 30.11.1925 tarih ve 677 Sayılı Kanun (Düstur 3/7 1933:s.190) ve odevrin teamüllerine göre, daha önceden yürürlüğe konulan "Tekke, Zaviye ve Türbelerin Seddi Hakkındaki 2 Eylül 1925 tarihli Hey'et-i Vekile Kararının Suveri Tatbikiyesini Mübeyyin Talimat" hükümlerine göre milli sınırlar içinde bulunan bütün tekkelerle birlikte Taceddin Dergahı da kapatılmıştır.

"Kasr-ı ebniye"/selamlık binası, Taceddin Dergahı'nın sağlam bir şekilde ayakta kalmış ve Cumhuriyet dönemine intikal etmiş en temel yapılardan biridir. Gerek 677 sayılı ve gerekse 7044 sayılı kanunlar nezdinde eski eser tescilli Taceddin Dergahı muamelesi görmüştür. Söz konusu kanun ve mevzuat hükümleri gereğince Taceddin Dergahı selamlık binası o tarihlerde "avlulu ahşap mektep" olarak Ankara valiliği özel İdare müdürlüğüne devredilmiştir.

Aradan epey bir zaman geçtikten sonra Ankara Belediyesi ne olduysa Mehmed Akif'i hatırlamış ve İstiklal Marşı'nın yazıldığı evi araştırmaya başlamıştır. Nihayet, Taceddin Dergahı İstiklal Marşı'nın yazıldığı mekan olarak belirlenmiş ve Ankara Belediye Başkanı Dr Atıf Tüzün'ün de gayretleriyle şehir meclisinin 4 Nisan 1949 tarihli tezkeresi ile bu tescil edilmiştir. (Erişgil 1986:348) Bu gelişme, o zaman Hürriyet gazetesinde "Günün Düşüncesi" başlığı altında köşe yazarlığı yapan İbrahim Alaettin Gövsa'nın kalemiyle halka duyurulmuştur.

İbrahim Alaettin Gövsa, ölümüne rastlayan saatlerinde (29 Ekim 1949 Cumhuriyet Bayramı günü saat 16.00) Hürriyet gazetesi için yazısını yazmakla meşguldü. Kalp krizi geçirerek üzerine yığılıp öldüğü, yarım kalan yazısının başlığı

"Mehmed Akif Sokağı" idi:

"Ankara Belediyesi Büyük Milli şairimiz Mehmed Akif'in Ankara'da bulunduğu zaman oturduğu, İstiklal Marşı'nı yazdığı evin sokağına onun adını verdi. Demirtaş Mahallesi, Taşlı Sokağı bundan sonra, "Şair Mehmet Akif Sokağı" adını taşıyacak.

Orası Ankara'nın göze çarpan muhteşem bulvarlarından ve geniş caddelerinden biri değildir. Ama hayatında daima kenar semtlerde yaşamış olan rahmetli Akif'in mütevazı mizacına ve samimi memleket adamı vasfına yakışan yer de orasıdır.

Safahat serisinin en kıymetli kitabı olan Asım'ı da şair bu evde tamamlamıştır. "(Gürel 1995:66)

Aradan geçen zaman içerisinde Taceddin Dergahı unutulur, zamanın insafına terk edilir.

1970 lerde Hacettepe Üniversitesi semtin bir kısmını istimlak ederken, Taceddin Dergahı da bu sınırların içerisinde kalır.

Ben Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kayıt olduğumda bu ev de kampus alanı içerisinde kalmış diğer sivil yapılar gibi harap bir vaziyette idi.Hacettepe Öğrenci Yurdunda kalan bir kısım gençler ve etraftan insanlar bu yapıları uygunsuz işler için kullanıyorlardı. Ben merakım dolayısıyla bu yapıları gezerken, iki katlı bir evin içinde muhtemelen oturma odası/yatak odası olarak kullanılmış bölmesinde ocağın/şöminenin yanı başında beyaz badanalı duvara eski yazı/Osmanlı Türkçesi ile yazılmış:

“Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli

Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli”

Mısralarını okuduğumda heyecanlanmıştım. O zaman için bu yapının içerisinde İstiklal Marşı'nın yazıldığı Taceddin Dergahı olduğunu bilmiyordum. Daha doğrusu, ben üniversiteye gelmiştim ama, o güne kadar, İstiklal Marşı'nın Ankara'da Taceddin Dergahı'nda yazıldığına dair ne öğretmenlerimden bir şey işitmiştim ne de bu konuda bir kitap okumuştum.Evin duvarındaki bu yazıyı da diğer yapılarda rastladığım; lüzumsuz insanların öylesine karaladıkları bir yazı olarak düşündüm. Ama bu yazı farklıydı. İstiklal Marşımızdan alınmıştı ve eski yazıyla yazılmıştı, o zaman için beni heyecandıran bunlardı.Daha sonra merak edip araştırdığımda bu mekanın, Akif'in evi, hem de Milli Marşımızın yazıldığı ev olduğunu öğrendiğimde şöyle bir hikaye canlandı zihnimde:

Mehmed Akif Milli Marşımızı yazmakla görevlendirilmiş, zihni gece gündüz yazacağı bu marşla meşgul, mevsim kış. Yine böyle bir gece, Akif, Taceddin Dergahı'nda yer yatağında yatmaktadır.Sabaha karşı, evin hemen bitişiğinde bulunan caminin minaresinde okunan ezan sesine uyanır. Heyecanlanır, çünkü bu ses onun zihninde İstiklal Marşı için ölümsüz iki mısrasının doğmasına sebep olmuştur.” Aziz Allah” diyerek yatağın içinde doğrulur ve heyecanla tekrar etmeye başlar:

“Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli

Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli”

O anda müezzinin okuduğu ezanın etkisiyle gönlüne ve zihnine doğan bu mısraları unutmamak için kayıt altına almak ister, elini sağa sola atar; ama, kağıt kalem bulamaz.Akşamdan yakılmış ve sabaha karşı sönmüş olan ocaktan/mangaldan bir odun kömürünü eline alır ve evin ocaklığının camiden tarafta kalan duvarına yer yatağından uzanarak bu ölümsüz ve anlamlı mısraları yazar:

“Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli”

Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli

İşte ben, zihnimde kurguladığım bu hikayenin heyecanıyla, Hacettepe Üniversitesi kurucu rektörü Sayı Prof. Dr. İhsan Doğramacı'yı ziyarete gittim. Anadolu'nun bir köyünden henüz başkente gelmiş , mahcup, ürkek bir Türk genci olarak başladım heyecanla konuşmaya.Bu evin Akif'in İstiklal Marşımızı yazdığı ev olduğunu,sahip çıkılması gerektiğini söylediğimde,O, adımı sorup da önündeki kağıda not ettiğinde, ne yalan söyleyeyim biraz ürktüm, hatta korktum. Oradan ayrılmadan önce, “Biz Türk gençliği olarak bu kutsal mekanı sahihsiz bırakmayacağız.

Gerekirse 24 saat nöbet tutarız” ı nasıl söylediğime hala şaşarım.Daha sonra bana Hacettepe Üniversitesi Vakfı tarafından burs bağlanmasının bu görüşme ile bir alakası var mıdır bilemiyorum.

Bu evin ayakta kalmasında Türkmen eli Irak’ın Erdebil şehri Türklerinden İhsan Doğramacı’nın iyi niyet ve sahiplenmesini unutmamak lazımdır. Aradan geçen zaman içerisinde bu yapı ufak tefek onarımlar geçirdi, içi dışı badana edildi.Ahşap olan avlu kapısının sol kanadına da alt alta iki ayrı levha çakıldı; üsttekine “HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ”, alttakine de “MEHMED AKİF ERSOY EVİ” yazılmıştı.Bu süreçte beni heyecanlandıran o tarihi yazı

“Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli

Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli”

de yok olup gitmişti.Halbuki bu yazı o zaman altın çerçeve içerisine alınmalı,gelecek kuşaklara hikayesiyle birlikte anlatılıp durmalıydı.Ben bunun aynı yere yeniden yazılması için pek çok kuruma, devletimizin yetkililerine konuyu defalarca anlattım. En son da 2008 yılında Türkiye Yazarlar Birliği’nin Taceddin Dergahı’nın önünde düzenlediği anma programı sonrasında, protokolle birlikte Akif’in evini ziyaretimiz sırasında konuyu hikayesiyle birlikte ilgili ve yetkililerimizin dikkatlerine bir daha sunma fırsatı bulduğumda, heyecanlandılar, birbirlerine bunu mutlaka yapmalıyız dediler; ama, hala bu hususta bir adım atılmış değil, beklemeyiz. Mehmed Âkif’in Taceddin Dergahı’nda yazdığı şiirlerin bazı mısralarını ilham geldiği anlarda heyecanlanarak evin duvarlarına çakısının uçuyla kazıdığına dair bazı bilgiler de duydum. Böyle bir hikaye, benzemek için can attığımız Avrupa ülkelerinin birinde olacaktı ki, siz tantanayı o zaman görecektiniz...Biz burada sıradan bir şairin yazdığı sıradan bir şiirden bahsetmiyoruz..Tufanları gösteren bir ırkın ahfadı olan, tarihinde Cund Allah/Allah’ın ordusu diye anılan bir milletin evlatlarının hissiyatına tercüman olan, kalpleri birleştiren, bağımsızlık mücadelemizin haklılığını ve kutsiyetini gök kubbeye ve bütün dünyaya haykıran, Milli Marşımız İstiklal Marşından bahsediyoruz.”Öyle bir milli neşide ki kanımız kadar sıcak, bayrağımız kadar güzel, davamız kadar aziz, imanımız kadar kuvvetli...

Hürriyeti seven, ruh köküne bağlı, alnı esaret lekesi tanımamış bir milletin marşı...”

27-28 Aralık 1976 tarihlerinde, ölümünün 40. yıldönümü münasebetiyle Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bir “Mehmed Akif Ersoy, Fikirleri ve Tesirleri Sempozyumu” düzenlemişti. Sempozyumun ilk günü açılıştan sonra Prof. Dr İhsan Doğramacı ve diğer katılımcılarla birlikte Taceddin Dergahı diye bilinen Mehmed Akif Ersoy Evi’ni ziyaret ettik.Akif’e ait bazı eşyalar sergilenmişti.Çıkışta bir kamyonetten Akif’in Safahat isimli eseri dağıtılıyordu, bana da almak nasip oldu.Bu kitapları dağıtan kişinin Akif’in oğlu olduğunu kendi aralarında konuşanlar vardı.

Yazarlar Birliği 1978 Ağustos’unda kurulduğunda, kurucu üyelerin ilk planladıkları faaliyetler arasında Mehmed Akif’in anılması da yer alıyordu. “Nitekim 1978 yılında ilk defa ziyarete giden Yazar Birliği mensupları Taceddin Dergahı’nı çok bakımsız buldular. Müze eşyaları sadece bu toplantı için alelacele yerlerine

konulmuştu.Birlik mensupları Dergah'tan ayrılırken müze eşyalarının depoya taşındığını gördüler.”Türk Edebiyatı 1983:33-34)

1980li yılların başında bu yapı yürekler acısı bir durumda idi.Millî meselelerdeki hassasiyeti ve sanatçı kişiliği ile tanıdığımız valilerimizden Rıza Akdemir'in,o zaman Tercüman gazetesinde “İstiklal Marşının Yazıldığı Ev” başlıklı bir yazısı yayınlanır:

“Talatpaşa Bulvarı boyunca Samanpazarı istikametine yürürken, Karacabey hamamı önüne vardığınızda sola sapınız, son derece dar, yer-yer çukurlarla dolu, mahzun bir sokak sizi şehrin gürültüsünden, telaş ve heyecanından çekip alır, eski Ankara'nın aşî boyalı, sayvanlı, cumbalı, kerpiç evleri ile karşı karşıya getirir. Az ilerde Taceddin Sultan Camii ve hemen onun arkasında, bahçe içinde, etrafı taş duvarlarla çevrili, geniş saçaklı, bir ev gözünüze çarpar.

Bu mütevazı, basit görünümlü, beyaz boyalı ev, iman ve vatan şairi Mehmed Akif'in Ankara'ya gelişinde, içinde kaldığı, aşk, heyecan ve ümit dolu şiirlerini kaleme aldığı mukaddes bir yuvadır.(...)

Mehmed Akif'in İstiklal Marşını yazdığı ev üzülererek ifade etmek zorundayız ki, bugün lakaydi ve ihmalin kucığına atılmıştır. Hacettepe Üniversitesi yıllarca evvel bu binanın da içinde bulunduğu sahayı istimlak etmiş, etrafını tel örgü ile çevirmiştir.Taktire şayan bir himmetle, binanın restore edilmesi işine başlanmışsa da, her ne hikmetse yarıda bırakılmış, zamanla bina harabeye, bahçesi adeta mezbeleyle dönüşmüştür.Her gün millî bir dua gibi gök kubbeye yükselttiğimiz İstiklal Marşının yazıldığı ev, halen yürekler acısı bir durumdadır. Kapıları çürümüş, menteşeleri paslanmış, ağaçları kurumuş, camları kırılmıştır. Hatta ve hatta millî mefahirine düşman kirli eller yer yer binanın tahtalarını söküp götürmüşlerdir.

Buraya devletin kadirbilir eli ve vefakar milletimizin hamiyet duyguları uzanmalıdır. Bastığımız yerler yalnız toprak, bayrak sadece bez, İstiklal Marşı yalnız bir kelime yığını değildir. Onda imanımız, onda Türklüğümüz, onda gururumuz, onda bugünümüz vardır. İstiklal Marşımızın beşiği olan bu bina, bugüne kadar terk edildiği gariplikten, hüzünden, bakımsızlıktan kurtarılmalı, bir Mehmed Akif Müzesi haline getirilmeli ve o günlerin maddi ve manevî atmosferine uygun bir dekor içinde halkımıza açılmalıdır. Böylece Cumhuriyetin çocukları Kuva-yı Milliye ruhunu daha iyi anlayacak, bayrağı daha çok sevecek, millete daha çok bağlanacaktır. Hatırasız ve hafızasız milletlerin istikballeri de olmaz. Yunan tapınaklarının ve Kartacalı Anıbal'ın heykellerinin tamir edildiği bir devirde, ilgililer manevî mayamızı yoğuran Mehmed Akif'in evini de onarmak ve onu bir müze halinde millete hediye etmek imkanını mutlaka bulacaklardır.Eğer bu hayırlı hizmet için maddi bir imkana lüzum görülüyorsa, Çanakkale şehitlerinin, Sakarya gazilerinin çocukları, alınlarını göğe yükselten İstiklal Marşının yazıldığı evin tamiri için icap eden fedakarlığa severek koşacaklardır.”(Akdemir 1982)

Yapının geçen yıllar içinde yıpranan kısımlarının yeniden onarılması için Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğünün teşebbüsü ile 1982 yılında T.C. Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye Diyanet Vakfı ve bazı özel şahısların katkılarıyla bir fon oluşturulmuştur.Taceddin Dergahı'nın onarımı tamamlanmış,

Mehmed Akif'in bazı zati eşyası ile devrin dekoru birleştirilerek bir müze meydana getirilmiş, açılışı da 27 Aralık 1984 günü yapılmıştır. Ancak müzenin devamlılığı sağlanamamıştır. Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü buraya belirli günler için bir görevli tahsis etmişti. Ve ben de 1983 Martında Ankara'ya dönmüş Hacettepe Üniversitesi'nde Türkçe okutmanı olarak göreve başlamıştım. Taceddin Dergahı ziyaretlerime de kaldığım yerden tekrar başlamıştım. Ne zaman Ankara dışından bir misafirim gelse onu mutlaka bu kutsal mekana götürmüştümdür. En çok da talebele-
rimle yaptığım ziyaretler benim için anlamlı olmuştur. Huzur bulduğum bu mekan-
da Üniversitemizin görevlendirdiği ve talebeliğimden de tanıdığım Kayaşlı Meh-
met amcanın çok çayını içtim, eğer hayattaysa kendilerine hayırlı ömürler diliyo-
rum.

Daha önceleri, İstiklal Marşının üzerinde yer aldığı hatıra posta pulu bastıran Türkiye Cumhuriyeti devleti, 1984'de Akif'i paralarımızın üstüne taşır. O yıl yeni basılan 100 Türk Lirası kağıt paraların arka yüzüne Akif'in portresi, Milli Marşımızın ilk iki dördlüğü ve Taceddin Dergahı'nın restore edilmiş yeni halinin resimleri basılır; fakat bu para tedavülden kısa zamanda kaldırılır. Çünkü itiraz sesleri yükselmektedir. Oktay Akbal'ın o günlerde Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde yayın-
ladığı yazılarından birinin başlığı "Atatürk ve Akif..."tir:

"Yeni yüz liralıkları gördünüz mü? Bir yanda Atatürk'ün, öte yanda Mehmet Akif'in resimleri var. Neymiş? Mehmet Akif'in 47. ölüm yılıymış! Önce düşün-
düm, acaba Akif'in doğumunun 100'üncü ya da 50. yıldönümü mü diye!.. Ne o, ne
öbürü, Akif, 1873'de doğmuş, 1936'da ölmüş. Diyelim ki İstiklal Marşı'nın onay-
lanmasının dönüm yılıdır. O da değil! İstiklal Marşı 12 Mart 1921'de kabul edil-
miş. Öyleyse durup dururken ümmetçi Mehmet Akif'i böyle törenlerle anmanın,
yeni paralara resmini basmanın anlamı nedir?

Paralara, pullara ulusal kişilerin, özellikle şairlerin, yazarların resimlerini basmak güzel bir davranıştır. Ama bunu yerinde, zamanında yapmak gerekir. Ör-
neğin Namık Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp, vb. kişilerin ölüm yıldönümlerin-
de... Bugüne dek bir ünlü şairin, yazarın resmini paralara basmak kimsenin aklına
gelmemiştir. Oysa yabancı ülkelerde, örneğin Fransa'da Victor Hugo gibi ulusal
şairlerin resimleri paraların üstünde yer alır. Bizde ilk kez Mehmet Akif'in resmini
görüyoruz yeni yüz lirada... Victor Hugo, zorbalıkla, imparatorluk yönetimiyle
savaşmış bir cumhuriyetçiydi. Fransız Cumhuriyeti böyle bir şairi elbette ki benim-
semek, yüceltmek zorundadır. Atatürkçü Türkiye Cumhuriyeti'nin paralarına şeri-
atçı, ümmetçi bir şairin resmini basmak ise neden? Mehmet Akif, 'iyi' bir şairdir,
bir 'halk' adamıdır. Bağımsızlık Savaşından yana olmuştur, Hristiyan Emperya-
lizmine karşı ulusu direnmeye çağırmıştır, ama kurtuluştan sonra Cumhuriyetçi
atılımlara, Atatürkçü devrimlere karşı çıkmıştır. Şimdi böyle bir şairi Atatürk'le
yan yana getirmek, yüz liranın bir yüzüne Atatürk'ün öteki yüzüne Akif'in resmini
koymak, en başta Atatürk'e saygısızlık değil midir?

İslamcı dünya görüşünü savunan bir kişiydi Akif...

Onon bu görüşüne kimse bir şey diyemez. Bir tutum, bir davranıştır. Kimseyi
aldatmamış, kişiliğini kimseden saklamamıştır. Bu onun övgüye değer yanındır.
Ama düşüncelerine, eylemlerine katılmadığı, karşı çıktığı, bu yüzden yurdunu bile

birakıp gittiği Atatürk’le birlikte TC paralarında yer alması akıl almaz bir iştir; Hem şaşırtıcı, hem de düşündürücüdür. ‘Türk Arapsız yaşamaz kim ki yaşar der delidir – Arabın Türk, Hem sağ gözü, hem sağ elidir’ diyecek kadar Türklüğü önemsiz görüp Araplığı yücelten bir kişi, nasıl olur da Atatürkçü TC’nin paralarında hem de Atatürk’le sırt sırta yer alabilir?” (Akbal 1984)

Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet

Hakkıdır Hakk’a tapan milletimin istiklal!

Diyan şairimiz, “Allah bu millete bir daha İstiklal Marşı yazdırtmasın.” Niya-zında bulunurken, “hür ve müstakil” bir vatan fikrini, ruhunda taşan bir heyecanla dile getiriyordu. “Çanakale Destanı”nı yaratan kahramanların gönüllerindeki yüce arzuyu Akif kadar hissedebilen pek nadir insan vardır; Akif’in Milli Mücadele yıllarında Balıkesir, Kastamonu, Ankara ve Konya’da yaptığı görevler, Anadolu’nun uyanışı ve şahlanişı demektir. Bu büyük hizmetiyle Akif, Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün arzuladığı milli birlik ve beraberlik fikrinin birinci derecede destekleyeni olmuş, O’na inanmış ve bu vesileyle O yüce önderimizin takdirini kazanmıştır.(Bakiler 1986:5)

Akif’in 19 Haziran 1936’da Mısır’dan Türkiye’ye dönüşü ilk başta sessiz sedasız olmuş ise de, Cumhuriyet Gazetesinin 22 Haziran 1936 tarihli sayısında, ilk sayfasında güzel bir Akif portresini, Peyami Safa’nın “Akif’e Hasretiz” yazısıyla birlikte vermesinin ardından o zamanın diğer gazete ve dergilerinin de Akif için duygulu, anlamlı, güzel yazılar yayınladıklarını koleksiyonları karıştırdığımızda görüyoruz. Bu yazıları inceleme zahmetinde bulunanlar göreceklerdir ki, hiç birinde Akif’e yönelik bir sataşma bulunmamaktadır.Akif’in de kendisine gösterilen bu ilgiden memnun olduğu anlaşılmaktadır.Bu arada Akif’e emekli maaşı da tahsis edilmiştir.Fakat Akif, rahatsızdır. Hastalığının son aylarında bir gün Ruşen Eşref Ünaydın ile Hakkı Tarık Us da, Akif’i ziyarete gelirler.Atatürk’ün uzun sürmüş gece toplantılarından birinden kalkarak, kendisini ziyarete gelmiş olan Ruşen Eşref Ünaydın ile Hakkı Tarık Us arasında geçen şu tarihi konuşma kayda değerdir:

“Üstat!.. Dün gece Gazi hazretleriyle beraberdik. Sizden sevgiyle, sitayişle bahsetti. Güzel sözler söyledi. Ve hatta dikkat buyurun sözlerime, ‘kendilerine hiss-i adavetim (düşmanlık hissim) yoktur. Eğer öyle olsaydı dedi, Türkiye’ye dönmesine müsaade etmezdim. İstiklal Marşını da kaldırırdım.’ Dedi. Bu konuşmadan sonra Akif’in cevabı ise şu olmuştur:

‘Hakkı beyefendi!.. Hatırlar mısınız? Biz Gazi ile harp sahasında ön saflarda beraber gezdik, yürüdük. Kendisini Mecliste sonuna kadar destekledik. Bu böyle iken, Gazi hazretlerinin adavet kelimesini telaffuz etmesine hayret ettim. Beni memlekete somaya bilirlerdi. Lütfettiler, kendilerine minnettarım. İstiklal Marşına gelince, işte onu kaldıramazlardı. Nasıl kaldırırdı ki, Mecliste ilk okunduğu gün, Tunalı Hilmi hariç, herkes ayakta dinledi, kendileri de dahil!..’

Hasta yatağında yorgun, fısıltı halinde söylenmiş bu sözlerinin devamında:

‘İstiklal Marşı bir daha yazılamaz; kimse bir daha İstiklal marşı yazamaz, ben de yazamam. Allah bu millete bir daha İstiklal marşı yazdırtmasın.”(Ayvazoğlu 1999)

Bütün tarihi hakikatler ortadayken, siz kalkıp da, bugün, Cumhuriyet Türkiye'si'nin vazgeçilmez iki önemli değeri Mustafa Kemal Atatürk ile Mehmed Akif Ersoy'u karşı karşıya getireceksiniz, bu olacak şey mi?!..

Batının her kepezeliğini yücelten, kendi insanlarında hiçbir çelişkiye tahammül edemeyen gafil bir neslin veballerinden kurtulmağa çalışmalıyız. Hangi hesap uğrunadır bilmiyorum ama, zaman zaman hiç çekinmeden karşı karşıya getirdiğimiz, hatta insafsızca “vuruşturduğumuz”, Atatürk de, Akif de, Fikret de, Peyami de, Nazım da, Yahya Kemal de, Gökâlp de, Necip Fazıl da Cumhuriyetimizin en mümtaz ve en asil evlatlarındandır. Allah bizi içine düştüğümüz bu masoşizm girdabından bir an önce kurtarsın.

“Akif, her namuslu insanın yol arkadaşı ve düşünce tarihimizin kilometre taşlarından biridir. Hiçbir şairimiz sömürgeci Avrupa'nın kepezeliklerini onun kadar isabetle sergilememiş ve Hristiyan medeniyetinin kangrenleşmiş yaralarını gözler önüne sermemiştir. Namık Kemal:

Bais-i şekva bize hüzn-ü umumdur, Kemal

Kendi derdi gönlümün billah gelmez yadına.

Demiş. Ama bu beyiti söylemek hakkı herkesten çok Akif'tedir.

Evet. Akif'i dertlendiren umumi hüzn yalnız kendi tarihinden yükselen ıstırap sayhaları değil bütün mazlum milletlerin, bütün İslam dünyasının maruz kaldığı insafsız istismar faciasıdır. Emperyalizm hiçbir zaman Akif kadar müthiş bir düşman tanımamıştır. Akif hem bir ülkenin sesidir, hem de bütün bir kıtanın... Bu çığlığa kulaklarımızı ve gönlümüzü açık bulundurmazsak hatalarımızın sonu gelmez..Akiflere belki her zamandan çok bugün ihtiyacımız var” (Meriç 1983:6)

Evet. Akif'in Evi'ni konuşuyorduk. Konu biraz dağınık gibi oldu; ama, inanın yine aynı hususa işaret ediyorduk.

Çeşitli sebeplerle Hazine. Belediyeler ve hususi dairelerin mülkiyetine geçen tarihi vakıf taşınmazların yeniden Vakıflar İdaresine dönmesini öngören 7044 sayılı kanun (10.09.1957) ve bu kanunun uygulama şeklini gösteren tüzük (19.12.1963) hükümleri uyarınca Taceddin Dergahı selamlık binası (Mehmed Akif Ersoy Evi) nin tapusu da 11.11.1986 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü adına alınmıştır (Öztürk 2007:223-224)

Mehmed Akif Ersoy'un 50. ölüm yıldönümü olan 1986'da T.C. Kültür Bakanlığı konuyu ciddi bir şekilde ele almış, Akif anmalarında devlet de yer almıştır. Akif'i konu alan pek çok

Sempozyum ve kitap halinde basılan eserlerin yayın tarihlerine baktığımızda 1986 tarihini görmeyenizin sebebi devletin Akif'i sahiplenmesindendir herhalde!.. Akif'in ölümünün 70. yılında da (2006) PTT, Mehmet Akif Ersoy anma pulu çıkartmıştır.

Halihazırda, Taceddin Dergahı diye de anılan Mehmed Akif Evi, müze olarak, cumartesi,

Pazar ve resmi tatiller dışında her gün saat:1.00-12.00, 14.00-16.00 arasında ziyarete açıktır.

Mehmed Akif’le hastalığı sırasında son mülakatı Feridun Kandemir yapmıştır. Bu mülakatta Akif, İstiklal Marşının yazıldığı günleri şöyle anlatıyor:

“Ankara...kaynıyordu...Heyecan ve helecane içinde... kimsede kendini düşünecek hal yok... Her sabah bir başka Ankara olurdu orası... Her gün, bir gün evveli arardı sanki insan... Güneş bile sanki bir gün evvelkinden daha az parlak doğardı... sönmeğe doğru giderdi. Hiçbir şey kalmamış gibi idi kimsede...lakin, o hava içinde kimsenin ‘eh artık her şey bitti’ diye, tam ye’se düştüğü hamd olsun görülmedi. Hayır, asla ye’se düşmedik. Zaten başka türlü çalışılabilir mi idi? Ne topumuz vardı, ne tüfeğimiz... fakat imanımız büyüktü...

Yavaşça yatağından doğruluyor, sesi birden bire canlanıyor:

— İstiklal Marşı...’Doğacaktır, sana va’dettiği günler Hakkın!’ Bu ümitle, imanla yazılır. İmanım olmasaydı, yazabilir mi idim? Zaten ben, başka türlü düşünüp, başka türlü yazanlardan değilimdir. Bu elimden gelmez. İçimde ne varsa, bütün duygularım yazılarımdadır. Şu var ki, İstiklal Marşı’nın şiir olmak üzere bir kıymeti yoktur. Ancak tarihi bir değeri vardır.

‘Kim bilir belki yarın, belki yarından da yakın’

— Ya büyük zafer üstadım?... O an ne duydunuz?

Kalbi durmuş gibi sarsılıyor, sonra bir anda yeniden canlanmış gibi, nereden geldiği bilinmez bir ışıkla gözlerinin içi gülererek:

— Ahhh!.. diyor Allah’ım ne muazzam zaferdi o! Ortalık herc-ü merç oldu. Beş altı saat içinde bir başka dünya doğdu.

Tekrar gözlerini yumuyor.”(Kandemir 1936)

Mehmed Akif’in o gün hasta yatağındayken ısrarla üstünde durduğu “iman”ın önemini; Mustafa Kemal Atatürk’ün “fikir babam” dediği Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları isimli eserinde şöyle izah etmektedir:

“Bir kumandan için, karşısındaki düşman ordusunun ne kadar askeri, ne kadar silah ve mühimmatı olduğunu bilmek çok faydalıdır. Fakat onun için bunlardan çok daha faydalı bir şey vardır ki, o da, karşısındaki düşman ordusunun felsefesini bilmektir.

Gerçekten de, iki ordu ve iki millet birbirleriyle savaşırken, birisinin galip, diğerinin mağlup olması neticesini veren en başlıca amiller, iki tarafın felsefeleridir. Ferdi hayatı vatanın istiklalinden, şahsi menfaati namus ve vazifeden daha kıymetli gören bir ordu mutlaka, mağlup olur. Bunun aksi bir felsefeye malik olan ordu ise, mutlaka galebe çalar. O halde, halk felsefesi itibarıyla, Yunanlılarla İngilizler mi daha yüksektir; yoksa Türkler mi daha yücedir? Bu sorunun cevabını verecek, Çanakkale muharebeleri ile Anadolu muharebeleridir. Türkleri bu iki muharebede de galip kılan, maddi kuvvetleri değildi. Ruhlarında hükümler bulunan milli felsefeleri idi.”(Gökalp 1972:187)

Akif’in tamamen bu milli felsefenin sesi olarak kaleme aldığı İstiklal Marşında, hem bu milli felsefe anlatılmakta hem de felsefeler arasında mukayese yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında da İstiklal marşımızın en çarpıcı dördlüğü galiba “Garbın afakını” diye başlayan dördlüktür:

“Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı bir duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
Medeniyet (!) dediğin tek dişi kalmış canavar?”

Seksen dokuz yıldır Türkiye’nin her bir köşesinde, yurt dışı temsilciliklerimizde ve yurt dışında Türkçenin öğretildiği okullarda her zaman okunan, hatta ezberlettirilen, İstiklal Marşı okuma yarışmalarında oldukça duygusal anlar da yaşanan; fakat, bedii tefekkür açısından üzerinde fazlaca düşünülmemeyen Milli Marşımız, tamamıyla bu felsefeye dayanmaktadır. Fertleri ve milletlerin hayatı, maddi şartlardan daha ziyade inandıkları değerlere bağlıdır. Daha başlangıçta yenileceğine inanan bir insan veya ordu savaşa girmeden mağlup olmuş demektir. İstiklal Marşı bu bakımdan öz güvenin de tam bir ifadesidir.

İstiklal Marşının bestelenmesi sırasında konuyla yakından ilgilenen Mustafa Kemal’in şu sözleri de oldukça manidardır:

“... Bu marş bizim inkılabımızı anlatır. İnkılabımızın ruhunu anlatır. Bunu ne unutmak ne de unutturmak lazımdır. İstiklal Marşı’nda istiklal davamızı anlatması bakımından büyük bir manası olan mısralar vardır:

Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet
Hakkıdır Hakk’a tapan milletimin istiklal

Benim bu millettten asla unutmamasını istediğim mısralar işte bunlardır. Hürriyet ve istiklal aşkı bu milletin ruhudur. Tarihe bakın: Bütün milletlerin bir esaret ve hürriyetsizlik devri geçirdikleri bir hakikattir. Fransa, İngiltere, Roma vilayeti olmuşlardır. Almanya, Hun eyaleti devresi geçirmiştir. Roma İmparatorluğunun üzerinde kurulduğu İtalya, Napolyon’a tabii olmuştur. Roma, Arap, sonra Fransız idaresine girmiştir.

Dünya tarihinde fasılasız hürriyet ve istiklalini muhafaza etmiş bir millet vardır. Türkler. Batı tarihinin milli kahramanı Versengetoriks, kendisi talim ederek hemşerilerini kurtarmıştır. Bizim ona tekabül eden kahramanımız hürriyete kaybedeceğini anlayınca nefsinı ateşe vermiş ve külünü bile düşmana teslim etmemiştir. İşte Türk budur. İstiklal Marşının bu pasajı asırlar boyunca söylenmeli ve bütün yar ve ağyar anlamalıdır ki Türkün Mete hikayesinde olduğu gibi her şeyi hatta en mahrem hisleri bile tehlikeye girebilir. Fakat hürriyeti asla... Bu pasajı her vakit tekrar ettirmek bunun için lazımdır. Bu demektir ki, efendiler TÜRKÜN hürriyetine dokunulamaz...”

Söz, TC Devleti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’e gelmişken, O’nun İstiklal Harbi başlangıcında ve sonrasındaki hayatıyla ilgili bazı hatıraları da burada hatırlatmak isteriz:

Corum’un Osmancık ilçesi Kamil nahiyesi Avlağı köyünde yaşayan Şerif Çıplak (Şerif Onbaşı/Kara Şerif) tan derlediğim bir hatıra şöyle:

Mustafa kemal, Samsun’a çıkmış, Anadolu’ya içerilere gitmek istiyor. Ancak etraf Rum çetelerinden geçilmiyor, dağ bayır emniyetli değil. Mustafa Kemal’i koruyacak düzenli ordu da yok. Etraftaki Türk çetelerinden yardım isteniyor. Şerif

Onbaşı ve adamlarının korumasında Havza'ya kadar geliniyor. Havza'ya girdiklerinde ezan okunmaktadır. Doğru camiye gidiyorlar ve abdest tazeliyorlar. Camiye girdiklerinde cemaat sünneti bitirmiş, farza geçilecek. Mustafa Kemal, Şerif Onbaşıya:

_ Kametle. Diyor.

Şerif Onbaşı kamet getirirken, Mustafa Kemal de cübbeyi giyip cemaatin önüne geçip imamlık yapıyor. Namazdan sonra cemaat merak ediyor, tanışma ve kaynaşma faslı başlıyor.

Ben bu hatırayı Şerif Onbaşı'dan dinlediğimde, kendileri bir hayli yaşlıydı. Konuşmalarımızı teyple kaydetmiştim. (1980) TRT'ye bu kaseti ve Şerif Onbaşı'nın, "İstiklal Harbi gazisidir" diyerek bir vesikalık fotoğrafını o zaman göndermiştik. TRT televizyonu Şerif Onbaşı'nın vefatında, İstiklal Harbi Gazisi Şerif Çıplak vefat etti" diyerek bu fotoğrafı yayınında göstermiştir.

Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar isimli kitapta da bizim Şerif Onbaşı'dan dinlediklerimizle örtüşen bir bölüm bulunmaktadır. "Atatürk'ün Kurtuluş İçin İlk Hareketleri" başlıklı bu bölümü de sizlerin dikkatinize sunmak isterim:

"Ertesi akşam da Atatürk, Havza ileri gelenlerinin toplandığı Belediye Reisi İbrahim Cebeci'nin evine gitti.

Atatürk orada toplanan Havza ileri gelenlerine son durum hakkında bilgi vermiş ve 'Bu durumu tenkit (tel'in) için bir mevlit okutalım, bir de miting yapalım, halkı aydınlatalım,' dediler. Herkesten olumlu cevap alınca tellal bu durumu halka duyurdu.

Cuma günü aziz şehitlerimiz için bir mevlit okutulmuş, şeker olmadığı için İzmir üzümü dağıtılmıştı. Sonra da bir miting yapıldı. Toplanan büyük kalabalığa o yörenin en etkili konuşan hocası Merzifonlu Sıtkı Hoca çok güzel bir konuşma yapmış ve 'Güzel İzmir'imizi kurtaracağız,' deyince bütün halk, 'Kurtaracağız, kurtaracağız!' diye bağırıyordu.

(...)

Havza'ya girerken kimsenin dikkatini çekmeyen Atatürk'ü halk Havza'dan ayrılırken uğurlamak için yollara dökülmüş ve Atatürk'ü yakından görmek için otelin önündeki meydanı tıklım tıklım doldurmuştu (24 Mayıs 1919) (Yurdakul 2009:65-67)

Atatürk'ün Kur'an'a da hürmeti büyükmüş. Mahmut Beler bir hatırasında şunları anlatıyor (1979):

"Çok güzel, hadi otur dedi. Gittim yerime oturdum. O esnada Hafız Yaşar geldi. Ona çıkıştı. Neredesin sen, kaç gündür seni arıyoruz, yoksun. 'Efendim hastayım' dedi. Yok, hastalık mastalık değil. Bırak şimdi lakırdıyı da, git sofranın ucunda bir iskemle al otur uşak makamında bir Kur'an oku dedi. Atatürk çok severdi Kur'an okunmasını, dinlemesini, hele iyi okunursa çokta beğenirdi. Musikiye vukufu olmamakla beraber fevkalade sempatisi ve bir anlayış istidadı vardı. Başladı

okumaya euzü besmele çekti. ‘Dur, hicaz makamına geç’ dedi. Birden bire hicaz makamını yakalayamadı Hafız Yaşar, mırıldandı. Başladı okumaya.

‘Dur. Mahmut Bey Kur’an okur musun?’ dedi.

‘Okurum, Atatürk’üm’ dedim.

Hafızamda eskiden ezberlediğim bir sure vardı. Besmele çektim okumaya başladım. Şaşırdılar herkes. ‘Hüseyini makamına geç.’ Dedi. Ben hiç ha hı demeden hüseyini makamına başladım.

Hafız Yaşar’a ‘sana Kur’an oku, hicaz makamına geç dedim mahvettin Kur’an’ı, teşekkür ederim Mahmut Bey ‘ dedi.

Afet Hanım’a ‘Mahmut Bey’e hediyesini getir’ dedi.” (Kal 2003:71-72.)

İstiklal Savaşı’nı hangi ruh, hangi iman kazandırdı? İşte bu sorunun sağlıklı bir cevabını öğrenmek istiyorsanız Bayram Sakallı’nın Hacettepe Üniversitesi’nde hazırladığı ve Millî Mücadelenin sosyal tarihi adıyla kitap olarak da yayınlanan doktora tezini mutlaka okumalısınız (Gürel 2004:315)

Bu konuyu, Hacettepe Üniversitesi’nde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü iken emekli olan rahmetli Prof. Dr. Ercüment Kuran Hocanın şu tespitleriyle noktalamak sanırım uygun olacaktır:

“İstiklâl Savaşı devamınca Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti’nin kurtuluşunu sağlamak için, İslâm mücahitliği davasını gütmüştür. Büyük şair Mehmed Âkif’in derin bir ruh coşkunluğu içinde yazdığı İstiklâl Marşı’mız bu devrin millî olduğu kadar da dinî heyecanını aksettirir. Sakarya zaferinden sonra, Büyük Millet Meclisi tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya Gazilik ünvanı verilisi Millî Mücadelenin İslâmî hüviyetini açıkça ortaya koyar (Kuran 1981:26)

Sevgili gençler, size bir hakikati daha hatırlatmama müsaade ediniz: Suidiarabistan’da yönetim, bir zamanlar Vahabi inancı gereği mezarları düzeltip yok ederken; “Eğer Hazreti Muhammed’in mezarına dokunursanız askerlerimle savaşmaya gelirim” diyerek (Arslan 2008:19) tek başına Hazreti Muhammed’in mezarını yıkılıp yok olmaktan kurtararak günümüze kadar muhafaza edilmesini sağlayan Atatürk’ün, temeli kültür olan Türkiye Cumhuriyeti’ni emanet ettiği gençler sizler değil misiniz?

City Univercity of Newyork’ta siyasal bilimler sahasında söz sahibi olan Prof. Dr. Danwart A. RustowUn “Mehmed Akif’in İstiklal Marşı: Atatürk’ün Kurtuluş Hareketinde Din ve Milliyetçilik” başlıklı makalesinde ilginç yorumlar vardır.

Rustow, önce Mehmed Akif’in kaleme aldığı İstiklal Marşı’nın hangi süreçten geçtikten sonra Milli Marş olarak kabul edildiğini anlatıyor. İstiklal Marşı’mızın mısraları üzerinde tek tek durduktan sonra, Türkiye’nin zaferini “din” ve “milliyetçilik”e dayandırıyor. Makalesinin sonunda ise şu yorumu yapıyor:

“Bugün dünyanın kabul ettiği sadece bir hakimiyet vardır: Milli hakimiyet. Akif’in ve Kemal’in kendi soyu olan Türkler için öne sürdükleri hakimiyet talepleri ve İstiklal savaşlarını kazanmak için Akif’in şiirlerinde belagatla açıkladığı dini ve milliyetçi fikirlerin tam bir sentezini gerekli buldular. Gerçekte İstiklal Mar-

şı'nın Türkiye'nin milli marşı olarak kalmasına, İslam inancına karşı hiç düşmanlık beslemeyen Atatürk'ün laikçiliği delil olarak gösterilir.” (Gürel 1997:10-11)

İntişar-ı İslam Tarihi'ni yazarı T. W. Arnold , Türklerle ilgili olarak şunları yazıyor:

“Hristiyan krallıkları birbiri peşinden Türlerin büyüleyici ellerine düşüyorlardı. Bulgaristan, Bosna, Macaristan istiklallerini onlara teslim etmişlerdi. Azametli Venedik Cumhuriyeti malik olduğu topraklardan bir çoğunun elinden çekilip alındığını gördü. Hatta Otranto'nun zaptından sonra ebedi belde Roma bile tehdiye maruz kalmıştı. XV. Miladi asrın sonları ile XVI. Asır içinde meydana getirilen Hristiyan yazılı eserleri Türk'ün parlak başarıları durdurulmadıkça Hristiyan Avrupa'nın mukadderatını tehdit edecek musibet şekillerinin tahminleri ile doludur. Türk, Cenab-ı Hakk'ın günahkarlıktan ve ahlaki düşüklükten dolayı kullarını terbiye etmek için gönderilmiş ilahi bir kırbaç şeklinde temsil olunmuştur.” (Arnold 1975:48)

“Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet
Sevenleri toprak olmuş çocuk gibidir”

Demek suretiyle, sanatın ve sanatçının bir millet için ne demek olduğunu çok veciz bir şekilde ortaya koyan Mehmed Emin Yurdakul, bir şiirinde de şu anlamlı kabulü dile getirmektedir:

“Bende esir yaratmayan bir Tanrı'ya iman var”

Esir yaratmayan bir Tanrı'ya iman eden bir milletin esareti düşünülür mü hiç?..

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it Türk isimli eserinin girişinde “Esirgeyen ve koruyan Allah'ın adıyla” başlayan ilk cümlelerinde, Türk milletiyle ilgili olarak söyledikleri bir manzumede bakınız nasıl dile geliyor:

Bir millet yarattım doğuda
Adına Türk dedim
Onu zalimin başına dert
Mazluma sığınak verdim.

İşte, İstiklal Marşı böyle bir milletin milli marşıdır. “Milli mutabakat metnimiz” olan İstiklal Marşı sadece Türkiyelileri heyecanlandırmıyor. Türkiye dışında da pek çok yerde, Milli Marşımızın heyecanla okunduğuna çok şahit olmuşluğum var. Sizler de televizyonlarınızın başında bu örnekleri seyretmişsinizdir. Komşumuz Bulgaristan'da Jirkov zamanında yaşanan soykırım ve insan hakları ihlalleri sırasında Belene Esir Kampı'nda tutuklu bulunan Müslüman-Türk kardeşlerimiz; bakınız İstiklal Marşımızı okuyarak nasıl ruh tazeliyor, kendilerinde direnme gücü buluyorlar:

“Zor günler yaşıyorduk. Helsinki İnsan Hakları Konferansı'nda, Otava, Strasburg toplantılarında, Budapeşte Avrupa Kültür Formu'nda Bulgar Hükümetinin Türklere karşı uyguladıkları soykırım politikası şiddetle kınanmış da olsa bizim durumumuzda herhangi bir değişiklik olmuyordu. Bize direnmekten başka çare yoktu. Ama eli kolu bağlı insan nasıl direnebilirdi ki... Ruh bakımından güçlü

olmamız gerekiyordu. Çok şükür ruhumuzu besleyecek kaynaklarımız çoktu. Çünkü büyük tarih yazmış bir milletin evladı olmanın bilincindeydik. Sıkıntılı günlerde Fatih'i, Beyazıtları, Muhteşem Süleyman'ı, Atatürk'ü vb. anmak bile moralimizi yükseltiyordu. Gecelerden bir gece uyku saati çoktan gelip geçmişti.

Saat 23 sıralarıydı. Kampı tam bir sessizlik hakimdi. Biraz çağrıya, biraz şiire benzeyen bir ses binanın ikinci katından, birinci katına ulaştı. Koşuş arkadaşlarım-la kulak kabarttık, anlayamadık. Bu sese başka bir ses karışarak:

'Daha yüksek esele oku, duyamıyoruz arkadaş' dedi. Ses tonu yükseldi:

Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı hilal!

Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celal!

Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal...

Hakkıdır Hakk'a tapan, milletimin istiklal!

Ben ezelden beri... derken ikinci ses tekrar karıştı:

'Yeniden ilk kıtasından, ilk kıtasından başla arkadaşım!' diye rica etti. Birinci ses İstiklal Marşı'nı yeni baştan okumaya başladı. Okuyanın güzel sesi, Marşın büyüleyici etkisi altında Mehmet Akif'in çelik sesli mısralarını sessizce dinledik... Ses koridorlarda yankılanıyor, insanı daha da heyecanlandırıyordu. Üçüncü kıtaya başlar başlamaz, I. Kampın güneydoğu kanadındaki koşuşlarda kapalı bulunan elli civarında tutuklu onlara katıldı. Büyük bir coşkuyla üçüncü kıtayı tamamladılar:

Ben ezelden beri hür yaşadım, hür yaşarım;

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış, şaşarım!

Kükremiş sel gibiyim; bendimi çiğner, aşarım.

Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

O anda yaşadığımız heyecanı ve duyguları anlatmak o kadar zor ki... Bir Bulgar Ceza Kampı'nda İstiklal Marşı'nın okunmasının anlamını, insana verdiği manevi gücün boyutlarını ancak orada yatanlar bilir.

Koşuşumuzun penceresini dış taraftan kapatan sacın üst kısmı biraz dışarıya eğik olup huniyi andırıyordu. Koşuşun havalandırılması da buradan oluyordu. Ertesi gün ikinci kattan huniye katlanmış bir kağıt parçası düştü. Üstümüzdeki koşuştan geliyordu şüphesiz. Alıp okuduk. Notu gönderen Ressam İlhan'dı. Önceki gece İstiklal Marşı'nı okuyanın da o olduğunu anladık. Bana: 'İslam ağabey, Marşın üç kıtasını biliyorum. Öteki kıtaları bildiğini sanıyorum. Bu gece aynı saatte biraz yüksek sesle oku da, yazalım ve tümünü öğrenelim!' diye rica ediyordu.

Belleğimi zorladım. Fakat bazı kıtaların bir beyti, bazılarının bir veya üç mısrası aklıma geliyor, diğerlerini bir türlü çıkartamıyordum. Anladım ki, tüm arkadaşlar manevi silah olarak İstiklal Marşına ihtiyaç duymuşlardı. 'Gün boyu bu sorumluluğun üstesinden nasıl gelirim' diye düşündüm. İstiklal Marşı gibi büyük ve eşsiz bir eseri tashih etmenin ne kadar zor ve sorumlu bir iş olduğunu ve bir esere saldırı suçu işleyeceğimi bilmeme rağmen kaleme sarıldım. Marşın yapısını, hecelerini, redif ve kafiyelerini inceledim. Aklıma gelmeyen mısraları uydurarak bil-mediklerimle kaynaştırmaya çalıştım. Böylece sekiz kıtasını oluşturup İlhan'ın ve arkadaşların ricasını yerine getirdim. Sekiz kıta koşuştan koşuşa dolaştı. Ve o günden öte, gecenin aynı saatinde tekbir gibi koşuşlardan biri okumaya başlıyor, öteki-

ler de katılarak marşı söylüyorduk. Bu çelik sesli mısraların milli duygularımızı ne denli şahlandırdığını, maruz kaldığımız türlü işkencelere karşı direnme gücümüze ne kadar güç kattığını dil ile tarif etmek o kadar zor ki!...

Evet! Belene Ölüm Adası'nda bizler yalnız değildik. Bütün Türk dünyası ile birlikte Mehmet Akif Ersoy da İstiklal Marşı ile hep yanımızdaydı. Bize: 'Düşmandan korkmayın! Ezelden beri hür yaşamış bir milletin evlatlarına zincir vuracak bir başka millet yoktur!' diye cesaret veriyordu" (Erdi 2009:100-102)

Aziz dinleyenler, hal böyle iken Milli Marş olarak İstiklal Marşı'na tahammül edemeyenler hatta onu değiştirmek , yerine yeni bir marş getirmek isteyenler de yok değildir. Kim bunlar, merak ettiniz değil mi? Bunun sebepleri ve gelişim süreci ayrı bir konferans ve çalışma konusu olacak kadar geniş ve önemlidir. Dr. Necmettin Türinay, 2006 yılında "İki İktidar Değişimi Döneminde Mehmet Akif ve İstiklal Marşı Tartışmaları (1937-11 Kasım 1939)" başlığıyla sunduğu bir bildirisinde bu konuyu açıklık kazandırmıştır:

İstiklal Marşı etrafındaki spekülasyonlar Türk edebiyatı ve düşünce hayatının en uzun sürmüş tartışmaları arasında yer alır. Akif'in Mısır'dan yurda dönüşü ile, özellikle de vefatını takip eden aylarda yoğunlaşan bu tartışmalar, sonunda öyle bir noktaya ulaştı ki, yeni bir milli marşın yazımına kadar varıp dayandı. Bu tartışmaları takiben, 1938 başlarında İstiklal marşının değiştirilmesi amacıyla resmi bir yarışma açılmış, bununla da kalınmayıp aynen Mehmet Akif'e yapıldığı gibi, dönemin büyük şairi Necip Fazıl Kısakürek'e yeni bir marş yazması yolunda teklifte bulunulmuştur. Nitekim, Çile isimli eserinde yer alan "Büyük Doğu Marşı'nın, vaki teklif üzerine milli marş olması için kaleme aldığını bizzat Necip Fazıl'ın kendisi açıklamaktadır. (Türinay 2007:78-79)

27 Mayıs 1960 İhtilali sırasında da gündeme getirilen Milli marş tartışmalarının, hiçbir zaman eski kuvvetini yakalayamadığı bilinen bir husustur. Bu tartışmaların son bir defa daha 12 Eylül 1980 İhtilali sırasında da gündeme getirildiği hepimizin malumudur. Ancak 1982 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli marşıyla ilgili tartışmalara son noktayı koymuştur. Halen yürürlükte bulunan bu anayasanızın 3. maddesinde şöyle denilmektedir:

"Madde :3 Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir. Bayrağı, şekli kanunda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır. Milli marşı 'İstiklal Marşı'dır. Başkenti Ankara'dır."

4. madde de ise, Anayasanın ilk 3 maddesindekilerin değiştirilemeyeceğini; bırakın değiştirilmesi bile teklif edilemez denilmektedir. Üstelik şimdi bir de "İstiklal marşının Kabul Edildiği Günü ve Mehmet Akif Ersoy'u Anma Günü Haklarında Kanun"umuz da bulunmaktadır. (10 Mayıs 2007 tarih ve 26518 sayılı kanun) Günümüz Türkiye'sinde "sivil anayasa" tartışmaları gündemde, hazırlanması düşünülen yeni anayasada İstiklal Marşı'na dokunulmayacağını biliyoruz.

İstiklal Marşı ile ilgili vuku bulan bir iki saygısızlığı da yenileri yapılmasın dileklerimizle hatırlatmak isteriz:

"Okulumu çok sevdim anneciğim ama,

Hiçbir şeyden korkmadım Korkma sönmezden

Korktuğum kadar.”

Diyen şairlerimiz var.

“Bastığın yerleri toprak diyerek gemce tanı

Sermayeye sattık her santimi, her gramı

Sen şehit oğlusun incitme yazıktır atanı

Kim çok verirse ona sat bu vatani”

İstiklal Marşımızı çağrıştıran bu şiiri, ÖSS deneme sınavı kitapçığında Mehmet Hortum Ersoyan imzasıyla, öğrencilerine “Bu şiir hangi şiir türüne örnektir” diye soran dersanelerimiz de var.(Zaman 2006)

Düzenledikleri kongrede İstiklal Marşı’nı “ilk kıtasıyla da olur” diyerek yarıda kesen divan başkanları da var. (Tercüman 2010)

Bugün hem Türkiye’de hem de yurt dışı temsilciliklerimizde her gün ay yıldızlı al bayrağımızla ve İstiklal Marşımızla Akif’i hatırlamamak mümkün mü? Bu her kula, her insana nasip olmaz.Türklüğü hissetmeyen, milliyetçilik duygusunu içinde hissetmeyen,Hakk’a inanmayan, kendi milli vatanının içinde hür ve müstakil yaşamayı amaçlamamış bir insan böyle bir marşı yazabilir mi? Ismarlasanız da yazamaz, emretseniz de yazamaz.

“Görülüyor ki,Akif,her ülkede az yetişir soydan bir ahlak ve ülkü adamıdır; hiçbir zaman ileri sürdüğü düşüncelere,prensiplere ters düşen bir yaşama içinde olmamıştır.O inandığı davayı sonuna kadar savunmuş, ahlakı, karakteri itibariyle örnek bir insandır.” (Doğramacı 1976:18)

“İşte Akif, bizim kendi gök kubbemiz altında gün doğmasıyla başlar, gün bitimiyle bitmez. Günler birbirine zincirlenir,devam eder.” (Erdem 1976:19)

Bu itibarla bu toplantıyı düzenleyenlere, düşünenlere, bu toplantıya iştirak eden sizlere ayrı ayrı şükran, ayrı ayrı minnet arz ediyorum. Ve konuşmamı Milli Marşımızın şairi Mehmed Akif Ersoy’dan birkaç mısra okuyarak bitirmek istiyorum:

Arkadaş yurduma alçakları uğratma sakın

Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın

Sahipsiz kalan memleketin batması haktır

Sen sahip olursan bu vatan batmayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Mehmed Akif Ersoy, Safahat,Eseri tertip eden: Ömer Rıza Doğrul, 18. baskı, İstanbul 1984.

2. Ölümünün 50. Yıldönümünde Mehmet Akif Ersoy.Hazırlayan: Yavuz Bülent Bakiler, Ankara 1986.

3. Mehmed Doğan, Kur'an Gölgesinde ve Tarih Önünde Türk, Ankara 1976.
4. Eb'ul Hasan El Nedevi, Muhammed İkbāl, Tercüme: Ali Ulvi Kurucu, Ankara 1957.
5. Dr. Necmettin Türinay, "İki İktidar Değişimi Döneminde Mehmet Akif ve İstiklal Marşı Tartışmaları", Mehmet Akif, Türkiye'de Modernleşme ve Gençlik Bilgi Şöleni, Ankara 2007, s.78-95.
6. Dr. Nazif Öztürk, "Geçmişten Günümüze İstiklal Marşı'nın Yazıldığı Me-kan Taceddin Dergahı", a.g.e., s.204-227.
7. Nazmi Kal, Atatürk'le Yaşayanlar, Ankara 2003.
8. Osman Arslan, "Hangi Atatürk, Hangisi Atatürk", Yerleşke 2003, Kasım-Aralık 2008, Sayı: 5, s. 19.
9. Prof. Dr. İhsan Doğramacı, "Açış Konuşması", Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, Ankara 1976, s.15-18.
10. Ali Naili Erdem, "Açış Konuşması", a.g.e., s.19-24.
11. D. Mehmet Doğan, "İstiklal Marşı, Bir Milli Mutabakat Metni", Kültür Dünyası, Aralık 1998, s.43-45.
12. İslam Beytullah Erdi, Sınırların Ötesinde Türk Kalmak, Ankara 2009.
13. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Yasa no:2709, Kabul Tarihi: 7.11.1982, Resmi Gazetede Yayın: 9.11.1982, Sayı:17863)
14. İstiklal Marşı'nın Kabul Edildiği Günü ve Mehmet Akif Ersoy'u Anma Günü Hakkında Kanun (Kabul Tarihi:5.5.2007, Kanun Nu:5649, Resmi Gazetede Yayın:10 Mayıs 2007, Sayı:26518)
15. Mithat Cemal, Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif, Ankara 1986.
16. Emin Erişirgil, Ölümünün 50. Yılında İslamcı Bir Şairin Romanı, Yayına Hazırlayanlar:Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Prof. Dr. Cem Alpar, Ankara 1986.
17. Doç. Dr. Abdülkerim Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu, Mehmed Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri Mev'ıza ve Hutbeleri, Ankara 1991.
18. Zeki Gürel, "Akif'i Anlamak ve Yaşatmak", Kastamonu Havadis, 29 Aralık 1997.
19. Zeki Gürel, "İstiklal Marşı'nın Şairi Kastamonu'da", Kastamonu Havadis, 12 Mart 1997.
20. Zeki Gürel, "İstiklal Marşı'nın İngilizceye Tercümesi Üzerine", Duygu, Mart 1997, Yıl:1. Sayı:6, s.9-11.
21. Zeki Gürel, "İstiklal Benim Karakterimdir", Türkistan Yazıları, Ankara 2004, s.55-60.
22. Zeki Gürel, İbrahim Alaettin Gövsa, Ankara 1995.
23. Zeki Gürel, Ölümünün 70. Yılında Mehmed Akif'e Mektup Var, Ankara 2007.

24. Zeki Gürel-Feyza Esen-Gözde Altın, Türkiye Cumhuriyeti'nin Önsözü Çanakkale, Ankara, 2009.
25. Zeki Gürel, "Millî Şair Mehmed Akif Ersoy ve Balkanlar", Dere, Yukarı Banisa/MAKEDONYA, Kış 2005, Sayı:4, s.4-6.
26. Zeki Gürel, "Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi", Türkistan Yazıları, Ankara 2004,s.315-322.
27. Zeki Gürel, "YÖK'ün Kurucusu ve İlk Başkanı Prof. Dr. İhsan DOĞRAMACI" Kastamonu Eğitim, Haziran 1995, Yıl:1 Sayı1, s.6.
28. .Prof.DrAyhan Songar, "İstiklal Marşımız'ın Psikanalizi",Türk Edebiyatı, Mart 1983,s.11- 12.
29. Mağcan Cumabaev, Şıgarmalar, Almatı/KAZAKİSTAN 1995.
30. Yrd. Doç Dr. Ferhat Tamir,
31. Çolpan,Bulaklar, Taşkent/ÖZBEKİSTAN 1924.
32. Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Özbay,Çolpan'ın Şiirleri, Ankara 1994
33. Hacı Yakup ANAT, Hayatım ve Mücadelem,Ankara 2003.
34. Necat Akgün, Burası Ankara, Ankara 1996.
35. D. Mehmet Doğan, Camideki Şair Mehmed Akif, İstanbul 2006.
36. "İstiklal Marşı", Sebilürreşad, 17 Şubat 1337/1921, Cilt:18,Nu:468, s.305.
37. "İstiklal Marşı",Hakimiyet-i Milliye, 17 Şubat 1921.
38. "İstiklal Marşı", Açık Söz ,21 Şubat 1337/1921.
39. Rıza Akdemir, "İstiklal Marşının Yazıldığı Ev...", Tercüman, 12 Mart 1982.
40. Türk Edebiyatı Dergisi Akif Özel Sayısı, Mart 1983.
41. Oktay Akbal, "Evet/Hayır: Atatürk ve Akif...",Cumhuriyet, 5 Ocak 1984.
42. Beşir Ayvazoğlu, "Asım Şakir'e Göre Akif", Aksiyon, 22 .10. 1999.
43. Cemil Meriç, İki Düşman Kardeş" Türk Edebiyatı, Mart 1983, s.5-6.
44. Feridun Kandemir,"Mehmet Akif ile Son Konuşma",Yakın Tarihimiz,27 Aralık 1962, Cilt:4, Sayı:44, s.129-130.
45. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları,Hazırlayan:Mehmet Kaplan, İstanbul 1972.
46. T W. Arnold,İntişar-ı İslam Tarihi, İstanbul 1975.
47. "İstiklal Marşı", Zaman, 6 Mart 2006.
48. "İstiklal Marşı'nı Yarıda Kestirdi",Halka ve Olaylara Tercüman, 31 Ocak 2010.
49. Bayram Sakallı, Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi, iz yayıncılık, İstanbul 1997, 432 s.
50. Ercüment Kuran, Atatürkçülük Üzerine Denemeler, TC Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1981.

51. Prof. Dr. Yurdakul Yurdakul, Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar, 8. Baskı, İstanbul 2009.
52. Kadir Mısıroğlu, Moskof Mezalimi, İstanbul 1976.
53. Osman Kocaoğlu (Eski Buhara Reisicumhuru), "Rus Yardımının İç Yüzü", Yakın Tarihimiz Dergisi, 1962, S.1, s.292-293.
54. Cemal Kutay, Ana Yurtta Son Beş Osmanlı Türkü,
55. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları,
56. Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, 3 C., İstanbul 1968.
57. Prof. Zeki Velidi Togan, Hatıralar, İstanbul 1969.
58. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1960.
59. Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, Ankara 1995.
60. Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1990.
61. Mehmet Saray, "Millî Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu", Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Ankara 2001, s.339-346.
62. Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924, Hazırlayan/Edited by: Timur Kocaoğlu, Ankara 2001.
63. Şinasi Özsoylu, İhsan Doğramacı İle 40 Yıl, Ankara 1995.

LOKAL CİNAYETLERDEN QLOBAL OLAYLARA DOĞRU

FROM LOCAL CRIMES TOWARDS GLOBAL EVENTS

ОТ ЛОКАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ К ГЛОБАЛЬНЫМ ПРОИСШЕСТВИЯМ

İlhame MEMMEDOVA*

Özet

Dünya edebiyatında dedektif türünün yaklaşık yüz altmış yıllık bir geçmişi ve gelişimi bulunuyor. İlk defa 1842 yılında Amerikalı şair ve yazar Edgar Allen Po “Mark Sokağında Cinayet” adlı geniş hikâyesi bu türün başlangıcı kabul edilir.

Makalede, Azerbaycan edebiyatında 1950’ci yılların ortasına kadar bu türde bir eser verildiği görülmemiştir. Memmedhüseyn Tehmasib’in ”Onu Affetmek Olur mu?” adlı dedektif konulu filmi ve bu filmin senaryosu bu türün ilk örneğidir diyebiliriz.

Makalede bu türün Azerbaycan edebiyatı içerisindeki gelişimi söz konusu edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Dedektif, casus, cinayet, eser, Azerbaycan edebiyatı.

Summary

In the work is spoken about the main problems of detective genre, which appeared forth in the USA in the early 1840s and increased in other literatures. Following the process of development of the genre, the author observes the globalization of the problems of the last period.

She touches moments of the formation of detective genre in Azerbaijan literature in the 50s of the last century, giving some parallels.

Global events, going on in the world (wars in Afghanistan and Iraq, terror act carried out in the USA in September 11, 2001 etc) give touch to the rise of detective works

Key words: Detective, Azerbaijan literature, global events, crimes

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi/AZERBAIJAN

Dünya edebiyatında dedektif janr tahminen yüz altmış yıllık gelişim yolu geçmiştir. 1842-ci yılda ünlü Amerikan şairi ve yazarı Edgar Allan Poe kendinin “Mark sokağında cinayet” (“The Death in Morque street”) hikayesini bastıranda hiç kendisinde bilmiyordu ki, edebiyatta yeni bir janrın ilk adımını atmıştır.

Cinayetin oluşması ve insan zekasının kudretine dayanarak cinayetin açılması ve zanlının ifşa edilmesi okurların büyük ilgisini çektiyi için bu janrın ayrı-ayrı yazarlar tarafından geliştirilmesi ve edebiyatın esas janrlarından birine çevrilmesi süreci kendini fazla bekletmedi. Janrın geliştirilerek dünya şöhreti kazanmasında ise on dokuzuncu asrın son dekadasının en meşhur ingiliz dedektif yazarı Artur Konan-Doyle’in önemli rolü vardır. Onun Şerlok Holms seriyasından olan povest ve hekayeleri dedektif janrı esas janr gibi tanıtmıştır.

Sonrakı merhelelerde ingiliz edebiyatında Akata Kristi, fransız edebiyatında Zorj Simenon gibi kalem sahibleri ise çoksaylı eserleri ile Poe Doyle geleneklerini başarıyla devam ettirmiştir. Demek olar ki, şu anda bu janr dünya edebiyatında olağan üstü süjet ve kompozisiya esasında baş veren olayları, karışık tartışmalı durumları izlemekten, aynı zamanda fiziki ve zihni emek sayesinde gerçeklerin üze çıkarılmasından daha çok zevk alır.

Batı edebiyatında bu janr esas janr gibi dominantlık teşkil etse de, geçmiş sovyet edebiyatında bu manzaraya rastlanmıyor. Doğrudur, Bolşevik inkılabına kadarki rus edebiyatında dedektif elementlerle zengin olan eserler de yok deyildi. Tekce meşhur rus yazarı F. Dostoyevskinin “Cinayet ve ceza” romanını hatırlatmak doğru olardı. Ancak bu janr komünist ideolojisinin talep ve meraklarına cevap vermiyordu. Çünkü bütün dünyaya öyle bir yalan yayılmışdır ki, güya sosyalizm sisteminde hiç bir cinayete yer yoktur: güya gece-gündüz uyumadan polis ve güvenlik kurumları baş vermiş her hangi bir cinayeti derhal açığa kavuşturur. Güya bu sistemde her hangi bir suçlu her hangi bir suç törede bilmez.

Mehz bu cür yaklaşma sonucunda Sovyetler Birliyinde dedektif janr kol-kanat açma bilmiyordu. Bazı istisnalar da mevcut idi. Örneğin, önceler güvenlik kurumlarında çalışmış Lev Seynin emekliye ayrıldıktan sonra dedektif hikayeler yazmağa başlamıştır. Okurlar tarafından genellikle enteresan karşılanırsa da, aynı hikayeler en basit hırsızlık ve ya kasıtlı töredilmiş yankınlardan bahs edir, cinayetin açığa kavuşturulmasına ise çok az zaman lazım gelirdi. Çevik polisler derhal suçluların izine düşerek onları yakalayırđı. Şunu belirtmek gerekir ki, yazar başka tür ede bilmezdi, çünkü her şeyi süzgeçten keçiren kommünist sansürü aynı eserlerin basılmasına izin vermez, yazarın adı kara listeye düşer. Yazara karşı ceza tedbiri yapılırdı.

İkinci Dünya Savaşından sonra rus edebiyatında bu janrda askeri keşfiyata bahs edilmiş eserler görünmeye başladı. Vasili Ardamatski, Vayner kardeşleri, Yuliyen Semyenov ve diğer yazarlar burjua ülkelerinden Sovyetler Birliyiine ve ya eks tarafa gönderilmiş casusların işlerine bahs etdikleri romanları ile dedektif janrı yaşadırdılar. Aynı eserler de casusları kendi isteklerine kavuşturmuyor, güvenlik kurumları tarafından kısa sürede yakalanıyorlardı.

Azerbaycan edebiyatında da aynı manzarayı gözlemek mümkündür. Geçen asrın ellinci yıllarının ortalarına kadar genellikle milli edebiyatımızda bu janrda hiç bir eser olmamıştır. Bize ellinci yılların ortalarında devlet siparişi esasında İmran Kasimov ve Hasan Seyidbeyli tarafından kaleme alınmış “Uzak sahillerde” romanı milli edebiyatımızda ilk detektif eser hesap olunmalıdır. Efsanevi Mihaylonun uzak İtalya ve Yuqoslaviyadaki kahramanlığına adanmış aynı eser her iki yazarın büyük başarısı hesap etmek olur. İ. Kasimov ve H. Seyidbeyli o zaman Yuqoslaviya hükümeti tarafından Sovyetler Birliyiine gönderilmiş az sayıda belgelere dayanarak “Uzak sahillerde” romanını yaza bilmıştır. Hem roman, hem de aynı roman esasında yapılmış aynı adlı filmi her bir azeri iyi bilir. Belirtildiği gibi eserin müellifleri bir neçe faktoloji belgeye dayanarak aynı romanın başarılı bedii hellini vere bilmıştır. Sonralar ilke medyasında basılmış bir sıra belgeler Azerbaycanın kahraman oğlunun hem Sovyet Ordusu safında, hem de düşman arkasında gösterdiği efsanevi kahramanlıkları gün ışığına çıkartır. Aynı bilgiler hakkında İ. Kasimov ve H. Seyidbeylinin önceden haberi olsaydı hiç şübhesiz “Uzak sahillerde” romanı değerli çarlarla daha da zengin olurdu.

Geçen asrın ellinci yıllarının sonlarında ise Cemşid Emirov “Sahil emeliyyatı” romanı ile Azerbaycanda bu janrın gelişim sürecin hızlandırmıştır. Sonra onun “Siyah araba”. “Brilyant meselesi” gibi romanları da bu janrın edebiyatımızdaki yerini önemli derecede kuvvetlendirmiştir.

Bu gün iddia etmek olmaz ki, C. Emirovun eserleri dünya edebi meydanına çıkarılacak eserlerdir. Belli olduğu gibi, C. Emirov o zamanki iktidar daireleri ile yakın olduğu için gizli arşivlere girmek imkanı yaranmış, orada saklanan yüzlerle soruşturma belgeleri arasından kendi gelecek eserlerinin mevzularının seçimini yapmıştır. Hiç şübhesiz, yanı belgeler profesiyonel yazarların eline geçseydi sonuçda daha iyi eserler meydana çıkabilirdi. C. Emirov ise olayları dinamik kura bilse de, hafızada kalan doğal karakterler yarata bilmemiş, Sovyet edebiyatındaki geleneksel metodlardan istifade ederek suçluların karşısına aldanması olanaksız çok akıllı soruşturma işleri çıkarmıştır. Başka türlü ola da bilmezdi. Yabancı ülkelerden gönderilmiş casuslar da, suçlular da Sovyet devletinin her zaman ayık olan güvenlik kurumları tarafından yakalanıyorlardı.

Geçen asrın ellinci yıllarının sonlarında Memmedhüseyn Tehmasibin senaryosu esasında yapılmış “Onu affetmek olurmu?” filmi de dedektif janrın başarılı orneği sayılabilir. Kayd etmek gerekir ki, aynı eseri önce piyes gibi işlemiştir. Böylece devlet siparişi ile yazılmış, “Uzak sahillerde” romanı dedektif janrda yazmak isteyen diger yazarlar için bir türlü izin belgesi rolunu oynamıştır.

Sonrakı etaplarda Hasan Seyidbeyli (“Cepheden Cepheye”), Musa Kocayev (“Kara altın”) ve başka eserler milli edebiyatımızda bu janrın mevcudluğunu temin etmiştir. Vurgulamak gerekir ki, H.. Seyidbeylinin yazar profesiyonalizmi onun romanını bu janrda olan diger eserlerden önemli derecede farklı kılar. “Uzak sahillerde” romanının ortak yazarlılığından ilave, bu eseri kaleme alana kadar H. Seyidbeyli değişik povest ve hikayelerin, senaryoların müellifi gibi kendini Azerbaycan edebiyatında tastik etmiştir.

En nihayet, bağımsızlığımızın getirdiği sansür azadlığından behrelenerek bu janrda çok verimli işleyen ve artık dünya edebi meydanında da kabul goren Çingiz Abdullayevin çoksaylı romanları Azerbaycan edebiyatının başarısı sayılabilir. Belli olduğu gibi Ç. Abdullayev kendi eserlerini rusca yazır, aynı eserler hemen geniş rusdilli okurlara ulaşır. Rus dilinin dünyaya çıkışı daha kolay olduğu için aynı eserler değişik dillere çevrilerek dünya meydanına yol bulur. Ç. Abdullayevin edebi başarısı bir daha tastiğ edir ki, komunist ideolojisinin yazarlar devri olmasaydı, bu janr milli edebiyatımızda da kendini çokdan tastiğ etmiş olurdu. Keçid devrinin en ağır etkilerinden biri de yazar ve şairlerimize deymiştir. Şu anda çok durumlarda müellif kendisi kendi eserinin basımı ile uğraşmalıdır. Gerekli maddi duruma sahip olmadığı için yazarlar ya üç-beş, yüz kitab basa bilir ya da sonraki basın sürecinin zorluğunu düşünerek genellikle yazmıyor. Edebi meydana işe bedi yaratıcılıktan uzak olan, amma geniş maddi olanakları olan iş adamları dahil olur. Tüm bunlar sonucda Azerbaycan edebiyatının zararına işleyir. Dünya edebiyatında dedektif janrın geçdiyi yola şöyle bir bakılırsa, görülür ki, bu janr lokal suçların tasfirinden ve açılmasından başlayaraq ilk adımlarını atmıştır. Olaylar daha çok bir kişinin öldürülmesi ile ve ya bir hırsızlık olayının soruşturması ile sınırlanır. Ancak yıllar gekdikce eserlerin problematikası da genişlenmeye başlanmıştır. İlk sırada dedektif janrın bir tür şahelenmesinin şahiti oluruk: -maışet, askeri keşfiyyat, ölüm-hırsızlık ve diğer problemlerin her biri dedektif janrın bir kolu gibi gelişmiştir. Geçen esrin ellinci yıllarından itibaren psikoloji dedektif de önceki kollara ilave edilmiştir. Böyle eserlerin müellifleri bu ve ya diğer cinayetin töredilmesinden, gülle atılmasından, kan dökülmesinden daha artık derecede karakterlerin düşünce tarzlarını kabaklamaya çalışırlar. Burada arayanla saklananın şüur, düşünce savaşı gidir. Kim daha akıllı. mantıklı düşünce ve daha çabuk kararlar kabul ede bilirse, sonunda o da yenir.

Geçen asrın ellinci yıllarında yazdığı dedektif eserlerle ABD edebiyatında kendi yerini kazanan Ayra Levin sırf bu bakımdan dikkatı çekir. Örneğin, onun “Ölüm öncesi öpüş” (“Kiss before dying) romanı sırf psikoloji dedektifin orneyi sayıla bilir. Cinayetkar kendi yapacaklarını öyle kurur ve öyle yoluna koyuyor ki, polisler ölüm olayının ölüm yok suikasd olduğu kanaatına gelerek suçluları genellikle aramıyorlar. Okucu işe yapılan cinayet olayından caninin düşünceleri aracılığı ile haber alır.

Belirtmek gerekir ki, dedektif janrın değişik kollara ayrılması ila aynı anda eserlerin problematikası bir tür globalleşmiştir. Artık dedektif romanlarda yer ve zaman genişliği dikkat çekiyor. Örneğin Amerikada konturları çizilen olay Afkanistanda ve ya İrakta yapılır. Bu ve ya diğer cinayet olayının yapılmasının karşısının alınması ila ayrı-ayrı soruşturmacılar değil, değişik devletlerin güvenlik kurumları uğraşır. 2001. yılın 11 eylülünde ABD-da yapılan terör olayı şuna bir örnek ola bilir. Aynı cinayetler Asiyada, arap bölgesinde haxırlanmış okyanusun o tayında yerinə getirmiştir.

Teröristlerin elde geçirdikleri yolcu uçaklarını kısa sürede Nyu York ticaret merkezlerine ve Vaşington şehrindeki Pentaqonun binasına çarpılması, binlerle sivilin ölmesi global cinayetler sırasına ait edilir. Gerçekten de, edebiyat böyle

global cinayetlere karşı sorumsuz kalamaz ve aynı olayların soruşturması, cinayetkar dairelerin ifşası ve başka süreçler yeni-yeni dedektif eserlerin yaranmasına sepep olmuştur.

Böyle eserlerin kaleme alınması müelliften olaylara qlobal yanaşma tarzı taleb edir. Burada artık cinayet töreden de, onu açmaya çalışanlar da çoksaylıdır. Bu türden olan problemlere adanan eserler de doğal olarak çok katlıdır. Belirtek ki. Ç. Abdullayevin romanlarında sadece bu istikamet daha kabarıkdır.

Göründüyü gibi, dünya meydanında yapılan qlobal cinayetlerin sayının artması dedektif janrın esas problematikasından da yan geçmemiştir. Doğrudur, yine de aile maişet problemleri, lokal ölüm-hırsızlık olayları vardır ve aynı olaylar yeni-yeni eserlerin süjyet ve kompozisiyasında inikas edilir. Ancak son onilliklerin “ürünü” olan devletlerarası karşıdurma, asgeri müdahileler ve qlobal terör olayları dedektif edebiyyata tamaile yeni çalarlar getirmiştir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İRİHƏCMLİ İQTİSADİ LAYİHƏLƏRİ: NƏZƏRİ MAHİYYƏTİ, HAZIRLANMA PRİNSİPLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

THE CAPACIOUS ECONOMICAL PROJECTS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC: THEORETICAL ESSENCE, PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF PREPARING

КРУПНООБЪЕМНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ РАЗРАБОТКИ И НАПРАВЛЕНИЯ

Doç. Mehdi Siyavuşoğlu BAĞIROV*

Özet

Bu ilmi makalede; iktisadi tabloların genel görünüşü, hazırlanma prensipleri hakkında genel bilgi verilmektedir. Onların kendine özgü yönleri, peşipeşine sıralanarak, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında ve sınırlarının yanında hayata geçirilen büyük iktisadi tablolardan örnekler gösterilmekte, araştırılmakta ve bütün tablolardaki genelleştirme ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tablo, alan tayini, arşivleme, iktisadi durum

Резюме

В научной статье дается общая информация о сущности экономических проектов, в порядковой форме показываются их специфические черты, далее каждая из них рассматривается на основе примеров из крупнообъемных экономических проектов, пре-творяемых в жизнь внутри и за пределами Азербайджанской Республики, и проводятся обобщения на основе этих проектов.

Abstract:

In the scientific article general information about the importance of economic projects is given, their specific properties are enumerated by succession, and then each of them is investigated by giving examples from the capacious projects

* Nahçıvan Dövlət Universiteti/AZERBAIJAN

conducted within the territory of Azerbaijan and beyond and generalization is carried out on the bases of those projects.

Müasir iqtisadi şərait ölkəmizin iqtisadi mühitinin kompleks, çoxşaxəli və sistem-li şəkildə inkişafı ilə müşayət olunur. 1996-cı ildən başlayaraq dinamik iqtisadi artım nəticəsində ölkə kifayət qədər maliyyə resursları əldə etmişdir ki, bu vəsaitlərin bir hissəsi də ölkədaxili və beynəlxalq iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə yönəl-dilmişdir. Buraya ölkəmizin təsərrüfat subyektləri tərəfindən digər ölkələrdə müxtəlif layihələr üzrə təşkil olunan fəaliyyətlərini də əlavə etmək lazımdır.

Layihə sərmayə, zaman, bilik və əmək verənləri kimi görünən və görünməyən mənbələrin istifadəsi ilə yaradılan və müştəri tələbini ödəyən yaxud ödəməyə çalışan xidmət növü hesab edilir. Təyinatından asılı olaraq qeyri-kommersiya məqsədilə (gəlir əldə etməmək məqsədilə) və gəlir əldə etmək məqsədilə (iqtisadi) hazırlanan layihələr fərqləndirilir. Bu məqalədə bizi maraqlandıran ikinci istiqamətdir.

Hazırlanan iqtisadi layihənin çoxsaylı özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bunlardan əsaslarını aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- layihənin sahə təyinatı müəyyənləşdirilməlidir;
- layihənin aydın, qabaqcadan müəyyən edilmiş məqsədləri olmalıdır;
- layihə adətən bənzərsiz olmalı və spesifik cəhətləri ilə seçilməlidir;
- layihənin hazırlanması və icrasında sistemlilik və komplekslik prinsiplərinə riayət olunmalıdır;
- hər bir layihədə işlərin həyata keçirilmə müddəti göstərilməlidir;
- layihədə işlərin yerinə yetirilməsinin ardıcılığı öz əksini tapmalıdır (bəzi hallarda təyinatından asılı olaraq işlər paralel aparılmalıdır);
- istənilən layihənin hazırlanmasında və icrasında işləri yerinə yetirəcək təsərrüfat subyektləri müəyyən olunmalıdır;
- layihənin həyata keçirilməsi üçün vəsait mənbələri tapılmalıdır və s.

Özünəməxsus cəhətlərin dərindən nəzərdən keçirilməsi onların hazırlanmasında olan məqsəd və vəzifələri daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Layihənin hazırlanması üçün hazırlıq işlərində ilk növbədə həmin layihənin hansı sahəyə aid olması müəyyənləşdirilməlidir. Hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən ya-xud qoşulduğumuz layihələr maddi istehsal sahələrindən (sənaye, tikinti və s.) xidmət sferasınadək (nəqliyyat, yol tikintisi, turizm zonalarının yaradılması və s.) olan geniş spektrli işləri özündə ehtiva edir. Hər bir sahənin, hətta həmin sahə daxilində olan is-tehsal və ya xidmət istiqamətinin özünəməxsus cəhətləri olduğu kimi, onlar üçün hazırlanan layihələr də aidiyyatına görə fərqlənməlidir. Bu işdə müvafiq sahənin layihələrinin hazırlanması üzrə ixtisaslaşan büroların xidmətindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn,

digər irihəcmli layihələrdən fərqli olaraq, Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisində qazın, kimyəvi element olaraq, nəql olunma xüsusiyyətləri layihədə nəzərə alınmalı idi. Eyni zamanda, maddi əsas (yəni torpaq) üzərində həyata keçirilməli olan layihələrdə torpaq quruluşu-topoqrafiya və digər işlər də yerinə yetirilməlidir.

Sahə təyinatı müəyyən edildikdən sonra həmin layihənin hazırlanmasını doğuran səbəblər (hər hansı bir məhsulun istehsalına və ya xidmətin göstərilməsinə ehtiyacın olması və s.) araşdırılmalıdır. Mülkiyyət formasından, hansı səviyyədə, həcmdə və keyfiyyətdə tələbatı ödəməsindən və digər şərtlərdən asılı olaraq layihənin tamamilə aydın təzahür edən məqsədləri ifadə olunmalıdır. Məsələn, Bakı-Tiflis-Qars-Axalkala-ki dəmir yolunun tikintisində əsas məqsəd – bir tərəfdən, analoji marşrutlardan istifadə edən müştərilərin yüklərinin Qara dənizdən Xəzər dənizinədək, oradan isə Orta Asiya və Çinədək daha sürətlə, keyfiyyətlə və ucuz daşınması (ipək dəmir yolu), digər tərəfdən isə onun keçdiyi 3 ölkənin öz aralarında yük dövriyyəsinin artmasıdır (vahid nəqliyyat sisteminin 3 ölkə arasında təşkili).

İstənilən layihə eyni, “nüsxələmə” şəklində hazırlanmamalı və həyata keçirilmə-məlidir. Hər bir layihənin, təyinatından asılı olaraq, özünəməxsus “iqtisadi sahə-in-zibati ərazi – görünüş - məzmun” və digər fərqləndirici cəhətləri olmalıdır. Buna misal olaraq Azərbaycanın turizm sahəsinin inkişafı üçün Danimarkanın “Biq Archi-tects” şirkəti tərəfindən hazırlanan və Nargin (rəsmi adı ilə Böyük Zirə) adasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan “Zirə Sıfır İxrac Adası” layihəsidir. Turizm şəhər-ciyyənin Azərbaycanın yeddi əsas dağ zirvəsinin geometrik silueti, dağlıq ekosistemi və təbii landşaftı formasında qurulması planlaşdırılır. Zirvələrin hər birində dağ silsiləsinə bənzər “üzvi binalar” olacaqdır. Həmçinin layihəyə əsasən adada üç yüz villanın, ictimai obyektlərin, yaşayış binalarının, qolf meydanlarının və s. tikilməsi nəzərdə tutulur. On min adamın yaşamasına şərait yaradılacaq bu adada yalnız günəş, külək və su enerjisindən istifadə olunacaqdır.

Hər bir iqtisadi və digər yönümlü layihə hazırlanarkən, yerinə yetiriləcək hər bir iş üçün vaxt normativləri nəzərdə tutulur. Müxtəlif işlərin ardıcıl və ya paralel yerinə yetirilməsi, fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olaraq təbii iqlim şəraiti və digər amillər nəzərə alınmaqla gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihənin zaman ölçüsü (layihənin başlanma və başa çatdırılma müddəti) hesablanır. Bu, xüsusilə də bir sıra komponentlərdən ibarət olan beynəlxalq layihələr üçün keçərlidir. Məsələn, Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərinin layihəsində həm ümumilikdə kəmərin tikintisi, həm də Ceyhan limanında H.Əliyev adına neft terminalının tikintisi zaman etibarı ilə ehtimal planlaşdırılmışdır ki, hər iki bölmə üzrə işlər eyni vaxtda başa çatdırılsın.

Hər bir layihə həyata keçiriləcək işlərin ardıcılığını özündə əks etdirməlidir. Bu zaman qarşıya çıxan işlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq işlərin həyata keçirilməsi ya fərdi qaydada (biri digərindən sonra), və ya birgə (paralel) qaydada nəzərdə tutula bilər. Belə ki, istənilən təyinatlı binanın tikintisinə başlayarkən ilk

öncə ilk öncə həmin tikili üçün binövrə qazılmalı, sonra müvafiq beton-konstruksiya, hörgü işləri ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir. Binanın “karkazı” hazır olduqdan sonra, daxildə elektrik-qu-raşdırma və santexnika qovşaqlarının quraşdırması işləri, xaricdə isə binanın üzləmə işləri paralel aparıla bilər ki, bu da layihədə vaxt ifadəsini qısaldar, podratçıya isə im-kan verir ki, daha az zaman sərf etməklə, sistemli şəkildə işləri yerinə yetirsin. Məsələn, “Zirə Sıfır İxrac Adası” layihəsi üzrə işlərin tam həcmdə başa çatdırılması üçün bütün təbii, maliyyə və digər kənarlaşmalar nəzərə alınmaqla 6-8 il üçün nəzərdə tutulur.

İstənilən layihədə mühüm məsələlərdən birini də onu hazırlayacaq və icrası ilə məşğul olacaq şirkətin, firmanın və ya digər formalı təsərrüfat subyektinin müəyyən edilməsidir. Bu, ilk növbədə layihənin sahə-ərazi xüsusiyyətindən və layihənin başa gələcəyi (tenderlər vasitəsilə müəyyən edilən) smeta dəyərindən asılıdır. Məsələn, Bö-yük Zirə adasında həyata keçiriləcək turistik zonanın yaradılması layihəsində “Biq Architects” şirkəti ilə yanaşı “Ramboll” mühəndislik şirkəti, “Pihl Son” tikinti şirkəti də iştirak edəcəkdir. Bu, ilk növbədə həmin şirkətlərin uyğun zonaların yaradılmasında olan təcrübəsindən və onların təklif etdiyi, məqbul hesab olunan smeta qiymətlərindən irəli gəlir.

Layihələr üzrə nəzərdə tutulan avadanlıqların, kompleksləşdirici materialların, ya-ırmfabrikatların bəlli hissəsi və ya həcmələri ölkədə istehsal olunmadığı (yaxud onun xaricdə daha keyfiyyətli, mütərrəqqi təşkil olunduğu) üçün onların kənardan alınaraq istismara verilməsi planlaşdırıla bilər. Məsələn, yuxarıda göstərilən turizm zonasında quraşdırılacaq 16 külək dəyirmanının Danimarkadan gətirilməsi nəzərdə tutulur.

Hər bir layihənin məqsəd və təyinatı müəyyənləşdirildikdən sonra onun hazırlanması və həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilmə həcmi və mənbəyi müəyyən edil-məlidir. Maliyyələşdirmə həcmələri həmin layihələri kəmiyyət göstəricilərindən, işlərin mühəndis-texniki və texnoloji səyiyyəsinin mürəkkəbliyindən və digər şərtlərdən asılıdır. Məsələn, Zirə adasının layihəsi üçün 4-5 milyard dolların (hər kvadrat metrəyə orta hesabla 4-5 min dollar) xərclənməsi nəzərdə tutulur. Maliyyələşmə mənbələrinə gəldikdə isə, layihənin həcmindən, təyinatından, əhatə dairəsindən asılı olaraq, maliyyələşdirici rolunda Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, beynəlxalq təşkilatların maliyyə qurumları, xarici ölkələrin aparıcı bankları və maliyyə təşkilatları, həmçinin Azərbaycan daxilində fəaliyyət göstərən banklar çıxış edə bilər. Məsələn, Bakı-Tiflis-Qars-Axalkalaki dəmir yolunun tikintisi üçün yolun Gürcüstan Respublikasının ərazisinə düşən hissəsinin maliyyələşdirilməsini də Azərbaycan Respublikası öz üzərinə götürdü (ilkin mərhələdə bu məbləğ 220 milyon dollar təşkil etmiş, sonralar isə layihələndirmə işlərində baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar artırılmışdır).

Layihələr üzrə diqqətəlayiq məqamlardan birini də bu işlərin sistemlilik və kom-plekslilik şərtləri nəzərə alınmaqla işlənməsidir. Belə ki, hər hansı müəssisənin, şirkətin, holdinqin fəaliyyət ərazisinin, istehsal bölmələrinin layihələndirilməsində müvafiq kommunikasiya sisteminin mövcudluğu nəzərə

alınmalıdır. Məsələn, müasir dövr istehsalatın enerjitutumluğu ilə fərqlənir. Belə olduqda hər hansı bir ərazidə istehsalat qurularkən onun enerji təchizatı məsələləri də paralel olaraq nəzərdə saxlanmalıdır. Qeyd olunan məsələ su təchizatı, əsas nəqliyyat arteriyalarına çıxış və digər məsələlər-lə bağlı da həyata keçirilməlidir.

Bir sıra layihələr üzrə onların həm ilkin hazırlanmış layihələrindən, həm də əvvəl-cədən hesablanmış smetasından kənarlaşmalar baş verə bilər. Belə ki, hətta hazır və-ziyyətdə olan və icrasına başlanan layihələrdə belə daha yaxşı, daha keyfiyyətli, daha əlverişli və rahat, daha uzunömürlü nəticələri əldə etmək məqsədi ilə onlara dəyişikliklər edilə bilər ki, bu da həmin layihələrin maya dəyərini artırmış olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi 2008-2011-ci illəri əhatə edən Bakı şəhərinin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını nəzərdə tutan layihəni hazırlayıb və həyata keçirilməkdədir. Buraya 11 körpü, 11 piyada keçidi və 13 iri avtomobil dayana-cağının tikintisi daxildir (ilkin layihə üzrə bu kəmiyyət göstəriciləri az idi). Bunların inşasına başlandıqdan sonra məlum oldu ki, işləri daha keyfiyyətli başa çatdırmaq üçün nəzərdə tutulandan bir neçə dəfə artıq xərcləmək lazımdır. Bundan başqa, yenə də Nəqliyyat Nazirliyinin hazırladığı Bakı-Quba-Rusiya avtomobil yolunun yenidən qurulmasını nəzərdə tutan layihənin ilkin smetası 281,9 milyon manat olduğu halda, lakin yolun layihəsi ilə müqayisədə həqiqi vəziyyətdə baş verən kənarlaşma (yolun nisbətən genişləndirilməsi, onun döşəmə örtüyünün möhkəmliyinin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi) onun maya dəyərini 1 milyard manatadək artırdı.

Bir sıra layihələr vardır ki, onların hazırlanması və həyata keçirilməsi növbəti zəncirvari layihələrin icrasına zərurət yaradır. Qeyd olunan istiqamətlər ölkəmizdə hər hansı məhsul, iş və ya xidmətlər üzrə işlərin daha çox hissəsinin daxilə yerinə yerinə yetirilməsini, yaxud kənardan baha qiymətə gətirilən xammal və materialların Azər-baycanda daha ucuz və keyfiyyətlə istehsal edilməsi və bununla da daxili tələbatın mü-əyyən həcmnin və ya tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilməsi məqsədini güdür. Nəzəri formada şərh olunan bu məsələyə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində rast gəl-mək mümkündür. Məsələn, “Akkord” şirkəti Azərbaycanın tikinti sektorunda möh-kəmləndikdən sonra, bir sıra tikinti materiallarının istehsalının ölkə daxilində həyata keçirilməsi üçün layihələr hazırladı və icrasına nail oldu (alçı, hazır beton və s.). Onunla yanaşı bir sıra digər şirkətlər də eyni təmayüllü məhsul istehsalını mənimsə-dilər (“Mətanət”, “Gilan” və s.). Yaxud mənfur qonşumuzla uzun illərdən bəri müha-ribə şəraitində olan Azərbaycan Respublikasında Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin əsasını qoyduğu və onun davamçısı olan Prezidentimiz İ.Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə Hərbi Sənaye Nazirliyi yaradılmış, həmin qürumun uğurla həyata keçirdiyi layihələr nəticəsində ordumuzun, digər inzibati orqanların bu sahədə olan tələbatının xeyli hissəsi daxili istehsal hesabına ödənilməkdədir. Həmçinin, adı çəkilən təsərrüfat subyektilə müxtəlif layihələr üzrə bir sıra mülki sifarişlər də yerinə yetirilir. Bu isə bir tərəfdən, yeni iş yerləri və ixtisaslı kadrların təyinatı üzrə istifadəsi, digər tərəfdən isə, xaricə gedəcək valyuta vəsaitlərinin bir hissəsinin ölkədə qalmasıdır.

Bu qəbildən olan layihələrin hazırlanması təkcə bu günümüzü əhatə etmir, eyni zamanda gələcəkdə həyata keçiriləcək layihələrdə tamamlayıcı kimi istifadə oluna-

caqdır. Məsələn, yanacaq növlərinin və onların nəql olunma üsul və yollarının diverisi-fikasıyası məqsədilə ARDNŞ tərəfindən bir sıra layihələr hazırlanmaqda və həyata keçirilməkdədir (neftin və qazın daşınmasının bir neçə kəmərlər üzrə həyata keçirilməsi, kəmərlərin ötürücülük qabiliyyətinin artırılması və s.). Bununla yanaşı təbii qazın satı-şının daha əlverişli (daha az bürokratik, gömrük və s. manelərlə rastlaşmaqla) üsulu (sıxılmış vəziyyətdə) üzrə layihələr hazırlanır və bu məqsədlə uyğun tankerlərin sifa-rışı nəzərdə tutulur. Yaxud, Zirə turizm zonasına istirahət edənlərin çatdırılması üçün istifadə olunacaq nəqliyyat növlərindən biri taksi-katerlər olacaqdır ki, onların istehsalı da ölkə daxilində nəzərdə tutulur (sonradan adada istifadə olunacaq elektromobillərin istehsalını və ya yığılmasını da ölkəmizdə təşkil etmək olar). Aydın ki, bu məqsədlə müvafiq layihə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İqtisadi layihələr təkcə hər hansı işin ilk dəfə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə deyil, həm də mövcud istehsalın (məhsul istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin gös-tərlməsi) texniki-texnoloji səviyyəsinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar ola bilər. Buna misal olaraq həm yeni məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi üzrə layihələri, həm də mövcud məhsul, iş və xidmət növlərinin (məsələn, avtomobil, mebel, elektrik avadanlıqları) istehsalının həyata keçirilməsi prosesinin metodiki-metodoloji baxım-dan təkmilləşdirilməsi üzrə layihələr aiddir. Məsələn, “Həsənoğlu” mebel şirkətində yeni avadanlıqların tətbiqi ilə bağlı layihə (“Şelling” kəsici aparatı, “İma”rəqəmsal idarəetməli avadanlıq) həyata keçirildikdən sonra istehsalın sürətinin artırılmasına və mürəkkəb əməliyyatların yerinə yetirilməsinə imkan verən şərait yaradılmışdır. Yaxud “Akkord” şirkəti tərəfindən betonqarışdırıcıların və doxsan metr hündürlüyə beton vura biləcək “pompa” maşınlarının əldə olunması tikinti işlərinin sürətlə və keyfiyyətlə aparılmasına şərait yaradır.

Azərbaycan subyektləri tərəfindən xarici ölkələrin ərazisində törəmə müəssisələr yaratmaqla həyata keçirilən iqtisadi layihələr də mövzunun tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Belə ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı firmalar, şirkətlər xarici ölkələrdə öz işlərini qurur, müxtəlif tenderlərdə öz layihələri ilə iştirak edir və s. Məsələn, “SOCAR” (State Oil Company of Azerbaijan Republic-ARDNŞ) adını artıq bir brend olaraq istifadə edən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti Gürcüstan Res-publikasında törəmə müəssisə formasında (“SOCAR-Georgiya” adı ilə) Kulebi lima-nında, Kotexidəki müəssisəsində və Gürcüstanın müxtəlif yerlərində “SOCAR” adı altında inşa olunan yanacaq-doldurma məntəqələrində fəaliyyətini göstərməkdədir. Deyilənləri Gürcüstan Respublikasının qaz sektoruna da aid etmək olar. Yaxud “Ak-kord” şirkəti Gürcüstanda yol tikintisi üzrə təşkil olunan tenderdə öz layihələri ilə qalib olaraq bu ölkədə fəaliyyətinə start verdi.

Layihələrin hazırlanması və icrasında mühüm məsələlərdən biri də onun idarə-etmə mexaziminin düzgün təşkilidir. Belə ki, layihə meneceri olan şirkət yuxarıda sa-dalanan hər bir məsələ haqda müfəssəl məlumatla malik olmalı, işin icrasının müxtəlif mərhələlərində istifadə olunacaq işçilərin say-peşə tərkibini, əsas vəsaitlərin növlər üzrə məqbul sayını dəqiq tənzimləməli, minimum mümkün vaxt

ərzində maksimum iş icrasına nail olmalıdır ki, bu da son nəticədə maddi, əmək və pul vəsaitlərinin qəna-ətinə gətirib çıxaracaqdır. Buraya eyni zamanda layihənin aid olduğu sfera üzrə risk-lərin (beynəlxalq iqtisadi böhran, ölkədaxili iqtisadi alət və vasitələrin uyğunsuzluğu, layihə işləri üzrə planlaşdırma işlərinin düzgün aparılmaması, xammal və materialların təchizatında baş verə biləcək və işlərin icrasının yubanmasını şərtləndirən problemlər və s.) mövcudluğunun öncədən hesaba alınması, onların tamamilə aradan qaldırılması yaxud təsirinin minimuma endirilməsi üzrə fəaliyyət də daxil edilməlidir.

Ölkə daxilində həyata keçirilən irihəcmli iqtisadi layihələr (xüsusilə də maddi is-tehsal yönümlü) bir sıra kənar effektlərlə müşayət oluna bilər. Belə ki, layihənin icrası nəticəsində hər hansı məhsul növləri üzrə ölkədə tələbatın daxili istehsal hesabına tam ödənilməsi (xüsusilə də ərzaq məhsulları üzrə) özü ilə bərabər idxala bir sıra məhdud-diyyətlərin qoyulmasını gətirmiş olacaqdır. Məsələn, ölkəmizdə 2009-cu ildə kənd tə-sərrüfatı üzrə həyata keçirilən layihələrin nəticəsi kimi dənli və dənli-paxlalı bitkilər üzrə üç milyon tondan artıq məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da əhalinin ilk növ-bədə taxıla olan tələbatının, demək olar ki, daxili istehsal hesabına həyata keçirilmə-sinə şərait yaradır və onun kənardan gətirilməsini məhdudlaşdırır, iqtisadi cəhətdən cazibədar etmir. Digər tərəfdən, mövsümi şərtlər nəzərə alınmaqla müxtəlif layihələr əsasında daxili istehsalçıların maraqları qorunaraq, dempinq tədbirlərinə əl atıla bilər (məsələn kartof istehsalı üzrə müvafiq proqramlar qəbul olunduqdan sonra ölkə daxi-lində məhsul yığımlı başlandıqda idxala nisbi məhdudiyyətlər qoyula bilər).

İrihəcmli iqtisadi layihələrlə bağlı qeyd olunan məsələləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, layihələr özünün spesifikliyi, kompleksliyi, sistemliliyi ilə tə-zahür edir, bəlli məqsəd gözlənilməklə hazırlanır, zaman ifadəsində ilk və son hədləri, yəni icra müddəti olur, müvafiq məhsul, iş və ya xidmətin təklifini nəzərdə tutur və icracısı yaxud iştirakçısı olan subyektin (ölkənin, şirkətin və s.) iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasında öz töhfəsini verir. Ümidvarıq ki, Azərbaycan Respublikasında maliy-yə imkanları çoxaldıqca, icraçısı və ya iştirakçısı olduğumuz layihələrin sayı da arta-caq ki, bu da həm ümumilikdə ölkəmizin, həm də onun hər bir vətəndaşının iqtisadi vəziyyətinin yüksəlişinə səbəb olacaqdır.

TÜRK İSTİKLÂL SAVAŞI SIRASINDA MEYDANA GELEN AYAKLANMALAR VE MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASI

REVOLTS APPEARED DURING THE TURKISH INDEPENDENCE WAR

БУНТ ВО ВРЕМЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ТУРЦИИ И ДОГОВОР О МИРЕ, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В МОНДРОСЕ

Zeki ERGÜL*

Özet

Kurtuluş Savaşı sırasında pek çok ayaklanma ile vatanımız karşılaşmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında 1919-1922 yılları arasında 25 ayaklanma olmuştur. Bu isyanlar Yunan, İngiliz ve Fransızların destek ve teşvikleri ile gerçekleşmiştir.

Yazıda bu isyanların adları ve tarihleri yazılarak 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlılar ile İngilizler arasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan söz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kurtuluş Savaşı, isyanlar, İngilizler, Osmanlılar, Mondros Ateşkes Antlaşması

Abstract

We experienced a great number of revolts in our Independence War. During this war, 25 revolts took place between the years 1919-1922. These revolts realized with the support and encouragement of the Greek, English and French.

In this work, information is furnished on the names and dates of these revolts, as well as the Mondros Cease-Fire Agreement signed by the Ottoman and England on 30 October 1918.

Key words: Independence War, revolts, the English, the Ottoman, Mondros Cease-Fire Agreement

Kurtuluş Savaşı'nda karşılaştığımız isyanların ortak özelliği, vatani koruyacak bir ordunun olmamasını fırsat bilen iç ve dış destekli çıkar gruplarının, padişahın zaafından istifade etmeleridir. Çeşitli propagandalarla bu isyanların çıkmasında etkili olmuştur. Ülke üzerinde emelleri olan dış güçlerden (Yunan, İngiliz ve Fran-

* Dış Tabibi-Araştırmacı-Yazar. Ankara / TÜRKİYE

sızların) destek ve teşvikler almışlar. Din ve ırk ayaklanmalarını körükleyerek, ülkenin bölünüp parçalanmasında bir sakınca görmemişlerdi. Sevr anlaşması ancak böyle gerçekleşecekti.

Bu isyanların listesi şöyledir:

- 1-Ali Batı Ayaklanması / 11 Mayıs-18 Ağustos 1919
- 2-Ali Galip Olayı / 20 Ağustos-15 Eylül 1919
- 3-Birinci Bozkır Ayaklanması / 29 Eylül-4 Ekim 1919
- 4-İkinci Bozkır Ayaklanması / 20 Ekim-4 Kasım 1919
- 5-Kızılıkuyu Olayı-Apa Çarpışması-Dinek Çarpışması/1 Kasım 1919-13 Kasım 1919
- 6-Şeyh Eşref Ayaklanması / 26 Ekim-24 Aralık 1919
- 7-Birinci Aznavur Ayaklanması / 21 Eylül 1919-28 Kasım 1919
- 8-İkinci Ahmet Anzavur Ayaklanması / 16 Şubat-16 Nisan 1920
- 9-Birinci Düzce Ayaklanması / 13 Nisan 1920
- 10-İkinci Düzce Ayaklanması / 8 Mayıs 1920
- 11-Kuvayı-İnzibatiye Hareketi / 7 Nisan 1920-18 Nisan 1920
- 12-Üçüncü Ahmet Anzavur Ayaklanması / 10 Mayıs-22 Mayıs 1920
- 13-Birinci Yozgat Ayaklanması / 15 Mayıs-21 Ağustos 1920
- 14-İkinci Yozgat Ayaklanması / 5 Eylül-30 Aralık 1920
- 15-Zile Ayaklanması / 25 Mayıs-21 Haziran 1920
- 16-Milli Aşiretin Ayaklanması / 1 Haziran-8 Eylül 1920
- 17-Cemil Çeto Olayı / 20 Mayıs-7 Haziran 1920
- 18-İnegöl Olayı / 20 Temmuz-20 Ağustos 1920
- 19-Çopur Musa Olayı / 21 Temmuz-30 Temmuz 1920
- 20-Kula Olayı / 27-28 Haziran 1920
- 21-Konya Ayaklanması / 2 Ekim-22 Kasım 1920
- 22-Demirci Mehmet Efe Ayaklanması / 1-30 Aralık 1920
- 23-Çerkez Ethem Ayaklanması / 27 Aralık -23 Ocak 1921
- 24-Koçkiri Ayaklanması 6 Mart- 17 Haziran 1921
- 25-Pontus Ayaklanması / 9 Aralık 1919'da başladı, 1922'de sona erdi.

Cumhuriyet Dönemi Ayaklanmaları Hakkında Kısa Bir Açıklama

Cumhuriyetin ilanından sonra karşılaştığımız isyanların özelliği ise; kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni zaafa uğratmaktı. Özellikle işgal kuvvetleri tarafından desteklenen “Kürt” “Ermeni” ayrılıkçı hareketlerinin artması ve din ile ırkçılığın körüklenmesi isyanların sebepleridir. Bu alanda çok da başarılı olmuşlardı. Türkler ile Kürtlerin kardeş kavimler olduğunu ve Türklerin hangi sebepten olursa olsun Orta Asya'dan gelerek bu toprakları yurt edindiklerini, ideolojik saplantı içinde olan Kürt militanlarına kabul ettirmek mümkün değildir. Kürt isyanlarının ortak özelliği daima dış güçlerle, yani Yunan, Fransız, Rus, ABD ve İngilizler ile işbirliği halinde olması ve Yunan çıkarlarını destekleyip kolaylaştıracak olaylarda bulunması (Abdullah Öcalan ve Kıbrıs meselesinde olduğu gibi) kardeş Türk-Kürt toplumunu üzmüştür. Sürekli çıkarılan isyanlar Türkiye'nin kalkınmasının

önünü keserek, iki toplumu da hem maddi ve hem de manevi bakımdan zarara uğratmıştır.

Mondros Ateşkes Anlaşmasına Nasıl Gelindi

Avrupa devletlerinin rehberi bilim ve teknolojiyen, Osmanlı padişahı Hristiyan ülkesini ziyarete giderken ayakkabısının altına toprak koyup ayakkabısını giyiyor ki, ayağı Hristiyan toprağına değmesin, istiyor. Eğer ayakkabısının içindeki bu toprak olmasa günahkâr olacağına inanıyor.

Devleti yöneten Padişah bu düşünceye sahip olunca, elbette yeteneksiz, yetersiz ve cahil kadılar da karar makamlarını işgal ediyorlar. Medreselerde eğitimin içi hurafelerle doldurulmuş, kışla yönetimi sarhoşların elinde, saray kendi menfaatleri peşinde koşuyor.

Özetle; idare, mahkeme, ordu eğitim, ekonomik yapı olduğu gibi çökmüş. “*Din elden gidiyor.*”, “*Şeriat isteriz*” mırıltıları kahve, han ve hamamlarda dolaşıp duruyor.

1535 yılında Fransızlara verilen imtiyazların ardından, diğer Avrupa ülkeleri de bu imtiyazları elde edince, sorunlar çözülmez yumaklar halini almıştı.

Kurulan “*Düÿûn-u Umumiye*” idaresi ile memleketin hazinesi de yabancılar tarafından kontrol edilmeye başlamıştı. Osmanlı için “*hasta adam*” sözcüğünü Avrupalılar sakız yapıp çiğniyorlardı.

Yıllar yılı Anadolu’ya yatırım yapmayan Osmanlı, Balkanlar ve Arabistan çöllerinde insan gücünü tüketirken, bir yandan da yatırımlarını buralara yapıyordu.

Memleketin her köşesinde; derebeylik, şeyhlik, ağalık, yapanlar alabildiğine hak sahipleri iken, tarikatlar zaviyeler ve buna benzer dini kuruluşlar da halkın inancını sömürüyor, diğer taraftan da mülklerine mülk katıp cüzdanlarını dolduruyorlardı. Yönetim o denli bozulmuştu ki rüşvet kanıksanıp halk tarafından normal kabul edilmişti. Bankalar, şirketler, su, ışık, gaz, ulaşım telefon, fenerler, daha doğrusu ekonomi tümünden işgal güçlerinin eline geçmişti.

Uzun savaş yılları, Balkan Savaşları, Dünya Savaşı, Romanya, Galiçya, Makedonya Irak, Suriye Yemen, Hicaz, Sina, Çanakkale savaşlarındaki can kaybı Anadolu topraklarında genç ve sağlam bir erkek nüfus bırakmamıştı.

Tohumunu tarlaya atacaklar köyün kadınlarıydı. Tarlayı sürüp ekmek için insanlar öküz yerine kendilerini koşuyordu. Halk bitkin ve yorgundu. Osmanlı’dan halka kalan kıtlık, açlık hastalık, ödenmesi mümkün olmayan vergilerdi. Ülkede eşkiya, soygunlar yaparken, adaleti de kendi anlayışlarına göre uyguluyorlardı.

Çökmüş bir ordu, çürümüş bir donanma, para bulmak için dilencilik yapan bir hükümet, üretimi sıfırlanan bir ülke vardı ortada. Yolsuz, fabrikasız, ışıksız ve güvenliği eşkiyaya bırakılan bir ülke.

İşte 1. Dünya Savaşı’nın sonunda 30 Ekim 1918 günü Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı donanmasına el konuluyor, ordu dağıtılıyor, ellerinde bulunan bütün silah, araç ve gereçler alınıyor.

Yapılan bu anlaşma için Padişah Vahdettin: “*Koşullar çok ağır olmasına rağmen kabul edelim. Biz sonra İngilizlerin hoşgörüsüne kavuşacağız.*” diyor.

Temmuz sonunda, yani Büyük Taarruz’dan bir ay kadar önce, Fethi (Okyar) Avrupa’ya gönderildi. Paris’te temaslarda bulundu. Fakat Londra’da Dışişleri Bakanı Lord Curzon dahil hiçbir bakanla görüşemedi, eli boş döndü.

Bu sıralarda Padişah Vahdettin’in de barışla ilgili bazı gizli temasları olduğunu İngiltere arşivindeki belgelerden öğreniyoruz.6 Nisan 1922’de Vahdettin’in İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold ve Baştercüman Ryan’la bir görüşmesi olmuştur. Görüşmede, Vahdettin şöyle konuşuyor: “Barışı yasal bir hükümetle mi, yoksa bir ihtilal örgütüyle mi yapacaksınız? Biz, Ankara’nın kabul etmeyeceği şartlarla barış yapmaya hazırız.”

İkinci bir görüşme, Büyük Taarruzdan 3 hafta kadar önce Vahdettin ve Rumbold arasında olmuştur. Bu sefer Vahdettin, TBMM Hükümeti’nin Yunan işgalî yüzünden ortaya çıkıtiğini, Yunanlılar Anadolu’yu boşaltırlarsa o hareketin söneceğini ileri sürmüştür.”

Bu yıkımın ardından gelen 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr anlaşması, ülkenin yok olmasını, parçalanıp bölünmesini ortaya çıkarmıştı. Osmanlı; İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya tarafından paylaşılmıştı.

16 Mayıs 1916 da Sykes- Picot anlaşmasıyla Fransız’lara; Suriye, Musul ili, Kilikya, Adana ve Orta Anadolu’nun Sivas’a kadar uzanan parçası; İngiltere’ye Fransa’ya ayrılan alanlar dışında Musul, Irak, Hicaz, Necef ve İran sınırlarından Kızıl Deniz’e kadar olan bölgeler; İtalyanlara İzmir’i içine alan büyük toprak parçaları verilmişti.

İngiliz savaş kabinesinin gizli toplantısında ABD Başkanı Wilson’un temsilcisi Albay House not defterine şunları yazmış “*Türkiye’yi hem Asya’dan hem de Avrupa’dan neşe içinde paylaştık.*”

Sadrazam Damat Ferit, işgal güçlerine karşı koymayı ihanet sayıyordu. Hatta halkı kışkırtarak ikilik yaratıp Kürtlerle Türkleri birbirine düşmanca davranmaya çalışıp ulemayı kullanarak karışıklıklar çıkarıyordu.

Böylesi başıbozuk bir ortamdan faydalanan İtilaf devletleri donanma ve askerlerini İstanbul’a, çıkardılar. Fransızlar Adana, Maraş Gaziantep, Urfa illerini; İtalya birlikleri Antalya, Muğla, Isparta, Konya’yı, İngilizler; Eskişehir, Kütahya, Merzifon, Samsun’u işgal etmişlerdi. Bu işgal devletlerin ajan ve subayları her tarafı denetleyip halkı kontrol altında tutuyordu. Bütün bu olumsuzlukların yanında azınlıkları örgütleyen işgal güçleri, bir yandan da isyanların çıkmasını sağlarken, diğer yandan İstanbul’da kurulan Mavri Miri Cemiyeti, Yunan Kızılhaç’ı, Rum Göçmenler Komisyonu ve daha bir çok cemiyet Mavri Mira Cemiyeti’nin çalışmalarına katılmıştı.

Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz kıyılarında kurulan İstanbul’daki merkeze bağlı Pontus Rum Cemiyeti ve çeteler, Türk köylerini basıyor halka işkence yapıyorlardı.

Diğer tarafta ve özellikle; Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis illerinde kurulması istenen Kürt Devletini, İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti, yabancı devletlerin koruması altında örgütlüyordu. İç Anadolu bölgesini kontrol etmek için merkez Konya seçilmişti. Tariki Salâh Cemiyeti, Müfrit Hürriyet ve İtilaf Partisi, Kızıl Hançer Cemiyeti, Mukaddes Muhafaza Cemiyeti, Halâs-ı Vatan Cemiyeti, Saltanatı Korumaya Cemiyeti, millî mücadelecilere karşı kurulan gerici cemiyetlerdi.

Damat Ferit ve Sadık Bey kabinesi İngilizlerle işbirliği içerisinde Kuvay-ı Milliye mensuplarını ortadan kaldırmak için faaliyete geçmişlerdi.

İngiliz Muhipler Cemiyet'ine katılanların başında İslam dünyasının halifesi ve Osmanlı Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Sait Molla, Mehmet Ali gibi yüksek makamlarda bulunan birçokları bulunuyordu ...

2 Ekim 1919 günü Sait Molla'nın Rahip Rru'ya yazdığı mektupta şunlar anlatılıyor.

“Aziz dostum. Verilen 20000 lirayı Adapazarı'nda Hikmet Bey'e gönderdim. Oradaki işlerimiz pek yolunda gidiyor. Birkaç gün sonra verimli neticelerini elde edeceğiz.”

Peyami Sabah, Serbest, Ferda, Alemdar, Açıkgoz, Türkçe İstanbul ve Adana Postası gibi yayın organları, Konya dolaylarında faaliyet gösteren Zeynalabidin'in faaliyetlerini ateşli bir şekilde destekliyorlardı.

Şimdi Padişah, fermanlarını neden ardı ardına yayınladığı, halkı kimlere karşı ayaklandırmak istediklerini anlatmış olduğuma inanıyorum. Bu fermanlarla; ihanet, kin, taassup, ırk ve mezhep ayrılıklarının yayılması istenmiştir. Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa ve Halife ordusu benzerleri, İngilizlerle işbirliği yaparak, ulusal mücadelenin başlamadan sonlandırılmasını istemektedirler. O nedenle tahrikler, kışkırtmalar, fetvalar birbirinin ardına takip ediyordu.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Mustafa Kemal ve silah arkadaşları, millî kader yolunda ölümü göze alarak, Milli Mücadelenin ateşini Samsun'da yakıp, Erzurum'da alevlendirdiler, Sivas'ta bu ışığı düşmanların görmesini, millî kahramanların boynunda idam fermanları dolaşırken, sağladılar. Sivas'ta *“Ya istiklal, ya ölüm”* parolasıyla işgal güçlerine karşı kafa tutuluyordu.

Le Temps'in İstanbul Muhabiri, Damat Ferid'e *“Mustafa Kemal Bey hareketinin mahiyeti nedir?”* diye bir soru soruyor. Aldığı cevap: *“Hareketin askeri hiçbir bünyesi yoktur ve millete dayanmamaktadır. Bunlar savaşta rütbe alamamış ve herhangi bir iş peşinde Anadolu'ya sığınmış subaylardır ve bir hareket yaratabilmek için çaba göstermektedirler. Hareket bir saman ateşidir, alevleri şimdiden sönmüştür... Bu hareket için Anadolu'da çok para sarf ediliyor... Hareket tamamen ittihtatçıdır.”*

Damat Ferit bu cevabı verirken Amasya görüşmeleri için Lyon Republicion şöyle yazıyordu. *“Sultanın iktidarı artık yalnızca bir gölgedir, milliyetçilerin doğan güneşi ile görüşen bölge.”*(...) İster beğenin ister beğenmeyin bu güç kendi şuuru-na vardı. Hasta adamın gürbüz, hatta rahat durmaz çocukları var. Ve onun mirası-

ni, hiç değilse bu mirastan hakları bulunan parçayı istiyorlar. Müttefikler ne düşünüyor acaba?

İşgal güçleriyle işbirliği yapan padişah ve yandaşlarının faaliyetleri sonuç verince, Biga- Gönen- Kırmastı- Bandırma'da Anzavur ayaklanması oldu.

İzmit-Adapazarı-Düzce-Bolu-Gerede-Mudurnu-Beypazarı-Nallıhan ayaklanmaları Konya - Karaman, Alaşehir-Beyşehir bölgelerinde Bozkır, Konya ve Delibaş isyanları yayıldı.

Yozgat-Boğazlayan-Zile-Yenihan bölgelerinde Çapanoğlu ve Ayancıoğlu isyanları devam ederken, bir taraftan da halife ordusunun hareketleri ile 60 kadar isyan Anadolu'yu kasıp kavuruyordu. Asker kaçakları dağ başı eşkıyaları halkı soyup soğana çevirirken, dağ yasaları işliyordu.

Bütün bu isyanların çıkış nedeni, Anadolu'da millî mücadeleye katılanları yok etmek ve işgalci güçlere yardımda bulunmaktı. Gölge olan Padişahın saltanatı, İngilizlerin koruması altında, devletin o ulvi şerefini kayıp ederek yaşamasını sağlayarak, Osmanlıyı paylaşıyorlardı.

İşte bu ağır şartlar altında kurulan Millet Meclisi, bir taraftan düzenli bir ordunun kurulmasına çalışırken, diğer yanda işgal güçlerine karşı silahlı mücadelesini veriyordu. Bir diğer yanda da ülkenin her yanında çıkarılan isyanları bastırmaya çalışıyordu. Bütün bunları yapabilmek için TBMM'den yasalar çıkararak seri bir şekilde bu yasaları uygulamaya çalışıyordu. O nedenle daha Bakanlar Kurulu kurulmadan 29 Nisan 1920 de *Hiyaneti Vataniye Kanunu* çıkarıldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanan generalinden erine, köylüsünden kentlisine, iş adamından hamalına, kadınından kızına; herkes bu vatani işgal edenlerin elinden kurtarmaya çalışıyordu. Bu gücün, bu birliğin, bu inancın gece ve gündüzü yoktu. Geceyle, gün onlar için birleşmişti. Uyku, tünük onlar için yoktu. Herkes üzerine düşen görevi canı gönülden yapıyordu.

Bunlar anlatılmadan, nereden ve hangi belaları ödeyerek bu noktaya gelişimizi bilemeyiz. Nereden geldiğimizi bilmeliyiz. Önce bu gerçekleri ve onlara ödenen bedelleri öğrenmeliyiz. Sonra bu günü değerlendirmeliyiz.

Mondros Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918)

Limni Adası'nın Modros Limanı'nda İngiliz Agamemnon zırhlısı da Osmanlı İmparatorluğu adına Donanma **Bakanı Rauf (Orbay) Bey**, Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Yarbay Sadullah Bey, İngilizlerin adına Akdeniz Bölge Komutanı Oramiralı, Sir A.S.G. Calthorpe ile birlikte bu anlaşmayı imzaladılar.

Maddeler:

Madde: 1-Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçişin sağlanması, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarındaki kalelerin Müttefik Devletleri'nce işgal edilmesi sağlanacaktır.

Madde: 2- Türk sularında tüm mayın tarlalarının, torpido kovanlarının ve başkaca engellerin yerleri gösterilecek ve bunların taranması ya da kaldırılması için istenilebilecek yardım yapılacaktır.

Madde :3- Karadeniz'deki mayınlara ilişkin tüm bilgiler verilecektir.

Madde :4- Müttefik Devletlerin savaş tutsakları ile gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermeni'lerin tümü İstanbul'da toplanarak hiçbir koşula bağlı olmaksızın Müttefik Devletlere teslim edilecektir.

Madde:5- Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan az sayıda birlikler dışında Türk Ordusu derhal terhis edilecektir.

Madde: 6- Türk karasularında ya da Türkiye'nin işgalindeki sularda bulunan bütün savaş gemileri teslim edilecek. Türk karasularında kolluk ya da benzeri araçlar için gerekli görülebilecek birtakım küçük gemiler dışında tüm gemiler belirtilecek, Türk limanında ya da limanlarında gözetimine alınması sağlanacaktır.

Madde:7- Müttefik Devletler güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir noktayı işgal etme hakkına sahiptir.

Madde :8- Şu sıra Türk işgali altında bulunan bütün limanların ve demirleme yerlerinin Müttefik Devletlerin gemilerince özgürce kullanılması ve başka devletler tarafından kullanılmasının önlenmesi sağlanacaktır. Aynı koşullar, ticaret gemilerine de uygulanacaktır.

Madde:9- Bütün Türk limanlarında ve tersanelerinde her türlü gemi onarımı kolaylıklarından Müttefik Devletleri yararlanacaktır.

Madde :10- Toros tünel sistemi Müttefik Devletleri'nce işgal edilecektir.

Madde :11-Türk birliklerinin Kuzey- Batı İran'dan savaş öncesi sınırları geri-sine derhal çekilmeleri, daha önce emredilmiş bulunmaktadır. Bu emir yerine getirilecektir.

Madde :12- Türk Hükümeti'nin haberleşmeleri dışında bütün telsiz, telgraf ve kablo istasyonları, Müttefik Devletleri'nce denetim altına alınacaktır.

Madde :13- Denizciliğe, askerliğe ve ticarete ilişkin her türlü gereçlerin yok edilmesi yasaklanması sağlanacaktır.

Madde: 14-Ülkenin ihtiyaçları karşılandıktan sonra,Türk kaynaklarından kömür, akaryakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylıkları verilecektir. Yukarıda satılan doğal kaynaklar ve gereçlerin hiçbiri dışarıya satılmayacaktır.

Madde:15- Bütün demiryollarında, Müttefik Devletlerin denetleme subayları görevlendirilecektir. Bu koşula Kafkasya ötesi demiryolları da dahildir. Demiryolları, halkın gereksinimleri göz önünde tutularak, Müttefik Devletlerin diledikleri gibi kullanımına verilecektir. Bu hüküm Batum'un Müttefik Devletleri tarafından işgalini de kapsar.Türkiye, Batum'un Müttefik Devletlerce işgaline karşı çıkışta bulunmayacaktır.

Madde:16- Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de, Irak'ta bütün garnizonlar en yakın Müttefik Devletleri komutanına teslim olacak ve beşinci madde de tespit edilen olan düzenin korunması için gerekenler dışında, bütün birlikler Kilikya'ya çekilecektir.

Madde: 17- Trablus ve Bingazi'deki bütün Türk subayları en yakın İtalyan garnizonuna teslim olacaktır. Osmanlı Hükümeti, teslim olma emrine uymazlarsa,

bu subaylara ikmal gönderilmemesine ve kendileriyle haberleşmenin kesilmesini sağlamakla yükümlüdür.

Madde:18- Mısırata'yı da içermek üzere Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların en yakın Müttefik Devletleri garnizonuna teslimi sağlanacaktır.

Madde:19- Denizci, asker ve sivil bütün Almanların ve Avusturyalıların bir ay içinde Türk ülkelerinden çıkartılması, uzak bölgedekiler de olabildiğince erken bir tarihte çıkartılması gerekebilecektir.

Madde:20- 5. madde gereğince terhis edilecek bölümü de içermek üzere, Osmanlı Ordusu'nun taşıtlarının, araç ve gereçlerinin, silah ve cephanesinin kullanılış biçimi konusunda verilecek emirlere uyulacaktır.

Madde:21- Müttefik Devletlerin çıkarlarını korumak için Türk Donatım Bakanlığı'nda, Müttefik Devletleri temsilcileri bulunacak ve kendilerine bu amacın gerektirdiği bütün bilgiler verilecektir.

Madde:22- Türk esirleri Müttefik Devletleri emrinde tutulacaktır.

Madde:23- Türkiye Merkez Devletleri ile bütün ilişkilerini kesecektir.

Madde:24- Vilayeti Sitte'de (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas) karışıklık çıkarsa, Müttefik Devletler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.

Madde:25- Müttefik Devletlerle Türkiye arasındaki düşmanca eylemler 31 Ekin 1918 Perşembe günü, yerel saatle öğleden sonra başlayarak kesilecektir.

Şimdi bu belgeyi okuyup Kurtuluş Savaşı'nı eleştirenler acaba vicdani bir sorumluluk duyuyorlar mı? Yoksa bu anlaşmayı kabul edenlerin inançlarını mı yüreklerinde taşıyorlar?.. Belki de Kurtuluş Savaşı sırasında isyan çıkarıp işgal kuvvetleriyle işbirliği yapanların düşüncelerini beyinlerinde taşıyorlar. Düşünebiliyor musunuz, yazdıkları kitaplarda Padişah Vahdetin bu anlaşmaya imza atmamış diye savunuyorlar. Peki sormazlar mı, bu anlaşmaya imzayı İngilizlerin kralı mı atmıştı? İmza atan iki tarafın yetkilikleri devleti yönetenler tarafından görevlendirildiğini neden bilmezlikten gelerek, kafa karıştırmaya çalışıyorlar. Bu kadar soysuz olmak için -kalemim yazmak istemiyor ama- bir şeyin bozuk olması gerekir. O bozuk olan şeyi, adabı muâşeret kaidesinin dışına çıkmadan anlatmaya çalıştım.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1- Necati ÇETİNKAYA; Türk Kurtuluş Savaşında İrtica Olayları ve İç İsyanlar, s. 21-22, s. 50-55.

2- İbrahim Sadi ÖZTÜRK; Ulusal Kurtuluş Mücadelesinde İç İsyanlar, s. 31-34.

3- Ali Nejat ÖLÇEN; Kendini Yokeden Osmanlı, s. 340-345.

4- Sabahattin SELEK; Milli Mücadele, s. 54-55.

5- Toktamış ATEŞ; Türk Devrim Tarihi, s. 94-96.

6- Atatürk; Söylev, s. 30-35, s. 53-58, s. 94-109, s. 258-259, s. 284-288, s. 316-318.

7- Çağlar KIRÇAK; Cumhuriyetten Günümüze Gericilik, Cilt: 2, 2. 44-50, s. 122-130.

BİLİMSSEL EKSEN
ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1309-5811)

Yayın İlkeleri

1. Bilimsel Eksen Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

2. Bilimsel Eksen Dergisinde [• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi) • coğrafya • din bilimleri • felsefe • eğitim bilimleri • sanat tarihi vb.] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, değerlendirme tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.

3. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayının organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.

4. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak ve resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalınacaktır.

5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 150 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka İngilizce veya Rusça karşılıkları da verilecektir.

6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazılara, anahtar kelimelerle birlikte yazının Türkçe özeti de eklenecektir. İngilizce veya Rusça özet ile anahtar kelimeleri mutlaka eklenecektir.

7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilebilir.

8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazıların Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özeti (en az 150 kelime) ve anahtar kelimeler konulmalıdır.

9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft Word) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Bilimsel Eksen dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resilasyonda gönderilmelidir. Yazılar Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.

10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriye tek satır aralığıyla yazılacaktır.

11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar “DİPNOTLAR” başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntıların ve göndermelerin kaynakları “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre yazılacaktır.

Kitaplarda: Yazarın Soyadı, Adı, Kitabın Adı. (Çev: Adı-Soyadı). Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Numarası.

Makalelerde: Yazarın Soyadı, Adı. “Makale Adı”. Dergi (Gazete-Sürelî Yayın) Adı. Sayı. Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Aralıklı Numaraları.

12. Dergimize gönderilen yazılar, hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu’nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez. Bilimsel Eksen dergisi, gönderilen makaleleri yayınlayıp yayımlamama hakkına sahiptir.